

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Społecznych
Instytut Politologii

Olga Jastrzębska

**Znaczenie przestrzeni w procesie kształtowania mocarstwowej
pozycji państwa rosyjskiego**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem

Dr hab. Adrian Dudek, Prof. U Wr.

Wrocław 2021

Spis treści

Wstęp.....	4
Rozdział I. Przestrzeń jako narzędzie analizy kształtowania pozycji państwa.....	23
1.1. Trudności definicyjne zjawiska przestrzeni.....	23
1.2. Materialne i niematerialne rozumienie zjawiska przestrzeni.....	29
1.2.1. Przestrzeń materialna na przykładzie przestrzeni fizycznej.....	29
1.2.2. Przestrzeń społeczna jako przykład przestrzeni niematerialnej.....	32
1.3. Poszczególne rodzaje przestrzeni i ich rola w kształtowaniu schematu konceptualnego państwa.....	41
Rozdział II. Kategoria pozycji mocarstwowej i jej rozumienie.....	54
Wprowadzenie.....	54
2.1. Pojęcie polityki zagranicznej oraz rola przestrzeni w jej kształtowaniu.....	54
2.2. Pojęcie pozycji mocarstwowej państwa i wpływające na nią czynniki.....	60
2.3. Determinanty oraz atrybuty mocarstwowej pozycji państwa.....	65
2.4. Rola przestrzeni w kształtowaniu schematu konceptualnego pozycji mocarstwowej.....	77
Rozdział III. Rozumienie przestrzeni w Rosji.....	85
Wprowadzenie.....	85
3.1. Przybliżenie rosyjskich warunków naturalnych i ich wpływ na rozwój państwa rosyjskiego.....	85
3.2. Przestrzeń jako istotny element rosyjskiej kultury i tradycji.....	90
3.3. Postrzeganie przestrzeni jako element kształtowania rozwoju politycznego i ekonomicznego państwa rosyjskiego.....	97
3.4. Relacje między przestrzenią a państwem rosyjskim jako konsekwencje postrzegania tego zjawiska.....	107
Rozdział IV. Przestrzeń ekonomiczna w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego.....	119
4.1. Początki kształtowania rosyjskiej przestrzeni ekonomicznej po Rozpadzie ZSRR.....	119
4.2. Rosja jako państwo typu petrostate – jego ewolucja i funkcjonowanie.....	123
4.3. Koncepcja „mocarstwa energetycznego” i jej realizacja jako forma budowy przestrzeni ekonomicznej.....	132
4.4. Inicjatywa integracji eurazjatyckiej jako forma kształtowania	

przestrzeni ekonomicznej przez Rosję.....	147
Rozdział V. Znaczenie przestrzeni kulturowej i informacyjnej w procesie	
kształtowania mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego.....	167
5.1. Diaspora rosyjska w państwach byłego ZSRR oraz koncepcja Russkiego Miru	
Jako wyraz istnienia przestrzeni kulturowej.....	168
5.2. Polityka państwa rosyjskiego w stosunku do diaspory rosyjskiej i jej implikacje	
na gruncie polityki zagranicznej.....	174
5.3. Wykorzystanie przestrzeni informacyjnej jako narzędzia w procesie	
kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji.....	191
Zakończenie.....	212
Bibliografia.....	224

Wstęp

Przestrzeń jest jednym z niezbędnych elementów ludzkiego życia. Termin ten był wielokrotnie definiowany oraz dopasowywany do różnych aspektów ludzkiej egzystencji. Jednym z jego przejawów jest nawiązywanie do przestrzeni w zwrotach językowych opisujących konkretne jej rodzaje, jak : przestrzeń kulturowa, przestrzeń społeczna czy przestrzeń kompromisu. Zwroty te świadczą o nieustannej obecności przestrzeni na obszarze ludzkiego życia oraz oddziaływaniu na wszystkie konstruowane przez człowieka twory. Ta wszechobecność nie przyczyniła się jednak do ustalenia jednej jej definicji, mogącej być wspólnym mianownikiem dla wszystkich jej rodzajów. Wielość typów przestrzeni oraz roli, które spełniają na płaszczyźnie ludzkiego życia, przyczyniła się do jeszcze większych kłopotów w zakresie prób jej zdefiniowania. Trudności w określeniu istoty i pełnionej przez to zjawisko funkcji występują także na gruncie analizy wielu ludzkich tworów, czego przykładem może być państwo.

Jednym z przejawów istnienia oraz działania państwa, wyrażanego poprzez nawiązywanie relacji z innymi jego odpowiednikami jest pozycja zajmowana w systemie powiązań międzynarodowych. Ten trudny do zdefiniowania i niejednoznacznie określany termin był wielokrotnie przedmiotem rozważań naukowych, zwłaszcza w zakresie jego powiązania z państwem i jego funkcjonowaniem na gruncie otoczenia zewnętrznego. Szczególnym wariantem danego pojęcia w zakresie jego odniesienia do istnienia instytucji państwa jest, wyróżniająca się na tle pozostałych jego rodzajów, pozycja mocarstwowa. Podmiotem charakteryzującym się w przeszłości posiadaniem danej pozycji oraz obecnym dążeniem do odzyskania jej atrybutów jest Rosja. Polityka ta uwidaczniana była pod postacią podporządkowywania innych aktorów relacji międzynarodowych oraz narzucania im realizacji swojej wizji rozwoju stosunków politycznych, ekonomicznych czy społecznych.

Podstawowy problem badawczy, którego dotyczy niniejsza praca skupiony będzie wokół kwestii przestrzeni jako elementu wykorzystywanego przez Rosję do ukształtowania oraz utrwalenia mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego. Przedmiotem analizy będą zarówno przestrzenie wyróżniające się materialnym charakterem (jak przestrzeń fizyczna) oraz ich odpowiedniki bazujące na niematerialnych powiązaniach i zależnościach (jak przestrzeń kulturowa). To właśnie ten drugi rodzaj przestrzeni będzie odgrywał zasadniczą rolę w niniejszej analizie. Poruszona zostanie również kwestia dwóch szczególnych rodzajów

niematerialnych przestrzeni: konceptualnej i pragmatycznej.¹ Pierwszy rodzaj przedstawianego zjawiska uznać można za podłoże istnienia użycia przestrzeni przez człowieka, jako instrumentu służącego realizacji jego planów. To na gruncie przestrzeni konceptualnej człowiek określa ramy, treść oraz cel swoich manipulacji poszczególnymi rodzajami przestrzeni. Tworzy w ten sposób schemat konceptualny. Realizacja założonych celów, przybierająca postać przestrzeni pragmatycznej, staje się urzeczywistnianiem danego schematu.

Badanie znaczenia przestrzeni z budowaniem pozycji mocarstwowej Rosji zostało przeprowadzone w trzech kluczowych przestrzeniach: ekonomicznej (w tym energetycznej), kulturowej i informacyjnej. Nie została wśród nich wyodrębniona przestrzeń polityczna jako osobna płaszczyzna podejmowanych przez Rosję działań na arenie międzynarodowej z dwóch generalnych powodów. Pierwszy z nich wynika z faktu, iż płaszczyzna aktywności Rosji w wymiarze politycznym została uwzględniona w poszczególnych przestrzeniach i ujęta w postaci konkretnych działań wyrastających niejako z potencjału, który tworzy określona przestrzeń. Przykładem może być gazociąg NordStream 2, który przyniesie (pod określonymi warunkami) Rosji wpływy polityczne, jednak bez zasobów gazu, koncepcji budowy gazociągu oraz znaczenia tego surowca w ogóle w przestrzeni ekonomicznej Rosji ów wpływ nie mógłby zostać zrealizowany. Innymi słowy działania o charakterze politycznym podejmowane przez Rosję zostały w pracy niejako zakotwiczone w poszczególnych przestrzeniach, w ramach których miały i mają one miejsce. Drugim powodem rozproszenia płaszczyzny politycznej w poszczególnych przestrzeniach było skoncentrowanie się na interdyscyplinarnym pojmowaniu przestrzeni przez Rosję. W takim ujęciu poszczególne przestrzenie analizowane w pracy zostają osadzone w szerszej perspektywie badawczej i propozycjach konceptualnych poczynając od geoeconomicznego ujmowania interesów i pozycji państwa, a skończywszy na budowaniu przestrzeni społecznej. Holistyczne ujęcie kategorii przestrzeni umożliwia ukazanie politycznego wymiaru działań w wielu różnych kontekstach i wymiarach, wyodrębnienie osobnej przestrzeni politycznej uniemożliwiłoby pokazanie złożoności tego zjawiska i jego synergicznego charakteru.

Wybór Rosji jako państwa będącego przedmiotem niniejszych rozważań podyktowany był kilkoma przyczynami. Po pierwsze, państwo to kojarzone jest z wykorzystaniem przestrzeni, a konkretnie jej jednego rodzaju, czyli przestrzeni fizycznej, poprzez sięgający od XVI do początków XX wieku rozrost terytorialny. Warto odpowiedzieć na pytanie czy

¹ A. Gałganek., *Przestrzenny obraz świata w nauce o stosunkach międzynarodowych, Sprawy międzynarodowe*, 1989, nr 3, s. 97.

przestrzeń fizyczna była jedynym jej rodzajem odgrywającym rolę budulca pozycji mocarstwowej, czemu służyć będzie rozpatrywanie wykorzystania niematerialnych przestrzeni. Kolejną przyczyną wyboru Rosji było ciągłe dążenie rosyjskich decydentów do osiągnięcia wspomnianej pozycji, niezależnie od przyjmowanej przez nich formy ustrojowej. W skrajnym przypadku dążenia te przybierały formę zupełnej likwidacji suwerenności innych państw. Zmiany nastąpiły po roku 1991, kiedy rozpad ZSRR ugruntował odmienną wizję kształtowania polityki zagranicznej nowo utworzonego państwa- Federacji Rosyjskiej. Zaczęła ona opierać się na współpracy z państwami bloku zachodniego oraz aktywnym udziale w kształtowaniu nowego ładu międzynarodowego. Po objęciu władzy w roku 2000 przez nowego prezydenta W. Putina, Rosja zaczęła stopniowo odchodzić od wspomnianego wyżej modelu i kłaść coraz większy nacisk na przywrócenie utraconej po rozpadzie ZSRR mocarstwowej pozycji.

Współczesna Rosja w celu odzyskania statusu jednego z najważniejszych graczy światowych w operatywny sposób zagospodarowuje wiele rodzajów przestrzeni. Środki zastosowane w celu realizacji podjętych założeń dotyczą bardzo różnych sfer i nierzadko są ze sobą wzajemnie powiązane. Kolejną z istotnych cech jest posługiwanie się przez współczesne państwo rosyjskie instrumentami zsynchronizowanymi z postępem naukowo - technologicznym, co pokazuje coraz większe wykorzystanie informacji oraz będącego jej częścią świata wirtualnego. Stosowane przez Rosję instrumenty poszerzania strefy wpływów i interesów wpasowywane są w tworzone przez decydentów schematy konceptualne. Pozwalają one na ich dostosowanie do aktualnego rozwoju bieżących stosunków polityczno – społecznych i ich skuteczne wykorzystanie.

Stan badań dotyczącej omawianego tematu wymaga podzielenia poszczególnych zagadnień omawianych w pracy na trzy grupy. Jako pierwsze z nich wymienić można analizę zjawiska przestrzeni i jego wykorzystania na gruncie budowy i funkcjonowania państwa. Dwa kolejne zagadnienia to sposób odbioru tego zjawiska w Rosji oraz analizy poszczególnych typów przestrzeni. Z większością wymienionych poniżej prac autorka zapoznała się zarówno podczas badań prowadzonych w Polsce, jak i podczas staży naukowych odbywanych na Uniwersytecie w Tartu w Estonii oraz na Wszechrosyjskim Federalnym Uniwersytecie Prawniczym w Sankt – Petersburgu.

W badaniach nad przestrzenią jako narzędziem budowy i funkcjonowania państwa na szczególną uwagę zasługują pozycje zaliczane do tzw. nurtu geografii humanistycznej, badającej związek pomiędzy człowiekiem a miejscami jego egzystencji. Wśród nich wyróżnić można prace D. Massey (np. pozycja „Space”, artykuł „Philosophy and politics of spatiality:

some considerations) lub Yi – Fu Tuana („Przestrzeń i miejsce”, „On humangeography”), oraz klasyka rozważań dotyczących przestrzeni H. Levebrve'a (praca pt. „Space and state”). Do prac wyżej wymienionych autorów odwoływali się w swoich artykułach inni badacze, min. S. Dorsch w swoim artykule „Space/Time Practices and the Production of Space and Time”, gdzie autor rozwijał koncepcję społecznej produkcji przestrzeni wielkiego francuskiego badacza. Z kolei do prac i badań nad koncepcją przestrzeni i miejsca Yi – Fu Tuana nawiązywał koreański uczony Un-cholShin w pracy pt. „A Journey from Place to Space in the Humanities”. Zastosowanie przestrzeni jako konkretnego budulca, mogącego być użytym na płaszczyźnie budowy państwa przedstawiane jest w kręgu literatury rosyjskojęzycznej, o czym świadczyć mogą prace: „Prostranstvo i politika. Konceptualnyje podchody i izuczenija osobnoipriedmetnoioblasti”, autorstwa K. Aksenova, lub „Osnovy geopolityki”, autorstwa A. Dugina. Poświęcone przestrzeni analizy i opracowania w większości koncentrują się na ogólnym rozumieniu danego pojęcia, bez prób odniesienia do skonkretyzowanych znaczeń i tworów. Również w niewielkim zakresie zbadana jest kwestia roli przestrzeni konceptualnej. W Polsce próby przedstawienia wyjaśnienia danego zagadnienia podjął A. Gałganek w swoim artykule pt. „Przestrzenny obraz świata w nauce o stosunkach międzynarodowych”, ukazanego na łamach „Spraw międzynarodowych”.

Zagadnienie percepcji przestrzeni, jej pojmowania i znaczenia w Rosji nie spotkało się z szerszym, badawczym zainteresowaniem. Świadectwem tego jest dostrzegalna luka w publikacjach poświęconych brak pozycji poświęconych ukazaniu całościowego holistycznemu ujęciu wpływu zjawiska przestrzeni na rozwój silnej pozycji państwa rosyjskiego. Kwestia ta była rozpatrywana przede wszystkim w odniesieniu do jej poszczególnych rodzajów – ekonomicznej, kulturowej oraz informacyjnej oraz do ogólnych zagadnień, dotyczących rozumienia w Rosji koncepcji geopolitycznych. Wśród prac poruszających ostatnie z wymienionych zagadnień warto wymienić artykuły M. Bassina (min. pracę „Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space”), P. Rutlanda (praca „Geopolitics and the Roots of Putin's Foreign Policy”) oraz R. Silviusa (artykuł poświęcony wpływowi poszczególnych doktryn geopolitycznych na obecną politykę zagraniczną Rosji pt. „The Russian State, Eurasianism, and Civilisations in the Contemporary Global Political Economy”).

Wśród prac dotyczących rozwoju przestrzeni ekonomicznej wymienić można opracowany pod redakcją E. Wyciszkieвича zbiór artykułów poświęconych koncepcji rozwoju wydobywania oraz sprzedaży surowców energetycznych (pt. „Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim”).

oraz książka autorstwa bułgarskiego badacza D. Bacheva („Rivalpower. Russia's influence in South – East Europe”). Ostatnia z pozycji pokazywała rozszerzanie wpływów na obszarze państw bałkańskich przez Rosję poprzez eksport surowców. Prace poświęcone formowaniu przestrzeni ekonomicznej i jej poszerzaniu przy wykorzystaniu surowców naturalnych dotyczą głównie współpracy na polu energetycznym między Federacją Rosyjską oraz państwami konkretnego obszaru geograficznego. Przykładem publikacji danego typu może być wspomniana wcześniej pozycja Bacheva oraz analiza E. Shadriny „Russia's foreign energy policy: Paradigm shifts within the geographical context of Europe, Central Eurasia and Northeast Asia”, wydana przez Norweski Instytut Studiów Strategicznych oraz artykuł L. Tichego i P. Kratochvila „The EU-Russia Energy Relations under the Prism of the Political Discourse”, który ukazał się na łamach czeskiego czasopisma naukowego „Perspectives”. Proces konstruowania nowego ugrupowania integracyjnego, czyli EUG zarówno z zachodniego jak i rosyjskiego punktu widzenia, zostało przedstawione w publikacji zredagowanej przez P. Dutkiewicza i R. Sakwa („Eurasian integration – the view from within”) oraz w pracy M. i E. Entinów „Russia's role in promoting Great Eurasia geopolitical project”. Ostatni artykuł ukazał się na łamach włoskiego czasopisma poświęconego sprawom międzynarodowym „Rivista di Studi Politici Internazionali”.

W przypadku badania zjawiska przestrzeni kulturowej i jednej z najważniejszych form jej istnienia – rosyjskiej diaspory, uosabianej przez pojęcie Russkiego Miru, należy przytoczyć pozycje autorstwa badaczy rosyjskich. Autorzy podejmowali w nich próby zdefiniowania przytoczonego pojęcia (np. dzieło V. A. Tishkova pt. „Russkij Mir: istorija i geografija”, wydanym w zbiorze zredagowanym przez G. A. Komarova, dotyczącym współczesnego rozumienia koncepcji Russkiego Miru oraz inna praca wspomnianego autora „The Russian World—Changing Meanings and Strategies, Carnegie Endowment for International Peace”, wydanym przez Centrum Carnegie). Krótką, ale wyczerpującą i treściową analizę opisywanego fenomenu jako mechanizmu, pozwalającego oddziaływać na obszar poradziecki, zaprezentował A. Wierzbicki w swoim artykule pt. „Russkij Mir jako projekt restauracyjny imperium”. Artykuł ten ukazał się w zbiorze zredagowanym przez S. Bielenia i A. Skrzypka pt. „Rosja. Rozważania imperiologiczne”. Do historii i ukształtowania się rosyjskiej diaspory na obszarze byłego ZSRR oraz jej oddziaływaniu na obecną politykę Rosji nawiązuje praca pt. „Migration of the Russian Diaspora After the Breakup of the Soviet Union” autorstwa T. Heleniaka oraz „The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States” autorstwa P. Kolsto.

Z kolei wśród pozycji dotyczących badań nad przestrzenią informacyjną wymienić

warto niezwykle interesujące prace J. Darczewskiej. W swoich publikacjach wydawanych głównie przez warszawski Ośrodek Studiów Wschodnich (np. „Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku”), autorka analizuje wykorzystanie informacji jako mechanizmu potrafiącego w sposób niezwykle efektywny wpływać na stosunki Rosji z innymi jej podmiotami, szczególnie państwami sąsiednimi. Takie postępowanie prowadzi nawet do pogwałcenia ich suwerenności (casus Ukrainy i prowadzonej przeciwko temu państwu wojny informacyjnej). Pośród innych prac mówiących o przestrzeni informacyjnej jako narzędziu kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji warto wspomnieć o pracy S. Abramsa „Beyond Propaganda: Soviet Active Measures in Putin's Russia” oraz J. P. Mulforda „Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War”.

Dyskurs poświęcony zagadnieniu odbudowy mocarstwowej pozycji przez współczesne państwo rosyjskie skupia się na konkretnych przypadkach opisywanego procesu, co pokazują przedstawione powyżej prace. Poświęcają one w większości uwagę jednemu wyszczególnionemu aspektowi. W prezentowanym przypadku są to starania dotyczące budowy ekonomicznej bądź informacyjnej sfery wpływów. Mimo ich niezaprzeczalnej wartości badawczej prace te nie nawiązują do zjawiska przestrzeni jako *suigeneris* spoiwa, pozwalającego na całościowe ujęcie problemu współczesnej polityki zagranicznej Rosji. W szczególności nie uwzględniają one procesu rekonfiguracji znaczenia jej niematerialnych rodzajów. Sama waga zjawiska przestrzeni dla historii oraz rosyjskiego samosoznania poruszana były zarówno na gruncie literatury anglo - oraz rosyjskojęzycznej. Jako przykłady podać można zbiory artykułów pod redakcją S. Franklina i E. Widdis „National identity in Russian culture. An introduction”, „Beyond the limit. The concept of space in Russian history and culture” pod redakcją J. Smitha, „Maszinaprostranstva” A. Novikova lub K. Krylova „Imperijaprostranstva. Prostranstvokakpriepyastvije”.

Przestrzeń w przedstawionych pracach analizowana była jednak od strony kulturowej, jako element wpływający na kształt rosyjskiego samosoznania, postrzegania miejsca własnego kraju w relacjach z otoczeniem zewnętrznym oraz miejsca jednostki w ramach stosunków z władzą. Szczególnie prace autorów rosyjskich określone mogą być bardziej jako rozmyślanie na tle historiozoficznym. Przestrzeń była przedstawiana jako wielki i potężny czynnik ukierunkowujący oraz wpływający na postrzeganie rzeczywistości, także jako element, który po pewnym czasie sam zaczął ulegać wpływom innych podmiotów. Tym podmiotem najczęściej było państwo. Rozważania te dotyczyły w dużej mierze przeszłości, nie koncentrując się na obecnym odbiorze tego zjawiska przez współczesne państwo rosyjskie. Również prace poświęcone znaczeniu przestrzeni fizycznej dla tworzenia,

utrwalania oraz prób odzyskania mocarstwowego znaczenia dotyczyły głównie polityki prowadzonej przez Związek Radziecki oraz Federację Rosyjską do czasu objęcia rządów przez obecnego prezydenta W. Putina.

Analiza wpływu przestrzeni na kształtowaną pozycję mocarstwową Rosji odwoływała się najczęściej do przestrzeni fizycznej, która poprzez postępującą od XVI wieku ekspansję terytorialną państwa rosyjskiego przyczyniała się ciągle do umacniania jego pozycji. Rozważania te podnosiły kwestie rezultatów danej ekspansji wyrażanych na polach gospodarczym i społecznym, jednak bez podkreślania aspektów kreowania nowych przestrzeni, tworzonych na polu fizycznego odpowiednika.

Wśród innych elementów, wpisujących się w dyskurs prowadzony na temat odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji w dzisiejszych czasach oraz wykorzystania poszczególnych rodzajów przestrzeni, wspomnieć należy o głębokim oraz wyczerpującym ujęciu aspektów tego procesu. Analizowany on jest z różnych ujęć, gdzie podkreślane są występujące pomiędzy nimi powiązania. Niejednokrotnie, jak wspomniano wcześniej, ekspansja terytorialna prowadziła do konkretnych korzyści ekonomicznych, co podkreślane jest w wielu pracach. Przykładem mogą być artykuły A. Etkinda, nazywającego gospodarcze beneficja jednym z najważniejszych powodów jej prowadzenia. Innym aspektem tego zagadnienia są wykorzystywane w obecnych czasach związki pomiędzy sferą ekonomiczną i społeczną. Jako dobry przykład posłużyć może kwestia lobbingu prowadzonego przez Gazprom wśród zachodnioeuropejskich polityków. Wyraźne podkreślenie znaczenia zmiany metod oraz posłużenia się nimi na polu tworzenia polityki zagranicznej Rosji (oraz jej celu, którym jest odbudowa mocarstwowej pozycji państwa) pokazuje najważniejszą modyfikację zachodzącą na tej płaszczyźnie od połowy XX wieku. Jednak marginalizacja odwołania się do całościowego zjawiska przestrzeni, będącego istotnym składnikiem rozumienia danych procesów, czyni poruszany problem przedstawionym w niepełny sposób.

W celu dokładnego rozważenia najważniejszych aspektów spożytkowania przez Rosję zjawiska przestrzeni jako jednego z budulców mocarstwowej pozycji konieczne będzie postawienie odpowiednich pytań badawczych, które ułatwią proces analizy głównego problemu i skorelowanych z nim zagadnień. Pytaniem, które bez wątpienia jest niezbędne do głębszego rozumienia zjawiska przestrzeni jest kwestia jego istoty. Jak przestrzeń może być rozumiana oraz jakie najważniejsze rodzaje danego fenomenu można wyróżnić? Te osnovy pozwolą poznać istotne wyróżniki badanego zjawiska oraz podkreślić te z nich, które pozwalają na dopasowanie go w ramy odpowiednich schematów konceptualnych.

Kolejne z pytań dotyczyć będą skorelowania zjawiska przestrzeni z Rosją i jej

staraniami o uzyskanie mocarstwowej pozycji. Działania te były połączone z percepcją znaczenia swojego państwa wśród innych podmiotów oraz przekonaniu o jego wyjątkowej roli na płaszczyźnie międzynarodowej. Pierwszym z pytań mówiących o szczególnym związku zachodzącym pomiędzy formowaniem rosyjskiej polityki zagranicznej oraz przestrzenią będzie zagadnienie postrzegania tego zjawiska. W jaki sposób fenomen przestrzeni był przez Rosjan odbierany i czy różnił się on od percepcji istniejącej na tym tle w innych państwach? Jaką rolę zjawisko przestrzeni pełniło w sferze postrzegania miejsca Rosji wśród innych podmiotów stosunków międzynarodowych? Zagadnienie to w szczególności poruszać będzie kwestię poszczególnych typów danego fenomenu, przynależnych do grupy materialnych i niematerialnych jej rodzajów. Która grupa odgrywała większą rolę w formowaniu i utrwalaniu podwalin mocarstwowości rosyjskiej w konkretnym okresie jego istnienia? Pytania te mogą przyczynić się do zbadania rozwoju postrzegania przestrzeni jako fenomenu oddziałującego na kształt oraz zmiany istotnych aspektów funkcjonowania państwa, lecz także jako ich część również podlegającą przemianom przez dane państwo tworzoną.

W ścisłym związku z wymienionymi pytaniami oraz przeprowadzonym w pracy procesem badawczym pozostaje przedstawienie najważniejszych hipotez, których weryfikacja jest celem niniejszej dysertacji. Jej zamysłem badawczym było określenie sposobu wykorzystania przez Rosję wybranych przestrzeni do budowania pozycji jednego z dominujących podmiotów na arenie międzynarodowej. Przyjął on postać następujących hipotez badawczych:

1. Rosja wykorzystuje przestrzeń jako narzędzie służące osiągnięciu konkretnych celów oraz jest państwu podporządkowane, zaś poszczególne jego segmenty dopasowywane są do formowanych przez państwo schematów konceptualnych.
2. Zarówno przestrzeń materialna jak i niematerialna były wykorzystywane do tworzenia i umacniania pozycji przez Rosję, jednak każda z nich przybierała w tym procesie odmienne formy, które podlegały modyfikacjom odpowiadającym zmianom środowiska międzynarodowego.
3. Po 1945 roku nastąpiła rekonfiguracja roli przestrzeni w polityce Rosji, którego świadectwem jest dominacja przestrzeni niematerialnych w kształtowaniu strefy wpływów i interesów.
4. Kluczową rolę wśród przestrzeni we współczesnych działaniach Rosji odgrywa przestrzeń ekonomiczna.
5. Widoczna jest marginalizacja przestrzeni fizycznej jako narzędzia budowania

pozycji mocarstwowej przez Rosję. Proces ten rozpoczął się od stopniowo postępującej redukcji jej znaczenia w czasach ZSRR, po jej całkowite wyparcie na płaszczyźnie obecnej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

Ramy czasowe, które będą przedmiotem realizowanych w pracy badań obejmują okres następujący po II wojnie światowej, ze szczególnym uwzględnieniem polityki zagranicznej Rosji realizowanej po roku 1991. Aspekty wykorzystania przestrzeni jako jednego z najważniejszych narzędzi we wcześniejszych okresach również będą obiektem rozważań, jednak w ograniczonym zakresie. Ich przytoczenie posłuży prześledzeniu zmiany panującego w Rosji stosunku do przestrzeni oraz odbioru możliwości wykorzystania poszczególnych jej typów. Okres następujący po roku 1945 będzie obiektem szczególnego zainteresowania w ramach prowadzonych badań, poprzez fakt istniejącej w tym czasie redefinicji znaczenia badanego zjawiska. Zmiana ta uwidaczniana była wskutek przydania coraz większej roli przestrzeniom niematerialnym w umacnianiu oraz odbudowywaniu utraconej po roku 1991 mocarstwowości. Etap będący przedmiotem rozważań został wybrany również przez wzgląd na fakt szybkiego rozwoju wielu typów tego fenomenu, jak przestrzeń informacyjna i wirtualna. Przedstawienie oddziaływania nowo tworzonych przestrzeni na kształt rosyjskiej polityki zagranicznej pozwoli rozważyć cały aspekt wielowątkowości oraz dynamizmu rekonfiguracji postrzegania tego zjawiska.

W celu weryfikacji przedstawionych powyżej tez oraz hipotez niezbędne będzie zastosowanie skonkretyzowanych metod badawczych. Pojęcie to jest rozumiane w ogólnym znaczeniu jako reguły prowadzenia dociekań, pozwalających na przybliżenie prawideł funkcjonowania rzeczywistości². Bardziej uszczegółowiona definicja charakteryzuje metodę badawczą jako schemat postępowania, którego głównym celem jest doprowadzenie badacza do uzyskania odpowiedzi na zdefiniowane i postawione wcześniej pytania. Schemat ten charakteryzuje się następującymi cechami: jest przeprowadzany w sposób uporządkowany, cykliczny oraz świadomy³. Zastosowanie każdej metody powinno być realizowane w sposób zaplanowany, w oparciu o założony wcześniej plan badawczy. Spontaniczne spostrzeżenia mogą w istotny sposób zaburzyć jakość uzyskanych wyników. Prawidłowy dobór oraz posłużenie się metodą badawczą zakłada równocześnie jej powtarzalność, dającą możliwość użycia jej przez innych badaczy oraz zweryfikowania uzyskanych wcześniej wniosków. Wspomniane cechy uporządkowania oraz świadomości użycia konkretnej metody odwołują

²A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 114.

³R. Backer, L. Czechowska, G. Gadomska, J. Gajda, K. Gawron-Tabor, M. Giedz, D. Kasproicz, M. Mateja, B. Płotka, J. Rak, A. Seklecka, W. Szewczak, M. Winclawska, J. Wojciechowska, *Metodologia badań politologicznych*, Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych, Warszawa 2016, s. 63.

się do jej zastosowania z uwzględnieniem reguł i kroków dla niej charakterystycznych. Wymogi konstytuujące treść danej metody muszą zostać zachowane, co ogranicza ryzyko wystąpienia zafałszowanych lub bezwartościowych rezultatów⁴.

W trakcie pracy badawczej nad przedstawianym tematem zostały użyte następujące metody: metoda historyczna, systemowa, instytucjonalna oraz porównawcza. Pierwsza z powyższych metod odwołuje się do zdarzeń zaistniałych w przeszłości, ukazując ich początki, przebieg oraz skutki, które wywarły na powiązane z nimi procesy. Koncentruje się ona na poszukiwaniu związków przyczynowo – skutkowych⁵, wielu aspektów występujących w przeszłości zjawisk (np. aspektów funkcjonalnych i strukturalnych)⁶ oraz ich możliwego przełożenia na obecny bieg wydarzeń i konstytuujące go zdarzenia. W ramach badań konkretnego przedmiotu analizy zastosowanie danej metody niejednokrotnie przybiera postać badania źródeł mówiących o jego funkcjonowaniu w przeszłości oraz opinii go dotyczących i na tej podstawie ma miejsce wysnuwanie odpowiednich wniosków⁷. Metoda historyczna pozwala łączyć ze sobą zdarzenie przeszłe i obecne, wyszukując pomiędzy nimi różnice i podobieństwa⁸.

Przedstawiona powyżej metoda posiada zastosowanie na gruncie rozdziału trzeciego, czwartego i piątego. W rozdziale trzecim metoda historyczna pozwoli na przedstawienie wszystkich występujących w przeszłości determinant rosyjskiej polityki zagranicznej oraz ich możliwego wpływu na jej obecny kształt. Dotyczyć ona będzie w szczególności sposobu specyficznego postrzegania przestrzeni, oddziaływania na kształtowanie konkretnej wizji polityki zagranicznej oraz jego przełożenia na obecne jej postrzeganie oraz wykorzystanie przez państwo rosyjskie. Nacisk zostanie położony na *suigeneris* sprowadzenie przestrzeni do roli instrumentu, którego odpowiednie użycie przybliżało Rosję do osiągnięcia założonego celu uzyskania pozycji mocarstwowej. W rozdziale czwartym i piątym metoda historyczna będzie niezbędnym elementem służącym dokonaniu przeglądu wykorzystania poszczególnych typów przestrzeni przez Związek Radziecki po II wojnie światowej. Szczególnie podkreślony zostanie zwiększony udział jej niematerialnych typów w rozbudowywaniu oraz utrwalaniu mocarstwowej pozycji uzyskanej w tym okresie, a także stopniowe zmniejszanie roli przestrzeni materialnych. W przypadku rozdziału czwartego metoda ta posłuży do ukazania

⁴ Ibidem, s. 64–65.

⁵T. Pawluszko, *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Częstochowa 2013, s. 8.

⁶Op. cit *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, s. 127.

⁷Op. cit *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, s. 8.

⁸M. Górnicka, Wersja systemowa metody historyczno–prawnej na przykładzie procedury dowodowej w polskiej procedurze karnej”, *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis* 2015, vol. 4 (2), s. 11.

roli przestrzeni ekonomicznej oraz powiązanej z nią ściśle przestrzeni politycznej, w kontekście formowania radzieckiej strefy wpływów po II wojnie światowej, obejmującej państwa na trzech kontynentach oraz konsekwencje ich umacniania. Zastosowanie metody historycznej na gruncie rozdziału piątego pozwoli na przeanalizowanie powstania licznej rosyjskiej diaspory w państwach byłego ZSRR – przyczyn jej powstania oraz źródeł jej oddziaływania na sytuację polityczno-społeczną na tym obszarze. W drugiej części danego rozdziału metoda ta zostanie wykorzystana przy analizie użycia informacji jako narzędzia służącego utwierdzeniu mocarstwowej pozycji ZSRR po II wojnie światowej oraz konsekwencjach tego procesu. Użycie metody historycznej pozwoli zrozumieć początki i najważniejsze przyczyny wzrostu znaczenia przestrzeni niematerialnych w polityce danego państwa, oraz w jaki sposób położenie nacisku na dany jej rodzaj wpłynęło na ich późniejsze wykorzystanie przez Rosję przy próbach odbudowy pozycji mocarstwowej.

Następna metoda – systemowa – będzie metodą najszerzej w danej pracy wykorzystaną, mającą miejsce w każdym z wymienionych rozdziałów. Pod pojęciem systemu rozumieć można w tym przypadku układ posiadający określoną strukturę oraz składający się z konkretnych elementów składowych. Użycie danej metody opiera się na kształtowaniu modelu pojęciowego badanych zjawisk. Przybiera on najczęściej postać zintegrowanego modelu systemowego, czyli całości wyróżniającej się na tle otoczenia. Zastosowanie metody systemowej pozwala ująć otaczające zjawiska polityczne w formie całości, powiązanej konkretnymi zależnościami. Powiązania te konstytuują prawidłowości wyznaczające sposób funkcjonowania oraz oddziaływania systemu na otoczenie⁹, zaś ich zbadanie ułatwia zrozumienie definiujących system polityczny zjawisk. Metoda systemowa dotyczy różnych fenomenów politycznych pod względem zasięgu i wpływu, dlatego można wyróżnić analizę makrosystemową, dotyczącą całości zdarzeń i elementów wchodzących w skład danego systemu. Oprócz tego wyróżnić można także badanie systemów średniego rzędu. Jako przykład można podać analizę sposobu organizacji związków zawodowych w konkretnym państwie. Poddanie badaniu jednego zjawiska wchodzącego w skład systemu politycznego jest ilustracją diagnozowania mikrosystemu, podobnie jak systemu średniego rzędu zaliczanego do elementów szerszej całości¹⁰.

Makrosystemem, poddanym analizie według założeń prezentowanej metody jest cały proces formowania mocarstwowej pozycji przez Rosję, mający umiejscowienie na wielu

⁹ A. Chodubski, Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, nr 6 (2009), s. 95.

¹⁰ Op. cit. *Wstęp do badań politologicznych*, s. 118–119.

związanych ze sobą polach. Wskutek wyróżnienia systemu na tle otoczenia, niezbędne będzie zdefiniowanie jego elementów składowych i ich oddziaływanie na jego rozwój¹¹. Na jego gruncie wymienić można wiele podsystemów, budowanych przez te elementy i składających się na jego całościowy kształt. Ich przedstawienie ma miejsce w kolejnych rozdziałach.

W rozdziale pierwszym przedstawianej dysertacji wyróżnionym systemem jest państwo, zbudowane z różnych typów przestrzeni, powiązanych i koegzystujących ze sobą. Jako część makrosystemu państwo jest najważniejszym elementem, który go tworzy. Jest ono reprezentowane przez najważniejsze ośrodki decyzyjne. To one decydują o nadaniu przestrzeniom je budującym znaczenia oraz o ich użyciu. W danym przypadku poszczególne rodzaje przestrzeni uznać można za faktory dany system tworzące, wykorzystywane na gruncie polityki zagranicznej.

W podobny sposób metoda ta, służąca analizie poszczególnych podsystemów, zostanie zastosowana w pozostałych rozdziałach. Systemem średniego rzędu, będącym przedmiotem analizy w węższym zakresie w rozdziale drugim i trzecim również będzie państwo dążące do uzyskania mocarstwowego statusu, oraz warunkujące ten stan czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Rozdziały te poświęcone zostaną analizie konkretnego przypadku państwa rosyjskiego i procesu jego rozwoju na polu wewnętrznym i zagranicznym. Rozwój ten oparty był na wykorzystaniu wielu rodzajów przestrzeni i ich oddziaływaniu na otoczenie. Użycie przedstawianej metody będzie miało miejsce poprzez wyróżnienie wspomnianych podsystemów, definiowanych przez zastosowanie poszczególnych rodzajów przestrzeni (np. ekonomicznej i kulturowej) w zakresie formowania pożądanej pozycji mocarstwowej. Przedmiotem badań będzie ich oddziaływanie na nawiązywane przez Rosję relacje z podmiotami zewnętrznymi oraz oddziaływanie na zmianę jej statusu w tych powiązaniach. Przy użyciu wspomnianej metody zostanie również oceniona trwałość tworzonych w danych podsystemach relacji oraz ich sprzężenie z prowadzoną obecnie przez państwo rosyjskie polityką, dążącą do uzyskania dominującej pozycji międzynarodowej.

Zakres szerszy analizy wymienionych w poprzednim akapicie podsystemów będzie miał miejsce w trzech następnych rozdziałach. Na gruncie rozdziałów czwartego i piątego posłuży ona do przedstawienia budowy oraz umacniania powiązań w ramach przestrzeni o charakterze ekonomicznym oraz kulturowym. Casus ten pokazuje tworzenie oraz funkcjonowanie mikrosystemów na płaszczyźnie danych przestrzeni. W pierwszym przypadku analizie zostaną poddane zależności oparte o tworzenie koncepcji „mocarstwa

¹¹Op. cit *Wstęp do badań politologicznych*, s. 119–120.

energetycznego”, bazującego na wydobywaniu i eksporcie surowców naturalnych, oraz kolejny tworzony obecnie mikrosystem, czyli Eurazjatycka Unia Gospodarcza. Rozdział piąty skoncentrowany będzie na powiązaniach tworzonych w oparciu o podłoże kulturowe, oparte na poczuciu przynależności do jednej grupy etnicznej i na przekazie informacyjnym, kształtującym ludzki światopogląd.

We wszystkich przedstawionych przypadkach dochodzi do formowania przez Rosję konkretnej sieci powiązań z trzonem w postaci głównych ośrodków decyzyjnych na jej obszarze, wyznaczających kierunki ich rozwoju. Rozdziały czwarty i piąty łączy prezentacja części makrosystemu, opartego na budowie silnej pozycji międzynarodowej. Obejmują one całość relacji występujących na danej płaszczyźnie, tworząc systemy średniego rzędu. Metoda ta pozwoli wyjaśnić działanie formowanych w ich obrębie mikrosystemów i ich wpływu na funkcjonowanie tworzonego całokształtu. Przykładem może być rosyjski sektor energetyczny, będący jedną z części kreowanej obecnie przez Rosję przestrzeni ekonomicznej. W tym przypadku jako mikrosystem określić można uformowane w wyniku rozwoju przestrzeni ekonomicznej zależności i powiązania między eksporterami surowców a konkretnymi grupami odbiorców i kontrahentów (np. zachodnioeuropejskimi) lub między organami państwa a przedsiębiorstwami wydobywającymi surowce. Casus przestrzeni kulturowej w rozdziale piątym wyodrębnia jako mikrosystemy poszczególne korelacje tworzone na płaszczyźnie organizacyjnej, społecznej czy historycznej. Opisywana metoda postara się określić stabilność przedstawianych mikrosystemów, ich podatność na zmiany oraz wpływ owych modyfikacji na funkcjonowanie większych całości, w których są one zawarte.

Poprzez zastosowanie metody systemowej, dokładnie badającej układy powiązań na różnych poziomach ich zaawansowania oraz budowy możliwe jest ujęcie w stopniu całościowym zjawiska będącego przedmiotem rozważań, czyli budowy mocarstwowej pozycji przez Rosję, jak i najważniejszych elementów je tworzących. Posłużenie się daną metodą umożliwi ich ocenę pod kątem roli, jaką odgrywają w tworzeniu poszczególne systemy, czy posiadają ona charakter funkcjonalny, oraz czy są one katalizatorem bądź przeszkodą w zakresie ich potencjalnych zmian i stabilności. Metoda ta ułatwi zrozumienie zarówno istoty prezentowanego procesu i czynników, oddziałujących na niego. W szczególności odnosi się ona do będącego rdzeniem całego badawczego przedsięwzięcia pojęcia przestrzeni i odpowiedzi na pytania dotyczące doniosłości jej wpływu na pozycję zajmowaną przez państwo rosyjskie.

Wśród pozostałych metod badawczych zastosowanych w pracy wyróżnić można metodę porównawczą oraz instytucjonalną. Metoda porównawcza koncentruje się na

znajdowaniu oraz analizowaniu podobieństw istniejących pomiędzy zjawiskami¹². Dotyczy ona określonych obiektów, różniących się od innych i będących zbiorami skonkretyzowanych cech¹³. Na gruncie nauk politycznych najczęściej dana metoda odnosi się do instytucji lub idei i pozwala zdobyć wiedzę o wybranych mechanizmach politycznych, jak zasady lub metody działania konkretnych podmiotów¹⁴. Na gruncie prezentowanej pracy znajdzie ona zastosowanie w rozdziale trzecim, czwartym i piątym. Rozdział trzeci skupi się na zmianach zachodzących w odbiorze oraz przypisywaniu znaczenia zjawisku przestrzeni przez Rosjan. Przedmiotem tych rozważań będą także konsekwencje, jakie te przekształcenia przyniosły dla tworzenia relacji z otoczeniem międzynarodowym. Z kolei w rozdziale czwartym i piątym metoda ta będzie służyć porównaniu wykorzystania różnych rodzajów przestrzeni jako instrumentu służącego odbudowie mocarstwowej pozycji Rosji w różnych okresach istnienia państwa, ze szczególnym uwzględnieniem okresu po II wojnie światowej. Analizie porównawczej zostanie poddany stopień ich wykorzystania, sposób oraz wszelkie zmiany ich funkcjonowania jako instrumentu w rękach państwa rosyjskiego. Porównanie to pozwoli zrozumieć zakres oraz przyczynę zmian w tej sferze, a także odpowiedzieć na pytanie, który z rodzajów przestrzeni odegrał najważniejszą rolę na płaszczyźnie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji. Zastosowanie metody porównawczej pomoże także określić, który rodzaj danego zjawiska - przestrzenie materialne czy niematerialne - posiadały większą doniosłość w procesie formowania silnego statusu państwa rosyjskiego na arenie międzynarodowej.

Czwarta z metod – instytucjonalna – opiera się na analizie funkcjonowania oraz wywierania na otoczenie oddziaływania poprzez instytucje polityczne i państwowe. Instytucja w danym przypadku może być rozumiana jako zakład posiadający charakter publiczny i zajmujący się konkretnym i uszczegółowionym zakresem spraw¹⁵. Definicja bardziej ogólna określa instytucję jako wyodrębnioną strukturę organizacyjną¹⁶. Najczęściej posłużenie się przytoczoną metodą przybiera postać wyjaśniania mechanizmów oraz zasad działania danej struktury,¹⁷ efektów jej działalności oraz jej relacji z otoczeniem¹⁸. Wykorzystanie metody instytucjonalnej w prezentowanym przypadku będzie mieć miejsce w powiązaniu z użyciem jej systemowego odpowiednika. Jej głównym celem stanie się zbadanie funkcjonowania

¹²Op. cit *Wstęp do badań politologicznych*, s. 125.

¹³M. Szarucki, *Metodyka analizy porównawczej w badaniach międzynarodowych*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 2010, nr 827, s. 52.

¹⁴Op. cit *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, s. 8.

¹⁵M. Zawicki, *Metoda analizy instytucjonalnej urzędu gminy*, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 2004, nr 667, s. 109–110.

¹⁶Op. cit *Wstęp do badań politologicznych*, s. 126.

¹⁷Op. cit *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, s. 8.

¹⁸*Ibidem*, s. 8.

instytucji decydujących o rozwoju wspomnianych systemów, ich najważniejszych założeń oraz cech mających wpływ na podejmowanie decyzji. Metoda instytucjonalna, zastosowana w rozdziale trzecim, czwartym i piątym, pozwoli na przegląd motywacji kierujących rosyjskimi decydentami przy podejmowaniu decyzji dotyczących wykorzystania odpowiednich rodzajów przestrzeni. Zbadanie sposobu działania decydentów, motywacji oraz okoliczności, które oddziaływały na funkcjonowanie instytucji ułatwi zrozumienie posługiwania się przez Rosję tak specyficznym instrumentem, którym jest przestrzeń oraz różne jej rodzaje.

W ramach rozdziału trzeciego zastosowanie metody instytucjonalnej będzie miało na celu określenie najważniejszych aspektów stopniowego przejmowania atrybutów przestrzeni przez państwo oraz sprowadzania jej do roli narzędzia, podporządkowanego realizacji jego założeń. Zadaniem prezentowanej metody będzie przybliżenie możliwej roli instytucji w ramach przedstawianego procesu oraz jej zakresu. W rozdziale czwartym metoda ta użyta będzie w ramach szerszej płaszczyzny, badając zakres działania instytucji państwowych oraz ich pozycji na gruncie formowania podstaw rosyjskiego „mocarstwa energetycznego” i tworzonej organizacji integracyjnej – Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Zastosowanie metody instytucjonalnej w ramach rozdziału piątego będzie miało miejsce na polu badania znaczenia, którą w ramach formowania przekazu informacyjnego i kontaktów z rosyjską diasporą pełnią instytucje państwowe Federacji Rosyjskiej. W obydwu przypadkach przegląd ten dotyczyć będzie ich koncepcji posługiwania się przestrzenią i jej możliwej realizacji.

Praca podzielona będzie na sześć rozdziałów. Rozdział pierwszy, będący wprowadzeniem do tematu, poświęcony będzie przedstawieniu zjawiska przestrzeni jako narzędzia analizy fenomenu państwa oraz jego pozycji zajmowanej w strukturze międzynarodowej społeczności. Jednym z celów tej części jest przybliżenie najważniejszych aspektów istnienia zjawiska przestrzeni, w tym jego wyszczególnionych typów. Prezentacja ta oparta będzie na dwóch podziałach. Pierwszy z nich opiera się na wyróżnikach determinujących ich powstanie, pozwalając na wyodrębnienie przestrzeni absolutnej i relacyjnej. Drugi podział podkreśla szczególne znaczenie najważniejszych cech implikujących dominację elementów namacalnych (materialnych) lub ich opozycji – elementów tworzonych przez człowieka i opartych na systemie relacji i skojarzeń (niematerialnych).

Poza opisem tych podziałów zaprezentowane również zostaną poszczególne rodzaje relacji zachodzących pomiędzy nimi jak współistnienie, wynikanie lub pokrywanie się. Przedstawione będą również podejmowane przez człowieka próby ich zmian, określane przez H. Levebrve'a jako homogenizacja, hierarchizacja i fragmentacja przestrzeni. Rozdział ten

przybliży głównych aktorów, cel oraz efekty wspomnianych procesów. Kolejna część rozdziału poświęcona będzie analizie wpływu poszczególnych rodzajów przestrzeni na istnienie fenomenu państwa oraz jego funkcjonowanie.

Rozdział drugi skoncentrowany będzie na dokładniejszym przedstawieniu kategorii pozycji mocarstwowej państwa. Pierwsza część pracy skupi się na zagadnieniu działań podejmowanych przez państwo na płaszczyźnie zewnętrznej, skonkretyzowanych pod postacią polityki zagranicznej, oraz na przedstawieniu roli przestrzeni jako jednego z jej filarów. Podobnie jak w rozdziale drugim część ta będzie rozpoczęta poprzez krótkie wyjaśnienie pojęcia tej polityki oraz jej koncepcji na gruncie różnych teorii i czynników posiadających wpływ na jej istnienie i zmiany. Ten fragment rozdziału poruszy również kwestię postrzegania polityki zagranicznej jako przestrzeni conceptualnej i ulokowania w ich ramach innych rodzajów danego zjawiska (np. przestrzeni organizacyjnej) oraz zachodzących pomiędzy nimi powiązań. Następnie wyjaśnione zostanie pojęcie mocarstwowości, czyli właściwości kształtujących dany stan, cech wyróżniających państwa je posiadające na tle innych ich odpowiedników, jak państwa małego i średniego rzędu. Powyższe rozważania zakończą się próbą zdefiniowania pozycji mocarstwowej oraz zmian sposobu jej rozumienia. Ostatni punkt zostanie rozpatrzony w kontekście roli zjawiska przestrzeni w jej modelowaniu. Punkt ten postara się odpowiedzieć na pytanie, które przestrzenie odgrywają obecnie najważniejszą rolę w formowaniu mocarstwowej pozycji państw, czy ranga poszczególnych jej typów w tym zakresie ulegała zmianom, oraz jakie zachodzące pomiędzy nimi powiązania daną pozycję umacniają.

Rozdział trzeci poświęcony będzie analizie konkretnego przypadku, czyli państwa rosyjskiego. Przeglądowi zostanie poddana geneza specyficznej percepcji przestrzeni w Rosji, jej treść oraz jej konsekwencje w postaci oddziaływania na zachodzące w danym państwie zjawiska mające miejsce na podłożu politycznym, ekonomicznym i społecznym. Rozdział ten będzie badał również proces postępującej dominacji państwa w relacjach z przestrzenią, uwidacznianej poprzez stopniowe przejmowanie najistotniejszych jej atrybutów, oraz ich wykorzystanie do budowy silnej pozycji. Niniejsza część pracy spróbuje wyjaśnić genezę tego stanu, jego najważniejsze elementy i rezultaty, rzutujące na relację Rosji z otoczeniem zewnętrznym. Ramy czasowe rozdziału dotyczyć będą polityki prowadzonej przez państwo rosyjskie do roku 1945. Ich wybór posłuży udzieleniu odpowiedzi na pytanie, jak podejmowana aktywność państwa umożliwiła ukształtowanie jego silnej pozycji i stworzenia swego rodzaju podłoża dla paralelnych działań podjętych po roku 1945 przez Związek Radziecki i Federację Rosyjską.

Analiza konkretnych rodzajów przestrzeni rozpocznie się od rozdziału czwartego, będącego próbą przedstawienia jednej z przestrzeni niematerialnych, czyli ekonomicznej. Rozdział podzielony będzie na trzy części, przedstawiające przykłady jej wykorzystania.

Pierwsza część skupi się na kwestii fundamentów kształtowanej przez Rosję przestrzeni ekonomicznej poprzez przedstawienie jej odpowiednika tworzonego przez ZSRR po II wojnie światowej, bazującego na współpracy ekonomicznej i politycznej krajów komunistycznych w Europie, Afryce i Azji. W tej części pracy zostaną wspomniane będzie tworzenie oraz realizacja koncepcji polityki zagranicznej powstałej w roku 1991 Federacji Rosyjskiej, będących wyrazem jej prób dostosowania się do nowej rzeczywistości międzynarodowej po rozpadzie ZSRR. Następnie przedstawiona zostanie szczegółowa analiza zagadnienia „mocarstwa energetycznego”, będącą formą odpowiedniego zużytkowania posiadanych przez Rosję bogactw naturalnych, czyli ropy naftowej i gazu ziemnego. Przedstawienie podstaw tej koncepcji oparte będzie na analizie funkcjonowania rosyjskiego sektora naftowego oraz gazowego, eksportu wspomnianych surowców oraz tworzonej sieci powiązań między eksporterami i odbiorcami, formującej przestrzeń ekonomiczną. Część druga dotyczy będzie kwestii budowy ugrupowania integracyjnego, tworzonego na podstawie relacji ekonomicznych, czyli Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG). Ten fragment przedstawi genezę oraz utworzenie EUG, zasady działania oraz rozwijane na jej bazie zależności, których rozpatrzenie naświetli kwestię znaczenia danej organizacji dla umocnienia pozycji mocarstwowej Rosji. Podkreślając rolę EUG na gruncie jej formowania, przedstawione będą również relacje zachodzące pomiędzy poszczególnymi tworzącymi je przestrzeniami. Będzie to nie tylko przestrzeń ekonomiczna, lecz również kulturowa oraz jej pochodne : przestrzeń cywilizacyjna, historyczna i społeczna. Opisywany rozdział postara się wykazać w jaki sposób łączenie i modyfikacja poszczególnych rodzajów danego zjawiska, z dominującą rolą przestrzeni ekonomicznej, może pomóc Rosji w odzyskaniu mocarstwowego statusu.

Ostatni z rozdziałów - piąty – również będzie dotyczył konkretnego rodzaju przestrzeni, czyli kulturowej, oraz będącej jej pochodną przestrzeni informacyjnej. Pierwszym z umacnianych zagadnień budujących daną przestrzeń będzie *Russkij Mir*. Jest to pojęcie, którym określa się diasporę rosyjską zamieszkującą przede wszystkim obszar poradziecki, odbieraną w Rosji jako część wspólnoty kulturowej opartej na języku, religii, historii i podzieleniu podobnych wartości. Poza przybliżeniem tej grupy narodowościowej, jej początków oraz jej powiązań z Federacją Rosyjską, jako priorytet tej części wymienić trzeba starania rosyjskich decydentów na rzecz uczynienia z niej sprawnego narzędzia,

poszerzającego jej możliwe wpływy.

Następna z prezentowanych w rozdziale piątym przestrzeni, czyli informacyjna, zostanie przedstawiona przez wzgląd na jej ważną rolę w czasach obecnych poprzez szybki rozwój oraz kształtowanie sposobu życia społeczeństwa. Poza przedstawieniem informacji jako środka, służącego ugruntowywaniu własnej strefy wpływów już przez Związek Radziecki, przybliżony zostanie problem kreowania przez rosyjskich decydentów nowych i niezwykle efektywnych dróg przekazu. Metody te pozwalają Rosji na szerzenie swojej wersji rozwoju wydarzeń i formowania postaw szerokiego grona odbiorców. Poruszone zostaną również inne aspekty wykorzystywania danego rodzaju przestrzeni, jak ograniczanie dostępu do niej, skutkujące destabilizacją podmiotów będących adresatami tych działań. Podobnie jak w poprzednich rozdziałach również i w tym zostaną zaprezentowane możliwe relacje zachodzące pomiędzy przestrzeniami zawartymi w ramach przestrzeni kulturowej, oraz ich rola pełniona w zakresie kształtowania nowej strefy wpływów i interesów przez Rosję.

Będąca rozwinięciem niniejszego wstępu rozprawa doktorska skupi się na przedstawieniu pojęcia przestrzeni jako całości, która uwzględniając okoliczności przybiera zależne od operującego nią podmiotu formy, posiadające kształt materialny, jak i niematerialny. Praca poruszy nie tylko kwestię nadawania znaczeń poszczególnym przestrzeniom, ale również zagadnienie roli odgrywanych przez nie i ich oddziaływanie na politykę zagraniczną państwa. Ilustracją opisywanego stanu było tworzenie przez Rosję własnej strefy wpływów i interesów. Strefa ta budowana była w oparciu o różne przestrzenie, których znaczenie ulegało zmianom, uzależnionym od czynników politycznych, ekonomicznych i kulturowych.

Prezentowana dysertacja będzie koncentrować się wokół zagadnienia odejścia od najważniejszej roli, przypisywanej na płaszczyźnie kształtowania mocarstwowego statusu Rosji, przestrzeni fizycznej oraz nadania tego znaczenia przestrzeniom niematerialnym. Ta szczególna doniosłość przestrzeni nie była jeszcze przedmiotem analizy w literaturze polskiej oraz zagranicznej. Również niezwykle rzadko poruszane jest spojrzenie na ten fenomen poprzez pryzmat istnienia jej dwóch rodzajów – konceptualnej i pragmatycznej, będących ramami dla istnienia oraz wykorzystania innych jej ekwiwalentów. Prezentacja opisanych zagadnień posłuży do ukazania nowatorskiego rozumienia tego pojęcia jako zjawiska wielopłaszczyznowego, przybierającego różne formy, będące fundamentami silnego statusu państwa na arenie międzynarodowej. Spojrzenie to umożliwi pokazanie nowego znaczenia tego fenomenu, będącego z jednej strony całością, czyli stykiem poszczególnych elementów materialnych i niematerialnych oraz podzielonego na rozmaite, często uzupełniające się

segmenty. Części te, poprzez wzajemne współlistnienie oraz inne zachodzące pomiędzy nimi zależności w sposób niezwykle dynamiczny i silny kształtują politykę współczesnego rosyjskiego państwa oraz jego oddziaływanie na kształt otaczającej rzeczywistości międzynarodowej.

Rozdział I

Kategoria przestrzeni jako narzędzie analizy kształtowania pozycji państwa

1.1. Trudności definicyjne zjawiska przestrzeni

Przestrzeń jest jednym z występujących we wszechświecie zjawisk, którego zdefiniowanie sprawiało zawsze ogromną trudność. Powodem takiego stanu rzeczy są cechy tego fenomenu utrudniające precyzyjne określenie jego istoty. Trudności w zdefiniowaniu pojęcia przestrzeni oraz ich konsekwencje, wpływające na kształtowanie fenomenu państwa i jego pozycji zostaną rozwinięte w niniejszym rozdziale. Ujęte w nim zostaną najważniejsze aspekty rozumienia przestrzeni obejmujące jej powstawanie, wzajemną koegzystencję różnych rodzajów oraz jej wpływ na poruszony problem wspomnianej pozycji, zarówno w aspekcie wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Szczególny nacisk położony zostanie na przedstawienie dwóch najważniejszych sposobów jej rozumienia: absolutnego oraz relacyjnego. Przeprowadzona w niniejszym rozdziale analiza winna umożliwić udzielenie odpowiedzi na pytanie dlaczego można uznać państwo za twór będący *suigeneris* nałożeniem oraz koegzystencją wielu przestrzeni.

Jako pierwszą z nich wymienić można wszechobecność przestrzeni, co oznacza że każdy istniejący obiekt jest w niej umieszczony¹⁹. Zatem jest ona nie tylko swoistym podłożem dla istniejących bytów i konstytuowanych przez nich zdarzeń, lecz także jedną z ich głównych determinant. Bowiem lokalizacja przestrzenna, rozumiana jako parametr umiejscowienia podmiotu, ma ogromny wpływ na jego charakterystykę i sposób odbioru.

Spośród innych uniwersalnych cech, determinujących doniosłość przestrzeni, jest możliwość opisaną za jej pomocą poszczególnych elementów świata. Pierwszy wyróżnik stanowi ciągłe stosowanie przez jednostki w ich życiu codziennym odniesień przestrzennych, czy to w formie symboli czy metafor. Jako przykład podać można przestrzenne określenia stron świata jak północ i południe, rozróżnienie strony prawej i lewej oraz pojęcia, nabierające konkretnego sensu dopiero w wypadku skorelowania ich z określonym miejscem w przestrzeni. Wyrazem danej sytuacji mogą być granice państwa, które bez odpowiedniej przestrzennej konotacji tracą nadawany im sens. Istotną uniwersalną cechą przestrzeni jest także jej bezgraniczność, która oznacza brak jakichkolwiek ograniczeń w jej fizycznym

¹⁹ N. Thrift, *Space, Theory, Culture and Society* 2006, vol. 23, iss. 2-3.

wymiarze. Złożoność przestrzeni podkreślił w swych badaniach jeden z czołowych jej badaczy H. Levebrve, której nadał jej cztery różne znaczenia. Może być ona mianowicie zarówno ideą, uwolnioną od wszelkiej materialnej treści, wytworem działań człowieka i społeczeństwa, sumą przedmiotów lub też intencjonalnym narzędziem²⁰. Wobec zasygnalizowanych powyżej cech staje się zrozumiałe dlaczego tak trudno jednoznacznie zdefiniować pojęcie przestrzeni i nadać mu atrybuty uniwersalne, przekładające się na jego rozumienie w zakresie analizy funkcjonowania państwa i jego pozycji.

Wieloznaczność oraz wszechobecność przestrzeni implikuje mnogość definicji mających służyć określeniu jej istoty. Odmienne sposoby jej postrzegania implikowały kreowanie wielu definicji, stąd możemy spotkać pojęcia takie jak : przestrzeń społeczna, kulturowa, cywilizacyjna, geograficzna lub mentalna. W podręczniku R. Engelkinga pod tytułem „Topologia ogólna” zostało wymienionych 90 rodzajów przestrzeni, z których każda wyposażona była w inne znaczenie, podkreślające jej powiązanie z różnymi aspektami egzystencji²¹. Wielość pojęć i definicji przestrzeni utrudnia znalezienie odpowiedzi na pytanie czym ten fenomen w istocie jest. Jednak jego wszechogarniający charakter, znaczenie dla pozycji państwa oraz egzystencji jednostek przynosił wciąż nowe próby określenia jego rdzenia.

Pierwsze próby odpowiedzi na pytanie o naturę przestrzeni podejmowane były już w starożytności. Demokryt z Abdery już w IV wieku p. n. e określił przestrzeń jako próżnię wypełnioną przez byty, niezależną od znajdujących się w niej obiektów, aczkolwiek determinującą ich egzystencję²². Przestrzeń dla niego była statyczną areną, mieszczącą w sobie wszelkie obiekty, relacje między nimi oraz tworzone przez nie zdarzenia. Podkreślał on ponadto wszechobecność i bezgraniczność przestrzeni. Zapatrywania Demokryta na kwestie istoty przestrzeni były zbieżne z poglądami Arystotelesa, który podkreślał jej obiektywną naturę, będącą atrybutem wszystkich istniejących rzeczy²³. Uważał on iż przez wzgląd na obiektywny charakter przestrzeni zjawisko to miało wpływ na istniejące w niej podmioty, które z kolei w żaden sposób nie mogły oddziaływać na nią.

²⁰ B. Jałowiecki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, Warszawa 2006, s. 314 – 315.

²¹ A. Kasiński, Co to jest przestrzeń i w jakiej przestrzeni żyjemy, S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 11.

²² A. Zachariasz, Przestrzeń kulturowa a pytanie o sposób jej istnienia i możliwość jej geometrii, S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 109–110.

²³ A. Majer, *Socjologia i przestrzeń miejska*, PWN, Warszawa 2010, s. 20–21.

Do rozumienia przestrzeni zapoczątkowanego przez Demokryta i określanego mianem absolutnej koncepcji przestrzeni nawiązywali także inni myśliciele. Francuski matematyk P. Gassendi określał przestrzeń jako zupełnie niezależną od człowieka bezgraniczną i nieskończoną arenę, obejmującą swoim zasięgiem wszystkie obiekty²⁴. Również I. Newton rozumiał przestrzeń jako przedwieczną i nienaruszalną scenę grupującą różne elementy²⁵. Postrzegał on ów fenomen jako stałą i nieruchomą strukturę, mogącą być określona jako najważniejszy atrybut Boga²⁶. Warto zauważyć że we wszystkich przytoczonych powyżej koncepcjach przestrzeń dominuje nad człowiekiem, który jako jeden z jej elementów nie może w żaden sposób wpływać na jej istnienie. Przy tym choć ona sama ma charakter statyczny to jednak w stosunku do człowieka staje się aktywna i narzuca mu określone warunki.

Jako przeciwwagę dla absolutnego sposobu rozumienia przestrzeni można wymienić relacyjne ujmowanie danego zjawiska. Już Teoparatus, jeden z uczniów Arystotelesa, w swoich rozważaniach określił przestrzeń jako konkretny porządek ułożenia obiektów, bazujący na ich wzajemnych relacjach²⁷. Zatem w odróżnieniu od przytoczonych powyżej stanowisk nadał przestrzeni atrybut dynamizmu. Późniejsze kartezjańskie rozważania na temat przestrzeni koncentrowały się na jej definiowaniu jako ogółu stosunków występujących pomiędzy podmiotami²⁸. Odmienne niż w obrazie przestrzeni Newtona, w koncepcji kartezjańskiej, obiekty kreują przestrzeń. W podobny sposób pojmował przestrzeń Leibnitz, nazywając ją porządkiem współegzystencji, która bez konstytuujących ją części materii nie ma racji bytu²⁹. Zatem brak współgrających ze sobą elementów sprawia, w jego opinii, iż staje się ona tylko możliwością zaistnienia zdarzeń. Dopiero umieszczenie w niej podmiotów i wytworzenie przez nie konkretnego systemu relacji pozwala na powstanie istniejącej w pełnym znaczeniu całości, zwanej przestrzenią. W kartezjańskim sposobie rozumienia przestrzeni nacisk położony był na nadrzędną rolę człowieka jako jednego z jej kreatorów, który poprzez swoją wolę decyduje czy przestrzeń zaistnieje lub nie.

²⁴ Z. E. Roskal, Koncepcje przestrzeni w filozofii przyrody, *Roczniki filozoficzne* 2008, tom LVI, nr 1, s. 281.

²⁵ D. Harvey, *Space as the key word*, referat wygłoszony na konferencji „Marx and Philosophy Conference” w Institute of Education w Londynie w dniu 29.05.2004 roku, dostępny na stronie <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>.

²⁶ M. Jammer, *Concepts of space : the history of theories of space in physics*, Dover Publications, Cambridge 1954, s. 26.

²⁷ A. Lisowski, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Routledge, Warszawa 2003, s. 63.

²⁸ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, Warszawa 2010, s. 21.

²⁹ B. Werlen, *Society, action and space. An alternative human geography*, Londyn i Nowy Jork 2007, s. 1.

Ostatni sposób rozumienia istoty przestrzeni był próbą połączenia zasygnalizowanych powyżej podejść absolutyzującego i relacyjnego. Podjęli się jej min. Platon oraz Immanuel Kant. W tym ujęciu przestrzeń rozumiana była jako swoista konstrukcja myślowa, służąca porządkowaniu elementów świata oraz umożliwianiu obiektom jego odbioru. Koncepcja platońska traktowała przestrzeń jako czynnik pośredniczący pomiędzy dwoma światami – idei oraz istniejących podmiotów, który jako jedyny egzystuje w obydwu światach i w konsekwencji je łączy. W takim ujęciu przestrzeń kreowała określoną wizję każdego ze światów. Wizja kantowska traktowała ją jako wyobrażenie będące w całości dziełem umysłu ludzkiego oraz warunek niezbędny postrzegania i odbioru otaczającego świata³⁰. Można więc stwierdzić, że w relacjach z człowiekiem przestrzeń jest stroną absolutnie dominującą. Z drugiej strony człowiek poprzez określone determinanty swojego charakteru (np. właściwości umysłu) również wpływa na kształtowanie sposobu odbioru rzeczywistości, zatem w kantowskiej koncepcji przestrzeń uzupełnia się razem z człowiekiem równorzędnie. Podobne relacje występują na gruncie platońskiego rozumienia przestrzeni, w którym ma ona wpływ na sposób komunikacji między światem idei a światem przedmiotów.

Przedstawienie powyższych koncepcji miało na celu ukazanie zmian w postrzeganiu zjawiska przestrzeni. Mimo iż przytoczone wcześniej poglądy wielkich myślicieli ze względu na zbyt duże różnice między nimi nie były w stanie udzielić ostatecznej i jednoznacznej odpowiedzi na pytanie czym przestrzeń jest, niewątpliwie wpłynęły na kolejne podejmowane próby ostatecznego określenia istoty tego zjawiska.

Przestrzeń absolutną zdefiniować można jako przestrzeń samoistną, w której umiejscowione są obiekty, dla których przestrzeń jest warunkiem istnienia, a które nie mają mocy sprawczej w odniesieniu do niej. Przestrzeń absolutna rozumiana może być jako scena, na której mają miejsce wszelkie interakcje i zależności między podmiotami, i która jest dlań pierwotna. Obiekty istnieją przed interakcjami i to one posiadają moc sprawczą ich kształtowania³¹. Przestrzeń absolutna ma możliwość konstytuowania najważniejszych cech znajdujących się w niej obiektów. Zdaniem P. Sorokina każdy obiekt, powinien być charakteryzowany przez trzy elementy: przyczyna, obiektywne znaczenie oraz wehikuł, służący wyrażeniu tego znaczenia. Warunkiem niezbędnym zaistnienia tych trzech warunków jest ich przestrzenne usytuowanie³². Przestrzenne parametry, odwołując się do słów B.

³⁰Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 21.

³¹ D. Massey *Politics and space/time*, *New Left Review*1992, vol. I/196, s. 21.

³²Op. cit *Society, action and space...*, s. 148.

Russela, determinują najważniejsze cechy obiektu oraz zdarzenia z nim powiązane³³. Aby zrozumieć wpływ, jaki lokalizacja przestrzenna posiada na funkcjonowanie obiektów można posłużyć się przykładem człowieka. Usytuowanie przestrzenne ma wpływ na jego cechy charakteru, nawyki oraz często możliwości życiowe, np. mieszkaniec miasta zupełnie inaczej organizuje sobie życie codzienne niż mieszkaniec wsi. Zatem, w nawiązaniu do powyższych uwag warto podkreślić, iż przestrzeń absolutna determinuje najważniejsze cechy wszystkich w niej będących elementów.

Obok konstytuującej dla obiektów roli przestrzeni, w koncepcji absolutnej, jest ona także swoistym układem współrzędnych. Poprzez porządkowanie wszystkich elementów materii przestrzeń absolutna wpływa na ich kształt i na tworzone przez te komponenty relacje, zarówno w sposób samoistny lub też może być w tym celu przez nie wykorzystywana³⁴. Reasumując, można określić przestrzeń w rozumieniu absolutnym jako jednego z największych kreatorów rzeczywistości – wpływając na rozmieszczenie obiektów implikuje ona ich najbardziej istotne cechy, przekładające się później na ich funkcjonowanie. Można stwierdzić że jest ona fundamentem działania wszechświata – nie ma ani jednego elementu, który nie byłby z nią powiązany.

Zupełnie odmiennie od opisaney powyżej ujmuję się przestrzeń relacyjną. Według jednej z propozycji definicyjnych jest ona całokształtem istniejących między obiektami materialnymi relacji, determinowanych przez takie czynniki jak rozmieszczenie, kształt i rozmiar obiektów³⁵. Istotą przestrzeni relacyjnej są interakcje oraz będące ich wynikiem procesy, a zatem człowiek oraz przedmioty o charakterze nieożywionym. Relacje, w których uczestniczy podmiot, będący w przestrzeni relacyjnej, konstytuują jego najważniejsze cechy. Zdaniem G. W. Leibniza obiekt istnieje wtedy gdy posiada możliwość nawiązania kontaktu ze swoimi odpowiednikami³⁶, przy braku owego jego egzystencja w przestrzeni relacyjnej nie jest możliwa.

Z opisanych powyżej powodów relacje kształtowane między podmiotami nie mogą mieć charakteru statycznego. Przestrzeń w znaczeniu relacyjnym jest przestrzenią

³³ D. Jędrzejczyk, *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), „*Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*”, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2008, s. 66.

³⁴ Op. cit *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, s. 50.

³⁵ M. Harasimiuk, *Przestrzeń, człowiek, ochrona środowiska*, G. Nowak, S. Symiotiuk (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom I*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.

³⁶ Z. Rykiel, *Przestrzeń społeczna a przestrzeń geograficzna*, M. J. Łuczak (red.), *Przestrzeń we współczesnych naukach społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2012, s. 43.

nieustabilizowaną, ulegającą ciągłym przemianom³⁷, które poprzez wytwarzanie, odrywanie, łączenie nowych elementów, kreują nowe przestrzenie, związane z istniejącymi obiektami. Przestrzeń w ujęciu relacyjnym nie może być zamknięta, gdyż ciągłe tworzenie nowych interakcji konstryuuje kolejne obiekty, które wchodzą w kolejne relacje. Najlepszym przykładem może być nowo narodzony człowiek, który już w dniu narodzin nawiązuje interakcje z nieożywionym otoczeniem oraz z bliskimi mu osobami, wytwarzając załączki swojej własnej przestrzeni. Wskutek pojawiania się nowych jednostek ludzkich oraz tworzenia przez nie przedmiotów kształtujących rozmaite procesy, przestrzeń w ujęciu relacyjnym zawsze będzie tworem niedokończonym, będącym w ciągłej budowie³⁸.

Przestrzeń w ujęciu relacyjnym jest także narzędziem umożliwiającym uporządkowanie świata³⁹. Bowiern niektóre wzajemne interakcje oraz oddziaływania łatwiej zrozumieć poprzez odwołanie się do takich czynników jak wspomniana wcześniej lokalizacja przestrzenna. Oprócz tego wykształcony system powiązań pozwala człowiekowi łatwiej orientować się w przestrzeni⁴⁰, min. poprzez ustalone w toku społecznej praktyki znaczenia przypisywane np. stronom świata jak wschód i zachód⁴¹. Nie można zapomnieć także o roli, jaką relacje pełnią w zakresie kształtowania struktur w organizacji życia jednostek i społeczeństw. Poprzez ten instrument mogą one odróżniać się zarówno od siebie jak i od otaczającego je środowiska, porządkując rzeczywistość.

Według koncepcji traktującej przestrzeń jako twór ludzkiego umysłu odbiera on świat materialny jako wtórny w stosunku do wyobrażeń, kształtowanych przez świadomość⁴². W nurcie takiego rozumienia przestrzeni możemy umieścić zarówno I. Kanta, jak D. Hume'a i G. Berkeley'a. Głównym celem przestrzeni jest przyswojenie, opis oraz konkretne ukształtowanie otaczającego jednostkę świata⁴³. Najczęściej odbywa się to poprzez tworzenie przez ludzki umysł schematy, wyposażone w konkretne znaczenia⁴⁴.

Na podstawie przytoczonych powyżej koncepcji obrazujących przestrzeń w różny sposób stwierdzić można iż rozbieżności między zawartymi w nich poszczególnymi koncepcjami rozumienia przestrzeni są zbyt duże. Powyższe idee różnią się zapatrywaniem na

³⁷ Op. cit *Space. Theory, Culture and Society*, s. 141.

³⁸ Op. cit *Przestrzeń społeczna a przestrzeń geograficzna...*, s. 46–47.

³⁹ Op. cit *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, s. 34.

⁴⁰ A. Lisowski, Typy przestrzeni a geografia, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 2014, nr 24, s. 8.

⁴¹ Op. cit *Society, action and space. An alternative human geography*, s. 161.

⁴² Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 20.

⁴³ E. Arvantis, C. Skoroudulis, Space conceptualization in the context of modernity: theorizing spatial representations”, *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* 2008, vol. 3, iss. 6, s. 105.

⁴⁴ Op. cit *Society, action and space. An alternative human geography*, s. 131–132.

kwestie jej istoty oraz najważniejszych atrybutów, odbierając ją zarówno jako arenę, system relacji jak i wyobrażenie, wytwarzane przez umysł. Znalezienie odpowiedzi na nurtujące pytanie komplikuje również podejmowanie prób podziału zjawiska przestrzeni na wiele rodzajów. Jednym z jego kryteriów było rozróżnienie przestrzeni pod względem warunkujących je cech, posiadających materialny, bądź niematerialny charakter.

1.2. Materialne i niematerialne rozumienie przestrzeni.

1.2.1. Przestrzeń materialna na przykładzie przestrzeni fizycznej

Prezentowana część pracy poświęcona zostanie przestrzeni fizycznej jako jednej z kluczowych w nurcie przestrzeni materialnych – jej cech, funkcji i relacji z człowiekiem. Amerykański geograf R. Sack zaliczył ją do przestrzeni absolutnych, która przyjęła postać nieograniczonego, trójwymiarowego obszaru, który jest areną występowania wszelkich fizycznych zjawisk⁴⁵. Przestrzeń fizyczna zawiera w sobie wszystkie cechy, które charakteryzowały przestrzeń absolutną, z jedną różnicą: jest opisana przez człowieka. Podstawowym wyróżnikiem, wedle którego człowiek dokonywał opisu przestrzeni jest trójwymiarowość, charakteryzowana za pomocą kartezjańskiego układu współrzędnych⁴⁶, które mają ścisły związek z funkcjami pełnionymi przez przestrzeń fizyczną.

Pierwszą funkcją, ukształtowaną przez absolutny charakter przestrzeni fizycznej jest bycie areną usytuowania wszelkich obiektów oraz zachodzących w niej procesów. Ponadto narzuca ona człowiekowi określone warunki egzystencji (np. warunki klimatyczne, geologiczne). Człowiek przez adaptację do tychże kształtował swój obraz otaczającego go środowiska, najważniejsze jego elementy oraz relacje przyczynowo – skutkowe⁴⁷.

Relacja między człowiekiem a przestrzenią ma charakter sprzężenia zwrotnego. Przestrzeń fizyczna jest swoistym początkiem wszystkich życiowych aktywności człowieka. Zadomowienie się jednostki w określonej części przestrzeni fizycznej jest warunkiem niezbędnym jakichkolwiek procesów życiowych⁴⁸. Jednostka ludzka przyswaja przestrzeń

⁴⁵Op. cit *Typy przestrzeni a geografia*, s. 11.

⁴⁶ Ibidem, s. 38.

⁴⁷ Ibidem, s. 52.

⁴⁸ B. Jałowiecki, *Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni (szkic z socjologii przestrzeni)*, B. Jałowiecki (red.), *Percepcja, scenariusze, przedsiębiorczość*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988, s. 78.

czyli umiejscawia się w określonej części przestrzeni fizycznej oraz posiada przekonanie o swoim z nią powiązaniu⁴⁹. Powody, dla których człowiek określoną przestrzeń przyswaja bazują przede wszystkim na jej odbieraniu jako nieograniczonego źródła zasobów. Przestrzeń jest źródłem wszelkich materialnych dóbr, niezbędnych człowiekowi do przeżycia oraz determinujących jakość jego życia⁵⁰. Zatem podstawową funkcją przestrzeni pozostaje jej wpływ na biologiczne przetrwanie jednostki. Obok niej można dostrzec trzecią istotną funkcję przestrzeni fizycznej, która ma związek z wymiarem psychologicznym funkcjonowania człowieka, której istotą jest fundamentalna potrzeba poczucia bezpieczeństwa. Innym, bardzo ważnym przejawem przyswajania przestrzeni jest wygoda. Człowiek, będąc w interakcji z przestrzenią fizyczną instynktownie pragnie kształtować ją w najbardziej korzystny dla siebie sposób, czego efektem jest określony łańcuch przestrzenny, rozumiany według Z. Pióro jako odpowiednie dopasowanie istniejących w przestrzeni struktur⁵¹, czyniący ludzką egzystencję uporządkowaną i komfortową.

Przestrzeń fizyczna jest dla jednostki ludzkiej także symbolem siły, bogactwa oraz możliwości⁵². Im więcej przyswojonej przez człowieka przestrzeni tym większa możliwość zdobycia koniecznych zasobów, co implikuje kolejną przyczynę jej adaptacji – jest ona dla niego zbiorem potencjalnych perspektyw. Warto wspomnieć też o funkcji przestrzeni fizycznej jako wyznacznika prestiżu⁵³. Przyswojenie znacznych obszarów przez podmiot (np. państwo) wpływa na jego odbiór przez innych uczestników, dla których ten stan jest przejawem bogactwa i statusu. Dlatego też niejednokrotnie to względy prestiżowe motywują podmioty do podejmowania działań, służących rozszerzeniu władzy nad przestrzenią. Człowiek przyswaja przestrzeń fizyczną także w celu wykorzystania jej jako narzędzia kontroli. Zasada ta najbardziej widoczna była w wypadku państw, gdzie ilość posiadanego terytorium była miernikiem ich potęgi oraz wymuszała respektowanie ich interesów. Zdolność rozciągnięcia kontroli nad dużym obszarem oznaczała, iż państwo posiada odpowiednie zasoby – materialne, społeczne oraz militarne, by móc go zagospodarować. W procesie przyswajania przestrzeni istotną rolę odgrywać może także płaszczyzna formalno – prawna, która stanowi efektywne narzędzie kontroli zdobytych przestrzeni oraz poziom

⁴⁹ Op. cit *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, s. 351.

⁵⁰ J. Potulski, *Wstęp do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2012, s. 16.

⁵¹ Op. cit *Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni*, s. 40-41.

⁵² Op. cit *Wstęp do geopolityki*, s. 16.

⁵³ Yi – Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987, s. 80.

technologicznego zaawansowania, typ gospodarowania zasobami ekonomicznymi i kultura ludzkich zbiorowości⁵⁴.

Wśród czynników wpływających na proces przyswajania przestrzeni wymienić można te, które charakteryzują się niezależnością od człowieka. Według B. Jałowieckiego zaliczyć do nich dla przykładu środowisko przyrodnicze czy uwarunkowania klimatyczne. Jednakże ich znaczenie uległo w ostatnich latach zmniejszeniu wskutek rozwoju cywilizacyjnego oraz postępu technicznego. Poprzez coraz większe panowanie nad przyrodą człowiek niweluje przeszkody przez nią stawiane, na przykład zagospodarowując obszary uchodzące dotychczas za niezamieszkałe. Zmiany te przyczyniły się do postrzegania przestrzeni jako zjawiska plastycznego i dynamicznego⁵⁵.

Proces przyswajania przestrzeni ma swoje miejsce zarówno w wymiarze racjonalnym, bazującym na traktowaniu jej jako wartości służącej zaspokajaniu prymarnych potrzeb człowieka⁵⁶, jak i emocjonalnym, polegającym na nadawaniu przestrzeni określonej wartości z odwołaniem się do takich czynników jak uwarunkowania kulturowe czy światopoglądowe⁵⁷, nazywaną też jej naznaczaniem. Relacja między człowiekiem a przestrzenią oparta na jego percepcji powoduje optymalizację przestrzeni jako jego pole działania. Materialne ujmowanie przestrzeni stanowi fundament dla egzystencji człowieka. Może być ona kształtowana przezeń lub wymuszać adaptację, co przynosi w efekcie pojawianie się nowych przestrzeni o niematerialnym charakterze.

1.2.2. Przestrzeń społeczna jako przykład przestrzeni niematerialnej

Przestrzeń niematerialna określić można jako byty kształtowane przez człowieka. W odróżnieniu od przestrzeni posiadających charakter materialny są one o wiele bliższe koncepcji przestrzeni relacyjnej. Przestrzenie te opierają się na tworzonych przez człowieka relacjach. Egzystują one zarówno pomiędzy jednostkami i grupami, jak i będącymi efektem ich działań artefaktami i symbolami. Ich charakter jest dynamiczny oraz powiązany z

⁵⁴ A. Bukowski, M. Lubaś, J. Nowak, *Społeczne tworzenie miejsc – globalizacja, etniczność, władza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 8.

⁵⁵ Op. cit *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, s. 156–157.

⁵⁶ Op. cit *Społeczne tworzenie miejsc – globalizacja...*, s. 12.

⁵⁷ D. Niczyporuk, *Przestrzeń w kulturowym obrazie świata*, S. Symotiuk (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 44.

człowiekiem – zmieniają się razem z człowiekiem, jego życiowymi preferencjami oraz poczynaniami. Wskutek jego decyzji przestrzenie niematerialne podlegają różnym procesom: poszerzaniu, kurczeniu, wzbogacaniu o nowe elementy, w skrajnym wypadku destrukcji. Finalnym efektem jest permanentny ich rozwój – przestrzenie te będą rozwijać się i modyfikować tak długo, jak długo jednostka ludzka pozostanie podmiotem aktywnym. Większość z nich to płaszczyzny, na których realizowane są najważniejsze aspekty ludzkiego życia.

Przykładem takiej przestrzeni jest przestrzeń egzystencjalna. K. Lewin określił ją jako konstelację czynników, wzajemnie od siebie uzależnionych⁵⁸. Innymi słowy, zdefiniować ją można jako układ elementów, powiązanych ze sobą i kształtujących życie ludzkie. Proces tworzenia przestrzeni egzystencjalnej rozgrywa się on na dwóch płaszczyznach, posiadających podobnie jak w przypadku przyswajania przestrzeni charakter racjonalny i emocjonalny⁵⁹. Płaszczyzną racjonalną w tym przypadku jest postrzeganie przez człowieka formalnych prawideł, kształtujących układ najbliższego otoczenia. Prawidła te przybierają najczęściej postać reguł geometrii Euklidesa. Płaszczyzną emocjonalną tworzenia przestrzeni egzystencjalnej bazuje na odbiorze, czyli swoistym doświadczaniu w umyśle ludzkim zastanego przez człowieka środowiska i jego elementów. Polski badacz D. Jędrzejczyk określił ten stan jako doświadczanie przestrzenności⁶⁰. Proces ten jest punktem wyjścia dla wszystkich podejmowanych przez istotę ludzką działań. Pozwala na zrealizowanie działań ludzkich poprzez dobór najbardziej adekwatnych dla ich realizacji środków. Jak inne przestrzenie niematerialne, również egzystencjalna jest tworem dynamicznym. Ludzkie życie jest procesem otwartym i wzbogacanym ciągle o nowe elementy. Według D. Harveya każdy rodzaj ludzkiej działalności tworzy swoją własną, niepowtarzalną przestrzeń⁶¹. Im większe pole ludzkiej aktywności, tym liczba tworzonych przez niego przestrzeni jest większa. Przestrzeń egzystencjalna jest punktem wyjścia dla kształtowania przestrzeni społecznej.

Najprościej przestrzeń społeczną można przedstawić jako sumę przestrzeni egzystencjalnych, umiejscowionych w konkretnej części przestrzeni fizycznej⁶². Wielość prób zdefiniowania pojęcia przestrzeni społecznej jest świadectwem złożoności problemu. Wśród

⁵⁸ J. Lejman, Człowiek jako zwierzę terytorialne, G. Nowak, S. Symotiuik (red.) *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom II*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1999, s. 102.

⁵⁹ A. Lisowski „*Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*”, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003, s. 115.

⁶⁰ Op. cit *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, s. 29–30.

⁶¹ Op. cit *Przestrzeń społeczna a przestrzeń geograficzna*, s. 45.

⁶² Op. cit *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, s. 31.

prób znalezienia odpowiedzi na pytanie czym przestrzeń społeczna jest, na szczególne zainteresowanie zasługuje propozycja A. Wallisa, który nazywają ją przynależnym grupie społecznej obszarem, z przypisanymi wartościami, dzięki czemu wydzielona część przestrzeni fizycznej jest przez nią kształtowana i użytkowana⁶³. Do wartości jako jednego z nadrzędnych części składowych przestrzeni społecznej odwoływał się także D. Harvey, nazywając ją zespołem wyobrażeń i odczuć jednostki o istniejącej wokół niej symbolice przestrzennej oraz jej reakcji na odbierane znaczenia tych symboli⁶⁴. Inaczej widzi przestrzeń społeczną P. H. Chombart de Leuwe, dla którego jest ona wydzieloną częścią przestrzeni fizycznej, zamieszkaną przez ludzkie jednostki charakteryzujące się określonymi cechami zawodowymi i warstwowymi⁶⁵. Natomiast A. Mejer rozumie przestrzeń społeczną jako przestrzeń fizyczną naznaczoną obecnością człowieka, nabierającą przez to określonego kształtu⁶⁶. Na gruncie socjologicznym przestrzeń społeczną można rozumieć jako trwałe powiązanie egzystującej samoistnie przestrzeni fizycznej oraz działań jednostek ludzkich.

Wymienione powyżej definicje posiadają wspólny mianownik w postaci człowieka jako kreatora przestrzeni społecznej. W tym przypadku istotne znaczenie ma fakt jego egzystencji razem z innymi ludźmi, określanej mianem zbiorowości. Sama jednostka ludzka nie jest wystarczająca do kreowania przestrzeni społecznej, bazującej na nawiązywaniu pomiędzy ludźmi interakcji. Ten wątek podkreśla D. Massey, określając istotę przestrzeni jako rezultat powiązań społecznych⁶⁷.

Na rozwój przestrzeni społecznej ogromny wpływ ma przestrzeń fizyczna. Jest ona materialną podstawą wszelkiej ludzkiej aktywności, ale też istotną determinantą naznaczającą jej charakter, będącą według R. Lerduta podstawą wszelkiej bytności zbiorowego życia⁶⁸. Stanowisko to implikuje możliwość oddziaływania przestrzeni fizycznej na relacje społeczne poprzez charakteryzujące ją wyznaczniki, jak ukształtowanie powierzchni, warunki życia, determinowane przez klimat lub jej rozległość. Może być ona zarówno czynnikiem, który pozwala na ukształtowanie interakcji oraz tworzenie barier uniemożliwiających lub

⁶³ Op. cit *Przestrzeń społeczna a przestrzeń geograficzna*", s. 57.

⁶⁴ Ibidem, s. 46.

⁶⁵ Op. cit *Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni...*, s. 6.

⁶⁶ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 43-44.

⁶⁷ Ibidem, s. 35

⁶⁸ C. Jaevau, *Przestrzeń, forma społeczna, forma życia : próba odnowienia koncepcji według R. Lerduta, A. Schutza i G. Simmla*", J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1989, s. 49-50.

utrudniających ten proces jak góry, morza czy rzeki⁶⁹, nie do końca zneutralizowanych wskutek postępu technicznego⁷⁰.

Zachodzące pomiędzy jednostkami interakcje nie mogą egzystować bez konkretnego podłoża, pozwalającego na przyjęcie przez nie określonych form, jak instytucje czy organizacje które muszą być ulokowane w jakieś przestrzeni. Co więcej, przestrzenne właściwości jak wymiar czy zakres mają ogromne znaczenie dla określenia reguł ich funkcjonowania. Pogląd ten zbliżony jest do zapatrywania francuskiego socjologa H. Levebrve'a, dla którego każdy wyraz ludzkiej organizacji przyjmujący formalną postać jak szkoła lub urząd posiada właściwą dla siebie przestrzeń. Ich właściwość działania najczęściej określana jest przez parametry terytorialne – zakres ich funkcjonowania może przybierać charakter lokalny, regionalny lub nawet globalny. W podobny sposób odbierana może być władza – sprawowanie kontroli nad określoną populacją ludzką wymaga istnienia terytorialnego zasięgu, na którym wdrożenie konkretnych procedur roztaczania sprawowania rządów jest możliwe. Terytorialny desygnat, określający zakres możliwego oddziaływania za pomocą perswazji lub środków przymusu jest jednym z pierwszych elementów konstytuujących proces sprawowania władzy oraz innych zjawisk społecznych, np. religii. Symbolika religijna oraz jej znaczenie nie może być często eksplikowane bez powiązań z określoną przestrzenią fizyczną, co szczególnie widoczne jest w wypadku islamu. Mekka i Medyna do dziś są podstawowymi symbolami, bez których jej zrozumienie nie jest możliwe. Na podstawie tych przykładów przestrzeń fizyczną określić można jako fundament działalności człowieka, która bez niego nie może ulec urzeczywistnieniu.

Kolejnym aspektem procesu kształtowania przestrzeni społecznej jest oddziaływanie wywierane przez człowieka na przestrzeń fizyczną. Jednym z elementów procesu przyswajania przestrzeni jest przekształcanie jej elementów według priorytetów określonych przez jednostkę lub grupę. Fundamentem dla przestrzeni społecznej jest przestrzeń kulturowa, która stanowi system znaczeń ukształtowanych pomiędzy elementami przestrzeni fizycznej i człowiekiem⁷¹. Przestrzeń ta stanowi zasób, pozwalający człowiekowi na osvajanie i nadawanie treści elementom przestrzeni fizycznej. Treści te mają pozamaterialny charakter i jak twierdził G. Simmel jej osvajanie jest procesem o charakterze psychicznym. Według

⁶⁹ S. Kozłowski, *Przestrzeń a gospodarowanie*, S. Symotiuk (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 137.

⁷⁰ B. Jałowiecki, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Scholar, Warszawa 2010, s. 23.

⁷¹ U. Myga-Piątek, *O wzajemnych relacjach przestrzeni i krajobrazu kulturowego*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 2014, nr 24, s. 33.

Simmla niezaadaptowana przez człowieka przestrzeń jest formą pustą⁷², nabierającą kształtów i znaczeń dopiero po pojawieniu się w niej jednostki.

Jedną z najczęściej przytaczanych koncepcji procesu wypełniania przytoczonej w poprzednim akapicie „pustej formy” przez człowieka jest idea społecznej produkcji przestrzeni, autorstwa H. Levebrve’a⁷³. Jego sposób interpretacji przestrzeni można określić jako odrzucenie wizji nienaruszalnej oraz istniejącej bez ingerencji człowieka struktury. Levebrve podkreślał, jak wspomniano powyżej, że przestrzeń rozumiana może być w czterech znaczeniach: idei (absolutnej i czystej), społecznego wytworu, środka i przedmiotu⁷⁴. Koncepcja ta jest w sposób nierozzerwalny powiązana z człowiekiem, ponieważ to on pozwala na zrealizowanie się przestrzeni w tych wszystkich znaczeniach. Zatem człowiek – rozumiany jako jednostka oraz jako członek zbiorowości – jest w koncepcji Levebrve’a głównym podmiotem przestrzeni kreującym. Natomiast ona sama stanowi określony układ rozmieszczenia obiektów.

Przestrzeń społeczna w koncepcji H. Levebrve’a jest bytem niesamodzielnym nierozzerwalnie związanym z człowiekiem⁷⁵. Przytaczał on przykłady przestrzeni wytwarzanej przez państwo, mogącej w zależności od potrzeb być wykorzystaną na polu ideologicznym lub praktycznym⁷⁶. Przestrzeń nie posiada jednak biernego charakteru – według Levebrve’a ma ona realny wpływ na społeczeństwo⁷⁷, bowiem wytwarzana w wyniku ludzkich interakcji, oddziałuje na podmioty ją kształtujące. Przestrzeń jest zarówno wytworem ludzkich potrzeb, a jednocześnie sama te potrzeby generuje. Podobna sytuacja zachodzi w wypadku przestrzeni ukształtowanej przez człowieka nie odpowiadającą jego najważniejszym wymogom i zmuszającą go do podjęcia działań korygujących. Zaistnieć mogą przypadki, w których potrzeby człowieka nie mogą być właściwie rozpoznane, a więc tworzone w związku z nimi przestrzenie im nie odpowiadają. W takich przypadkach człowiek podejmuje działania korygujące.

⁷² Op. cit *Przestrzeń, forma przestrzenna, forma życia...*, s. 54.

⁷³ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 30.

⁷⁴ Cztery znaczenia rozumienia przestrzeni zostały dokładnie wyjaśnione w pozycji pt. *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, autorstwa B. Jałowieckiego i M. Szczepańskiego, wydanej przez wydawnictwo Scholar w roku 2006. Zagadnienie to poruszane jest na stronach s. 314–315.

⁷⁵ Ch. Schmidt, H. Levebrve theory of the production of space: towards a three dimensional dialectic, K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, Ch. Schmidt (red.), *Space, difference, everyday life. Reading H. Levebrve*, Routledge, Nowy Jork–Londyn 2008, s. 28-29.

⁷⁶ H. Levebrve, Space and the state, N. Brenner, B. Jessop M. Jones, G. MacLeod (red.), *State/space : the reader*, Wille –Blackwell, Hoboken 2003, s. 95.

⁷⁷ Op. cit „*Socjologia i przestrzeń miejska*”, s. 30–31.

Człowiek organizuje wytworzoną przez siebie przestrzeń tworząc instytucje, które po ukonstytuowaniu stają się stroną dominującą, kształtując reguły współżycia społecznego. Jednym z przykładów społecznej produkcji przestrzeni może być prawo. Przestrzeń społeczna jest punktem wyjścia dla tworzenia przez człowieka jej kolejnych ekwiwalentów, co powoduje że proces tworzenia przestrzeni jest ciągły. W podobny sposób określał przestrzeń społeczną Levebrve, dla którego dualność jej natury wynika ze sposobu jej tworzenia – jest ona kształtowana społecznie, jednak w toku tego procesu sama staje się bazą dla konstytuowania kolejnych przestrzeni⁷⁸. Przykładem takiej może być przestrzeń organizacyjna, zdefiniowana jako przestrzeń artykułowania i reglamentowania dóbr w celu realizacji interesów grup⁷⁹. Przestrzeń organizacyjna istnieje w ramach przestrzeni społecznej, jednak tworzy ona własne, charakterystyczne struktury jak zróżnicowanie przestrzenne, organizacja przestrzenna, ład przestrzenny lub gospodarka przestrzenna⁸⁰. Nowe odmiany tworzonej przestrzeni odpowiadają postępowi i przemianom środowiska człowieka, czego doskonałym przykładem może być przestrzeń wirtualna jako odpowiedź na postęp technologiczny. Dynamizm procesu wytwarzania przestrzeni w obecnych czasach widoczny jest zwłaszcza w narzucaniu jej przez człowieka nowych ról – przestrzeń staje się istotnym instrumentem obrotu gospodarczego.⁸¹ Obserwowany postęp we wszystkich dziedzinach życia człowieka wymusi produkcję nowych rodzajów przestrzeni, najbardziej adekwatnych do jego potrzeb.

Wytwarzanie przestrzeni według H. Levebrve’a jest procesem wielopłaszczyznowym. Pierwszą z tych płaszczyzn jest postrzeganie przestrzeni – wychwytywanie najważniejszych konstytuujących ją elementów za pomocą zmysłów. Jest to wstęp do działań podejmowanych na polu kolejnej płaszczyzny, polegającej na nadawaniu tym elementom konkretnego znaczenia. Postrzeganie elementów istniejących wokół jednostki pozwala na ukonstytuowanie załączków ich interpretacji. Realizowana ona jest poprzez ich uporządkowanie oraz nadawanie treści przez człowieka, przez co może on przejść do następnej z płaszczyzn wytwarzania przestrzeni, czyli konstruowania przestrzeni żyjącej. To na niej zachodzą wszystkie ludzkie działania, składające się na obraz społecznego wytwarzania przestrzeni⁸².

⁷⁸Ch. Butler, Critical legal studies and the politics of space, *Social and legal studies*, vol. 18, iss. 3 (2009), s. 11.

⁷⁹ S. Nurek, Terytorium i miejsce w socjologii egzystencjalnej, J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1989, s. 243.

⁸⁰Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 45.

⁸¹ Op. cit „Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni..”, str. 77.

⁸² Op. cit *H. Levebrve theory of the production of space...*, s. 39–40.

Czynniki sprzyjające oraz utrudniające społeczną produkcję przestrzeni, podzielić można, za B. Jałowieckim, na trzy grupy: powiązane z przyrodą, powiązane z procesami technologicznymi oraz związane z aktualną sytuacją polityczną, gospodarczą oraz społeczną⁸³. Pierwsza grupa obejmująca warunki przyrodnicze, bazuje przede wszystkim na dwóch elementach: zasobach, którymi przyroda dysponuje oraz przeszkodach przez nią stwarzanych, jak warunki klimatyczne. Przyroda może uniemożliwić produkcję przestrzeni przez człowieka na określonym obszarze, nawet jeśli byłaby ona odpowiedzią na jego potrzeby. Druga z zasygnalizowanych powyżej grup – postęp technologiczny oraz wszelkie jego konsekwencje mogą stanowić ułatwienie oraz barierę społecznej produkcji przestrzeni. Trzecią grupą czynników są stosunki społeczno-gospodarcze, obrazowane między innymi poprzez istniejący w określonym społeczeństwie system wartości⁸⁴. Może on skłaniać się ku utwierdzaniu istniejącego stanu rzeczy i braku społecznej aktywności lub być motorem rozwoju społecznego. Świadczyć może o tym kolonizacja nowych ziem przez Europejczyków, będąca efektem chęci poszerzenia kontaktów gospodarczych i społecznych, skutkujących możliwą poprawą warunków życia. Jako należącą do danej grupy przeszkodę wymienić można zachowawczą mentalność społeczeństwa, nie sprzyjającą kształtowaniu kontaktów z otoczeniem zewnętrznym, czego przykładem może być istnienie społeczeństw zamkniętych, nastawionych na rozwój autarkiczny, jak trwająca do połowy XIX wieku izolacja Japonii.

Reasumując, w opinii H. Levebrvea społeczną produkcję przestrzeni jest ludzką aktywnością, bazującą na przekształcaniu przez niego zastanej przestrzeni fizycznej poprzez podejmowane czynności przez człowieka, przez co konstruowane są nowe rodzaje przestrzeni społecznej oraz innych, które się w niej zawierają.

Opisany przykład pokazuje że przestrzeń społeczną charakteryzuje niesłychana elastyczność, dzięki której możliwa jest jej ciągła rearanżacja, a zatem może ona pełnić rolę zbioru mieszczącego procesy tworzące życie społeczne jak scalanie, separacja lub zamiana⁸⁵. Przestrzeń społeczna jest zjawiskiem złożonym i wielowymiarowym, mieszczącym w sobie wiele różnorodnych relacji. Są one podstawą dla kształtowania nowych rodzajów przestrzeni, również posiadających niematerialny charakter. Poprzez swoją elastyczność oraz regulację istotnych aspektów ludzkiego życia stają się one jego nieodłącznymi częściami.

⁸³ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska...*, s. 67.

⁸⁴ Op. cit *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, s. 367–370.

⁸⁵ Op. cit *Space...*, s. 144.

Innym rodzajem przestrzeni niematerialnej, odgrywającej znaczną rolę w procesie formowania oraz rozumienia koncepcji państwa jest przestrzeń konceptualna. Rozważania na jej temat warto rozpocząć od przypomnienia myśli E. Durkheima, określającego przestrzeń jako kategorię rozumową, powstającą w wyniku tworzenia przez człowieka zindywidualizowanych schematów i ich kategoryzowania⁸⁶. Sam schemat konceptualny rozumieć można jako wytwór ludzkich myśli, mieszczących się w określonych ramach, w których zostają zlokalizowane i zhierarchizowane wartości. Zatem przestrzeń konceptualna jest kreowanym przez człowieka fenomenem psychicznym, w którym mogą być realizowane działania ludzkie, zgodne z przyjętym schematem. Jeżeli są one urzeczywistniane przestrzeń konceptualna przyjmuje postać przestrzeni pragmatycznej⁸⁷.

Przestrzeń konceptualną nazwać można podstawą dla wszystkich kształtowanych i realizowanych przez człowieka planów. Dzięki tej przestrzeni opracowywane przez człowieka schematy nie egzystują w próżni – posiadają sprecyzowane reguły i pojęcia. Człowiek w procesie ich tworzenia kreuje w swoim umyśle ich obrazy, które mogą zaistnieć w różnych wymiarach, czego przykładem może być geopolityczne rozumienie przestrzeni. Wyobrażenia przestrzeni konceptualnych nie tylko charakteryzują położenie geograficzne podmiotów (np. państwa), ale także mają wpływ na poziom samoidentyfikacji jego elementów⁸⁸. Ustalenie zachodniej granicy Polski po roku 1945 oraz uzasadnienie jej istnienia było wielokrotnie poddawane ideologizacji przez komunistyczne władze PRL, której racja bytu podbudowana była wyobrażeniami geopolitycznymi przedstawiającymi przyłączone Ziemie Zachodnie jako „piastowskie” oraz etnicznie polskie.

Spośród innych przykładów odwzorowań rzeczywistości na gruncie przestrzeni konceptualnej wymienić można sztukę kartograficzną, rozumianą według definicji Brytyjskiego Towarzystwa Kartograficznego jako sztukę sporządzania map oraz ich badania jako dokumentów naukowych i dzieł sztuki⁸⁹. Służyła ona przedstawieniu konkretnego obszaru, czyli państwa, służąc jego konsolidacji na polu wewnętrznym⁹⁰. Mapy stanowiły również jeden z najważniejszych instrumentów kontroli terytorialnej, czyli zarządzania obszarami poddanymi suwerennej władzy państwowej. Ostatnim z przykładów pokazujących

⁸⁶ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska...*, str. 45.

⁸⁷ Op. cit, *Przestrzenny obraz świata w stosunkach międzynarodowych, Sprawy międzynarodowe* 1989, nr 3, s. 97–98.

⁸⁸ Op. cit *Wstęp do geopolityki*, s. 64–66.

⁸⁹ *Historia kartografii*, <http://www.geosilesia.pl/historia-kartografii/>, 1.08.2020.

⁹⁰ M. Escobar, *Exploration, cartography and modernization*, N. Benner, B. Jessop, M. Jones, G. McLeod (red.), *State/Space: A Reader*, Wiley–Blackwell, Hoboken 2003, s. 32 – 35.

zarys koncepcji, bazującej na przestrzeni konceptualnej są rozważania geopolityczne na temat predestynowanych do odgrywania szczególnej roli regionów świata, warunkujących politykę zagraniczną państw. Przykładem przyznania niektórym regionom szczególnej roli może być koncepcja Heartlandu H.J. Mackindera oraz Rimlandu N. J. Spykmana, w których kontrola nad nimi była ściśle powiązana z umacnianiem potęgi państwa⁹¹.

Człowiek kreuje przestrzeń konceptualną i określa jej najważniejsze cechy. Ponadto w procesie jej powoływania może ją stale wzbogacać o nowe elementy, bowiem tworząc w swym umyśle konceptualny schemat dokonuje przeglądu wszystkich czynników mogących mieć wpływ na jej powstanie. W zależności od ich użyteczności oraz możliwości urzeczywistnienia przestrzeni człowiek dokonuje ich selekcji, wybierając najbardziej przydatne i czyniąc w ten sposób przestrzeń zjawiskiem zmiennym i otwartym. Człowiek może także zakończyć byt przestrzeni konceptualnej, co znajduje wyraz w podjęciu decyzji o zaniechaniu działań mających na celu jej urzeczywistnienie.

Istotnym zagadnieniem są relacje łączące przestrzeń konceptualną z innymi przestrzeniami, zarówno istniejącymi samoistnie, jak i tymi kształtowanymi przez człowieka. W tej pierwszej grupie przede wszystkim należy zidentyfikować przestrzeń fizyczną, w której może być urzeczywistniana przestrzeń konceptualna. Jako przykład posłużyć mogą granice państw, które powstają w wyniku działania wielu czynników, poczynając od ukształtowania terenu, historycznego ich przebiegu na zawartych umowach między państwami kończąc.

Związek przestrzeni konceptualnej z przestrzenią fizyczną jest silny poprzez wzajemne warunkowanie. Wspomniane wcześniej granice państwa są tworem umysłu człowieka, urzeczywistnianym przez podejmowane przez niego działania, takie jak delimitacja, kontrola oraz stanowienie przepisów regulujących ich funkcjonowanie⁹². W ten sposób realizacja przestrzeni konceptualnej zmienia kształt przestrzeni fizycznej oraz innych przestrzeni tworzonych przez człowieka, na przykład przestrzeni społecznej i symbolicznej. Ta ostatnia tworzona jest przez umieszczanie w przestrzeni społecznej określonych systemów społecznych, których elementom nadane zostają wartości i znaczenia. Ta cecha jest

⁹¹ Op. cit. *Przestrzenny obraz świata w stosunkach...*, s. 98–99.

⁹² J. Hickman, *Space is power. The seven rules of territory*, Lexington Books, Lanham 2016, s. 24.

szczególnie widoczna w twórczości artystycznej, gdzie wykorzystanie symbolu o określonej treści tworzy możliwości interpretacji dzieła⁹³.

W większości przypadków otaczająca człowieka rzeczywistość jest rezultatem urzeczywistniania przez człowieka przestrzeni konceptualnych, które w tym procesie stają się przestrzeniami pragmatycznymi⁹⁴. Dzięki istnieniu przestrzeni konceptualnych w ludzkim umyśle może on kategoryzować oraz porządkować otaczającą go rzeczywistość, czego przykładem jest choćby system jednostek przestrzennych – kontynentów, regionów czy państw. Wyznaczenie tych hierarchii określało kolejność realizacji działań, które podejmowane prowadziły do wytworzenia przestrzeni pragmatycznej. W konsekwencji określony kształt przestrzeni konceptualnej umożliwiał sprecyzowanie jej specyfiki, co w dalszej kolejności pozwalało na odróżnienie jej od innych elementów rzeczywistości⁹⁵.

Proces transformacji przestrzeni konceptualnej w przestrzeń pragmatyczną jest zdeterminowany przez wiele czynników, do których zaliczane są posiadana wiedza i preferencje. Wiedza pozwala na poznanie i sklasyfikowanie czynników ułatwiających realizację schematów konceptualnych, dzięki czemu podmiot jest w stanie wybrać strukturę najbardziej adekwatną do planów. Nie mniej istotną rolę odgrywają preferencje, czyli stworzony w psychice podmiotu obraz wartościujący otaczającą go rzeczywistość⁹⁶. W przypadku braku preferencji lub nieadekwatności koncepcji do rzeczywistości następuje proces redukcji przestrzeni konceptualnych⁹⁷.

Przestrzeń konceptualna obejmuje zatem wszelkie tworzone przez człowieka idee i koncepcje, które w procesie urzeczywistnienia ulegają przekształceniu w przestrzeń pragmatyczną. Proces ten prowadzi także do powstania wielu innych przestrzeni, mogących ulegać zmianom. Stworzone w przestrzeni konceptualnej założenia, reguły i relacje warunkują ludzkie działania i ich konsekwencje.

1.3. Poszczególne rodzaje przestrzeni i ich rola w kształtowaniu

⁹³ S. Wysłouch, Przestrzeń jako kategoria transdyscyplinarna, *Estetyka i krytyka* 2/2009-1/2010, 17/18, s. 56.

⁹⁴ Założenie to bazuje na wierze w uniwersalność związków przyczynowo-skutkowych. Jednak jak wskazują niektórzy badacze, ich rozumienie jest różnorodne. Por. szerzej: A. Gałganek, *Przyczynowość w nauce o stosunkach międzynarodowych*, s. 46–47.

⁹⁵ Op. cit *Przestrzenny obraz świata*, s. 97–98.

⁹⁶ W. R. Clarck, Agents and structures: two views of preferences, two views of institutions, *International Studies Quarterly* 1998, vol. 42, iss 2, s. 248.

⁹⁷ Op. cit *Przestrzenny obraz świata...*, s. 101–102.

schematu konceptualnego państwa

Przedstawiana część rozdziału zostanie poświęcona znaczeniu odgrywanemu przez przestrzeń konceptualną oraz tworzące i wchodzące z nią w relacje przestrzenie w procesie tworzenia schematu konceptualnego państwa. Fenomen ten określić można jako jedną z form tworzonych przez człowieka, na bazie różnych przestrzeni, koncepcji oraz ich wpływu na jego istotę. Sam schemat konceptualny państwa może być zdefiniowany jako element ludzkiej świadomości o nakreślonych przez człowieka granicach, bazujący na wyznaczających kierunek funkcjonowania danego państwa wartościach⁹⁸.

Będące centralnym punktem danego schematu państwo jest - zdaniem J. Jellinka - celowym związkiem, wyposażonym w: terytorium, rząd i ludność, co znalazło odzwierciedlenie w przytoczonej definicji jego autorstwa⁹⁹. Terytorium określić można jako zjawisko składające się z wielu elementów spośród których wymienić należy wielkość oraz rozciągłość, cechy klimatyczne, liczbę ludności oraz ukształtowanie powierzchni¹⁰⁰. Jako ludność określić można liczbę jego mieszkańców¹⁰¹. Pojęcie rządu nie jest na gruncie prawa międzynarodowego jednoznacznie sprecyzowane. Nie jest wyjaśnione czy koniecznym jest istnienie organów reprezentujących państwo na gruncie stosunków międzynarodowych, czy też koniecznym jest istnienie jakichkolwiek struktur, zdolnych zapewnić na danym terytorium egzekwowanie prawa¹⁰². Elementy te determinują powstanie, charakter oraz wzajemne rozmieszczenie podmiotów państwowotwórczych¹⁰³.

W podobny sposób definiuje państwo Konwencja o prawach i obowiązkach państw, podpisana w 1933 roku w Montevideo, wyznaczając jednak jego cztery elementy. Obejmują one stałe zasiedlenie, terytorium sprecyzowane przez granice, sprawującą nad nim zwierzchność władzę oraz zdolność do utrzymywania stosunków z innymi

⁹⁸Definicja ta oparta jest na próbach zdefiniowania schematu konceptualnego przez A. Gałgankę, który jako jeden z pierwszych badaczy w Polsce poruszył zagadnienie przestrzeni konceptualnej i pragmatycznej w nauce o stosunkach międzynarodowych. Więcej na ten temat można znaleźć w artykule tego autora pt. *Przestrzenny obraz świata w nauce o stosunkach międzynarodowych*, który ukazał się w *Sprawach Międzynarodowych* 1989, nr 3, na stronach 97–112.

⁹⁹E. Klima, *Państwo – historia idei*, *Folia Geographica Socio-Oeconomica* 2009, nr 10, s. 17.

¹⁰⁰S. Baburin, *Mir imperii. Teritorija gosudarstva i mirovyj poriadok*, Yuridichieskiy centr – press, Petersburg 2005, s. 11.

¹⁰¹W. Czapliński, A. Wyrozumski, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, CH Beck, Warszawa 2004, s. 143.

¹⁰²Ibidem, s. 214.

¹⁰³K. Aksenov, *Prostranstvo i politika. Konceptualnye podchody i izuczenija osobnoi predmetnoi oblasti*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Petersburg 1993, s. 10.

państwami¹⁰⁴. Jedno z wymienionych powyżej – terytorium – jest świadectwem definiowania państwa przez pryzmat kryterium przestrzennego w ujęciu fizycznym.

Przestrzeń fizyczna w tym przypadku występuje w formie terytorium czyli jej wydzielonej i zdefiniowanej części. W procesach państwowotwórczych terytorium nie jest jednak czynnikiem biernym, wręcz przeciwnie, jego wpływ na wszystkie elementy funkcjonowania tej struktury jest bardzo duży. J. Potulski w swych rozważaniach poświęconych związkom przestrzeni z polityką przytoczył kilkanaście najważniejszych wzajemnych zależności między nimi¹⁰⁵.

Terytorium nierzadko wpływa także na określenie pozycji państwa w relacji do innych państw oraz na jego cechy i właściwości. I tak na przykład H. J. Mackinder podkreślał że Polska i Rosja jako kraje nizinnesą bardziej narażone na agresję ze strony innych państw¹⁰⁶. Znaczenie usytuowania terytorium podkreślane było przez wielu badaczy, min. H. Morgenthau, dla którego było ono jednym z ośmiu czynników, decydujących o potędze państwa¹⁰⁷. W podobny sposób jego rolę postrzegali klasycy geopolityki, min. R. Kjellen, nazywając je jednym z pięciu istotnych części życia państwowego organizmu¹⁰⁸. F. Ratzel postrzegał terytorium jako kluczową determinantę dla wszystkich aktywności państwa oraz jako najważniejszy wyznacznik jego działań¹⁰⁹. Zatem terytorium jest niezbędnym czynnikiem, dającym państwu możliwość zaistnienia oraz funkcjonowania.

Nawiązując do pojęcia państwa Jellinka istotnym elementem konstytuującym jego istnienie jest władza oraz podmioty ją sprawujące. Aby władza mogła być skutecznie sprawowana niezbędnym warunkiem pozostaje terytorium, zatem wyznaczenie konkretnej przestrzeni, na której będzie ona realizowana jest fundamentalnym elementem jego powstania¹¹⁰. Etapami procesu powstawania państwa jest wyznaczenie konkretnej przestrzeni,

¹⁰⁴ V. Ivanov, *Normativnyj konstitucyjno – pravovoi dogovor. Teoria i praktika. K kritike sovremennoi teorii gosudarstva*, Territorija budushevo, Moskwa 2008, s. 273.

¹⁰⁵ Jako przykłady zależności pomiędzy państwem a terytorium wymienić wyznaczanie zasięgu władzy państwowej przez jego obszar oraz bycie – dla obywateli – swoistym atrybutem istnienia państwa, spajającym obywateli. Terytorium jest także miejscem, na którym zachodzą najważniejsze procesy, kształtujące i ukierunkowujące funkcjonowanie państwa na polu wewnętrznym i zewnętrznym. Rozważania na temat znaczenia i wpływu terytorium na istnienie i funkcjonowanie państwa oraz zachodzące w jego ramach procesy polityczne odnaleźć można w publikacji J. Potulskiego pt. *Wprowadzenie do geopolityki*, wydanej w roku 2010 przez Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego na stronach numer 20-25.

¹⁰⁶ Op. cit *Mir imperii. Teritorija gosudarstva i mirovoj poriadok*, s. 11–12.

¹⁰⁷ P. Buhler, *O potędze w XXI wieku*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2014, s. 155.

¹⁰⁸ I. Kefeli *Filosofija geopolitiki*, Petropolis, Sankt – Petersburg 2007, s. 12–13.

¹⁰⁹ A. Dugin, *Osnovy geopolitiki*, Arktogeya, Moskwa 2000, s. 34–35.

¹¹⁰ A. Bukowski, M. Lubaś, J. Nowak, *Społeczne tworzenie miejsc. Globalizacja. Etniczność. Władza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 19.

wyraźne oddzielenie jej od innych podmiotów oraz zmanifestowanie jego właściwości wobec zamieszkującej terytorium ludności. W ten sposób przestrzeń fizyczna (terytorium) staje się jednym z czynników reprezentujących państwo i wpływających na jego postrzeganie przez obywateli¹¹¹. Połączenie opisanych elementów pozwala na określenie prawideł i technik rządzenia, które muszą być dostosowane do charakteryzujących tę przestrzeń parametrów.

Przestrzeń fizyczna jest także jednym z ważnych atrybutów państwa, mającym znaczenie zarówno na polu stosunków wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Łączy się bowiem z pojęciem suwerenności, rozumianym jako samowładność i całowładność. Pierwszą z nich można zdefiniować jako niezależność państwa od innych podmiotów stosunków międzynarodowych, natomiast całowładność jako posiadanie omnipotencji do regulacji wszystkich przejawów egzystencji państwa, zarówno w sensie merytorycznym jak i przestrzennym¹¹². Suwerenność państwa nie jest jednak atrybutem absolutnym, bowiem mogą zaistnieć okoliczności, które wpływają na jej zakres. Przykładem może być dobrowolne zrzeczenie się części suwerenności lub jej ograniczenia na skutek działań wojennych, realizowanych na jego terytorium. Szczególne *casusy* uznawania istnienia państwa i jego suwerenności pomimo utraty kontroli nad terytorium w wyniku napaści, jak w przypadku Polski i Czechosłowacji podczas II wojny światowej, zdarzały się w historii niezwykle rzadko i miały przede wszystkim na celu moralne wsparcie podbitych krajów i wyrażenie potępienia polityki państwa – agresora.

Ostatnim aspektem, ważnym dla ukazania znaczenia dla człowieka przestrzeni fizycznej jest jej waga symboliczna. Człowiek nadaje przestrzeni fizycznej znaczenie symboliczne¹¹³. Dla przykładu wspomniane miasto Jerozolima było wielokrotnie przedmiotem sporu w konflikcie izraelsko – arabskim¹¹⁴, gdyż tożsamość kulturowo - religijna obydwu stron bazuje na jej szczególnym statusie. Nadanie przestrzeni fizycznej symbolicznego rysu pozwala na konsolidację wokół niej zamieszkującego ją społeczeństwa.

Przestrzeń fizyczna była też instrumentem przymusu, którym państwo posługiwało się w celu eliminacji lub osłabienia przeszkód grożących jego jedności i bezpieczeństwu. Państwo od początku swojego istnienia organizowało przestrzeń fizyczną, wykorzystując

¹¹¹ N. Brennen, B. Jessop, G. McLeod, *State/space. A reader*, Willey – Blackwell, Hoboken 2003, s. 84.

¹¹² R. Rosicki, O suwerenności, *Przegląd Naukowo-Metodyczny* 2010, nr 4, s. 64 – 65.

¹¹³ Op. cit *Wstęp do geopolityki*, s. 25.

¹¹⁴ Op. cit *Prostranstvo i politika...*, s. 10.

odpowiednie elementy kontroli, redystrybucji oraz inżynierii społecznej¹¹⁵. Sposób wykorzystywania przestrzeni przez państwo jako narzędzia nadzoru jest widoczny w postaci zsyłek, więzień lub innych miejsc odosobnienia.

Przestrzeń jest istotnym instrumentem także na płaszczyźnie międzynarodowej, co szczególnie widoczne jest podczas wszelkich konfliktów zbrojnych pomiędzy państwami¹¹⁶. Zagarnięcie oraz późniejsza okupacja terytorium przeciwnika lub jego wybranej części może pozbawić go dostępu do wielu dóbr, powodując jego osłabienie oraz ostateczne rozstrzygnięcie konfliktu na jego niekorzyść. Wyniszczenie przeciwnika realizowane poprzez instrument przestrzeni może mieć miejsce nie tylko podczas trwania konfliktu, ale także po jego zakończeniu. Podział Niemiec po II wojnie światowej miał na celu maksymalne zneutralizowanie pokonanego państwa przez zwycięskie mocarstwa¹¹⁷.

Przestrzeń fizyczna jest także regulatorem stosunków między państwami, wykorzystywanym między innymi do pogodzenia zwaśnionych stron. Jako przykład podać można stosunki istniejące między ZSRR a Stanami Zjednoczonymi po II wojnie światowej. Podział stref wpływów między dwoma mocarstwami miał na celu ustalenie granic ich zasięgu oddziaływania.

Przedstawione powyżej kazusy pokazują jak ważnym elementem w zakresie realizacji konceptualnego schematu, którym jest państwo może być przestrzeń fizyczna – jest ona środkiem, celem, podmiotem oraz wynikiem urealnienia zdefiniowanych idei¹¹⁸. Bez wykorzystania przestrzeni fizycznej jego budowa byłaby znacznie utrudniona.

Kolejnym typem przestrzeni, służącym kształtowaniu schematu konceptualnego państwa jest przestrzeń społeczna, wykorzystywana przez wiele podmiotów w celu wykonania wyznaczonych przez państwo celów. Przykładem mogą być planiści przestrzeni¹¹⁹, zarządzający obszarem poprzez rozmieszczanie na nim poszczególnych elementów¹²⁰. Skutkiem tych działań było tworzenie nowych osiedli ludzkich, stanowiących część składową obszaru państwa. Poprzez wykorzystanie czynnika społecznego (grup ludzkich) dochodziło do ich powstania i funkcjonowania.

¹¹⁵ Op. cit *State/space. A reader*, s. 84.

¹¹⁶ W swojej pracy pt *Prostranstvo i politika* (Sankt Petersburg 1993) K. Aksenov odnosi się zasadniczo do kwestii wpływu tego czynnika na przebieg konfliktów zbrojnych, jednak nie jest to jedyny aspekt wykorzystania przestrzeni w zakresie funkcjonowania polityki państwa.

¹¹⁷ Op. cit *Prostranstvo i politika...*, s. 25–26.

¹¹⁸ Ibidem, s. 7.

¹¹⁹ Op. cit *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej...*, s. 372–373.

¹²⁰ A. Wallis, *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 43.

W ramach realizacji schematu konceptualnego państwa wykorzystywane są również inne rodzaje przestrzeni niematerialnych. Jedną z nich jest przestrzeń symboliczna, definiowana jako wyodrębniona przestrzeń, koncentrująca się wokół znaczącego miejsca¹²¹, ukierunkowujący sposób postrzegania ludzkiego na danym polu. Jako te miejsca wymienić można m.in.: alegorie, przedstawienia mityczne, metafory¹²². Poprzez ich zastosowanie człowiek nadaje znaczenie otaczającym go elementom rzeczywistości. Przykładem znaczenia nadanego przez człowieka poszczególnym symbolom, wskutek czego nabrały one istotnej wagi dla państwa są godło oraz flaga. Poprzez wykorzystanie tych znaków będących ważną częścią jego identyfikacji państwo może być zdefiniowane jako rzeczywistość symboliczna, spajająca wokół siebie jego mieszkańców. Potwierdzeniem takiego sposobu odbioru państwa mogą być używanie określeń takich jak „ojczyzna”, „dom”¹²³, opisujących jego szczególny związek z obywatelami. W ten sposób państwo konstruuje swój obraz w umysłach mieszkających na jego obszarze ludzi¹²⁴. Państwo jako element przestrzeni symbolicznej egzystuje w dwóch sferach – pierwsza - zewnętrzna, skoncentrowana jest wokół relacji z innymi podmiotami. Druga z tych sfer budowana jest w wewnętrznej świadomości ludzi będących jego obywatelami, konsolidując ich wokół niego lub nie.

Przykładem odbioru państwa jako swoistego elementu przestrzeni symbolicznej, kumulującej jego negatywny obraz mogą być przykłady życia na tzw. nowym osiedlu mieszkaniowym z wielkiej płyty, przedstawione w cyklu wierszy S. Barańczaka pt. *„Kątem u siebie (wiersze mieszkalne)”*. Autor opisał konstruowaną w ich umysłach przestrzeń symboliczną, powstającą na gruncie codziennych przeżyć. Opisywana przez niego w wierszach przestrzeń mieszkalna jest symbolem ograniczenia i zniewolenia, które dokonywane jest przede wszystkim poprzez uniformizowanie sposobu życia, narzucanego przez system polityczny. Przestrzeń mieszkania autora jest dla niego symbolem zamkniętego świata, który potęguje zagrożenia mogące spotkać obywatela ze strony opresyjnego ustroju. „Ściśnięcie” ludzi w bloku na niewielkich powierzchniach sprawia że mieszkańcy mają możliwość szpiegowania oraz podsłuchiwania się nawzajem, co przyczynia się do wzrostu strachu i podejrzeń. W wierszach Barańczaka niezwykle ważnymi elementami przestrzeni symbolicznej są także znajdujące się w mieszkaniu głównego bohatera przedmioty codziennego użytku, będące znakiem poniżenia człowieka przez system. Upodlenie to

¹²¹ L. Przybylska, Pojęcie przestrzeni sakralnej, Domański B, Skiba S. (red.), *Geografia i sacrum. Tom II*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków, s. 385.

¹²² Op. cit *Terytorium i miejsce w socjologii...*, s. 243.

¹²³ Op. cit *Wstęp do geopolityki*, s. 24.

¹²⁴ Op. cit *State and space*, s. 85.

wyrażane jest poprzez fatalną jakość ich wykonania, co Barańczak przedstawił w wierszu pt. „*Jeżeli porcelana to wyłącznie taka*”¹²⁵. Byłe jakość mebli i innych artefaktów, wykorzystywanych przez bohatera w życiu codziennym może być odczytana jako metafora życia toczonego w ustroju komunistycznym, pełnego niedoborów i restrykcji. W twórczości Barańczaka istniejąca na osiedlach mieszkaniowych przestrzeń społeczna jest podstawą dla powstania przestrzeni symbolicznej, na płaszczyźnie której państwo pełni rolę podmiotu opresyjnego.

W ramach tworzącego państwo schematu konceptualnego istotna jest również przestrzeń organizacyjna. Zdefiniować ją można jako obszar oraz typ działań, wynikający z kontaktów danej struktury z jej otoczeniem¹²⁶. Wielu badaczy utożsamia ją z przestrzenią władzy. Przytoczony wcześniej S. Nurek utożsamiał ją z przestrzenią na której zachodzi proces dystrybucji, artykułowania oraz operowania znajdującymi się na niej zasobami. Głównym celem tak pojętych procesów jest realizacja najważniejszych dla sterujących nimi podmiotów interesów¹²⁷. Jednym z najważniejszych elementów tworzących przestrzeń organizacyjną jest organizacja przestrzenna, definiowana jako rodzaj porządku, kształtowanego w celu zlokalizowania oraz ukształtowania części składowych danej przestrzeni¹²⁸. Przeznaczeniem tak tworzonej organizacji jest odpowiednie wykorzystanie jej kapitału. Podmiotem odpowiedzialnym za ten proces jest państwo, formułujące ją w sposób najbardziej odpowiadający swoim potrzebom.

Bazą formowanej przestrzeni organizacyjnej jest przestrzeń społeczna. Podkreślał to H. Levebrve, nazywając ją środkiem pozwalającym na kontrolę poddanemu władzy państwa społeczeństwa¹²⁹. W toku powstawania przestrzeni organizacyjnej przestrzeń społeczna ulega określonym modyfikacjom, do których zaliczyć można jej: fragmentację, homogenizację oraz hierarchizację¹³⁰. Fragmentacja przestrzeni oznacza dzielenie jej na mniejsze części. Jako przykład posłużyć mogą osiedla mieszkaniowe, których granice wyznaczali planiści przestrzenni wykonując to zadanie w imieniu państwa.

Kolejny rodzaj modyfikacji, czyli homogenizacja przestrzeni, pozwala na ujednolicenie najważniejszych jej cech, będących często warunkiem koniecznym jej

¹²⁵ Op. cit *Przestrzeń jako kategoria transdyscyplinarna*, s. 55–56.

¹²⁶ J. Bieńkowska, Cz. Sikorski, *Przestrzeń organizacyjna a efektywność organizacji*, *Acta Universitas Lodziensis. Folia Oeconomica* 2012, nr 265, s. 205.

¹²⁷ Op. cit *Terytorium i miejsce w socjologii egzystencjalnej*, s. 243.

¹²⁸ Op. cit *Typy przestrzeni a geografia*, s. 13.

¹²⁹ Op. cit *Critical legal studies and the politics of space*, s. 11.

¹³⁰ Ibidem, s. 15-16.

przyswojenia. Proces homogenizacji przestrzeni nierzadko wyraża się poprzez uporządkowanie jej rozproszonych elementów¹³¹. Najczęstszym założeniem podejmowania wysiłku homogenizacji jest wykonanie określonych przez państwo celów, wyrażanych najczęściej poprzez działalność prawotwórczą. Szczególny aspekt tego procesu polega na scalaniu przestrzeni, określanych przez H. Levebrve'a jako wspomaganie tej przestrzeni w wypełnianiu podstawowych funkcji¹³². Przestrzenie nie poddane procesowi homogenizacji nie wypełniają w całości lub w znacznym stopniu funkcji, pozwalających na pełną realizację głównego celu założonego przez państwo. Scalenie przestrzeni ma na celu realizację założeń, którymi w wypadku państwa są najczęściej wzrost jego potencjału gospodarczego lub politycznego. Przykładami scalania przestrzeni może być przeprowadzana przez państwo rosyjskie akcja osiedleńcza Syberii w drugiej połowie XIX wieku. W tym przypadku dokonywana przez państwo swoista integracja przestrzeni miała na celu umocnienie granic, zaludnienie oraz utworzenie aparatu administracyjnego na nowym obszarze. Syberyjskie bogactwa naturalne poprzez panowanie nad nowymi obszarami przechodziły na własność rosyjskiego państwa. Historiografia rosyjska podkreślała także o wielu korzyściach, płynących dla miejscowych ludów wynikających z kontaktów z ludnością rosyjską. Podkreślano w ten sposób misję Rosji jako krzewiciela cywilizacji na tych terytoriach¹³³. W podanym przypadku scaleniu uległo wiele rodzajów przestrzeni jak: kulturowa, społeczna, organizacyjna oraz symboliczna.

Ostatnia modyfikacja przestrzeni – jej hierarchizowanie - jest wynikiem wzajemnych powiązań w obszarze ekonomicznym, społecznym, politycznym i administracyjnym¹³⁴. Obrazem istniejącej hierarchii przestrzennej, powstałej w wyniku tworzenia tych powiązań jest istniejący podział na regiony centralne oraz peryferyjne. Proces hierarchizacji przestrzeni najczęściej odbywa się w oparciu o zasoby, którymi przestrzeń dysponuje. Zasoby te posiadają charakter przyrodniczy lub ekonomiczny, czego przykładem mogą być surowce energetyczne. Równie istotne są zasoby społeczne, których przykładem może być kwestia zdobycia wystarczającej ilości głosów na określonym obszarze, by móc zostać wybranym do parlamentu¹³⁵. Z zasobami społecznymi powiązane są ich odpowiedniki symboliczne,

¹³¹ Op. cit *Space and state*, s. 92.

¹³² Ibidem, s. 85.

¹³³ N. I. Nikitich, *Formirovanije vostochnych granic Rossiji (koniec XVI – nachalo XX wieka)*, E. R. Kubriaceva (red.), *Formirovanije teritorii rossijskovo gosudarstva*, Izdatelstvo Universiteta Dimitra Pozarhskovo, Moskva 2015, s. 241.

¹³⁴ Op. cit *Critical legal studies and the politics of space*, s. 16.

¹³⁵ Op. cit *Prostranstvo i politika...*, s. 8-9.

pozwalające na ocenę określonej przestrzeni w procesie hierarchizacji jako istotnej, o czym może świadczyć przykład Jerozolimy – miasta świętego dla trzech religii.

Skutki uznania przestrzeni w procesie hierarchizacji za istotną dla funkcjonowania państwa posiadają przełożenie na jego politykę. Wyrazem takiej sytuacji może być doniosłość Kosowa, będącego regionem odbieranym przez Serbów jako kolebka ich państwowości. Serbia usiłowała zapobiec oderwaniu się Kosowa, do czego dążyli zamieszkujący ten region Albańczycy, najpierw poprzez stosowanie rozwiązań na polu administracyjnym, później siłowym, czego rezultatem był konflikt pomiędzy Serbami oraz kosowskimi Albańczykami toczony w latach 1998 – 1999. Odzwierciedlenie symbolicznej przestrzeni, którą Kosowo posiadało w zakresie kształtowania serbskiej tożsamości narodowej przyczynił się do jego postrzegania jako jednego z najważniejszych czynników kreujących politykę tego państwa.

W podobny sposób może być postrzegany problem przestrzeni skasyfikowanej wskutek procesu hierarchizacji jako nieistotna dla realizacji interesów państwa. Regiony peryferyjne są przeciwieństwem wymienionych wcześniej regionów centralnych. Ich status przejawia się na wielu polach – gospodarczym, społecznym lub politycznym. Świadczą o tym terytoria zamieszkałe przez ludność odmienną narodowościowo niż reszta mieszkańców państwa. Świadomość takiej pozycji może przyczyniać się do pogłębiania jego problemów na gruncie pól wymienionych wcześniej oraz wpłynąć negatywnie na jedność wewnętrzną państwa. Częstym rezultatem stopniowego procesu marginalizacji jest irredentyzm terytorialny¹³⁶ lub żądania utworzenia własnego państwowego tworu.

W obszarze stosunków międzynarodowych hierarchizacja przestrzeni była częstą przesłanką decyzji leżących u podstaw zawierania traktatów pokojowych oraz umów dotyczących ustalenia granic. Jej przykładem były działania podejmowane przez zwycięskie mocarstwa po zakończeniu II wojny światowej, np. podział świata na strefy wpływów pomiędzy USA i ZSRR¹³⁷. Sklasyfikowanie przestrzeni w przytoczonym przypadku było rzeczą konieczną dla realizacji interesu politycznego obydwu stron.

Wszystkie trzy procesy – hierarchizacja, fragmentacja oraz homogenizacja przestrzeni fizycznej przyczyniają się do tworzenia organizacyjnych struktur, które współgrając i nakładając się na siebie kształtują przestrzeń organizacyjną. W trakcie przeprowadzania wspomnianej rosyjskiej akcji kolonizacyjnej na Syberii zostały wykorzystane wszystkie trzy

¹³⁶ Op. cit *Prostranstvo i politika...*, s. 8–11.

¹³⁷ Ibidem, s. 26.

sposoby wykorzystania przestrzeni. W ich wyniku został utworzony skonkretyzowany układ organizacyjny, wyrażający się w postaci nowej sieci osadniczej. Dominującym autorem koncepcji ich przestrzennego ułożenia oraz ich realizatorem było państwo. Powstała przestrzeń organizacyjna stawała się logiczną konsekwencją realizacji schematu konceptualnego, kształtowanego oraz realizowanego w celu zasiedlenia nowych ziem, mogących przynieść państwu materialne korzyści.

Pierwszym rodzajem relacji zachodzących pomiędzy przestrzeniami jest ich wzajemne współistnienie. Obok przestrzeni fizycznej, będącej tłem i areną rozgrywania się wszelkich zdarzeń istnieją także inne przestrzenie, jak kulturowa czy symboliczna. Zjawiska te oddziałują na siebie czerpiąc ze swoich zasobów. Przestrzenie tworzone przez człowieka modyfikują przestrzeń fizyczną, zaś przestrzeń fizyczna jest podłożem dla ich zaistnienia. Przestrzenie warunkują się także poprzez wzajemne wykluczenie. Zależność tą można przedstawić na przykładzie przestrzeni fizycznej oraz jej powiązań z przestrzenią cywilizacyjną i wirtualną. Każda cywilizacja rozwijała się i funkcjonowała na określonej części przestrzeni fizycznej. Powiązane z nią są także nowo kreowane przez człowieka przestrzenie, którym często przypisuje się zdolność funkcjonowania w zupełnym oderwaniu od terytorium państwa. Takim przykładem jest przestrzeń informacyjna lub wirtualna, definiowana jako przestrzeń komunikacji komputerów i innych cyfrowych mediów za pomocą sieci¹³⁸. Niektórzy badacze, jak G. O'Toal traktują wzrost znaczenia przestrzeni informacyjnej jako początek końca państw rozumianych jako organizacja terytorialna, które w przyszłości zostaną zastąpione przez układy sieci¹³⁹. Trudno się zgodzić z tą oceną, gdyż istnienie nawet pozornie oderwanej od niej przestrzeni wirtualnej posiada swój terytorialny fundament. Każdy z twórców przestrzeni informacyjnej posiada konkretną geograficzną lokalizację oraz przypisany jest do konkretnego państwa, które oddziałuje na tworzoną przez niego rzeczywistość np. poprzez stopień zaawansowania technologicznego. Podejmowane działania oraz ich skutki w przestrzeni informacyjnej mają wpływ na ich funkcjonowanie. Jako przykład posłużyć może fala rewolucji w arabskich krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej mających miejsce na przełomie 2011 oraz 2012 roku¹⁴⁰. Masowe protesty, w wyniku których doszło do obalenia autorytarnych dyktatur mogły zaistnieć w dużej mierze

¹³⁸ Op. cit *O wzajemnych relacjach przestrzeni i krajobrazu kulturowego*, s. 31.

¹³⁹ G. O'Toal, At the end of geopolitics? Reflections on a plural problematic on the century end, *Alternatives: Global, local, political*, vol. 2, no. 1, s. 45.

¹⁴⁰ J. A. Kabanov, Informacionnyje prostranstvo kak novyje geopoliticheskoje prostranstvo: rol i mesto gosudarstv, I. J. Okuniew, C. O. Sawin (red.), *Kritičieskaja geopolitika. Sbornik statiej*, Analitika Rodis, Noginsk 2014, s. 125-127.

dzięki mediom społecznościowym, na których uczestnicy wymieniali się informacjami. Impulsem dla rozwoju wymiany poglądów w cyberprzestrzeni stały się wydarzenia rozgrywające się w konkretnej przestrzeni fizycznej.

Spośród przestrzeni tworzonych przez człowieka nie ma rodzaju pozostającego w zupełnej niezależności od innych. Jeden rodzaj przekłada się na powstanie innego, zawierającego w sobie cechy innych przestrzeni. W tym miejscu przytoczyć można poglądy H. Levebrve, dla którego przestrzeń pełniła także rolę narzędzia służącego realizacji sprecyzowanych celów¹⁴¹. Będąc środkiem, służącym tworzeniu jej nowych rodzajów nakreśla ich najważniejsze cechy. Istnienie jednych rodzajów przestrzeni jest swoistym warunkiem *sine qua non* pojawienia się kolejnych, czego obrazem mogą być wzajemne relacje przestrzeni: historycznej oraz społecznej.

Przestrzeń historyczna definiowana jest jako wzajemne powiązanie historycznych okoliczności, na tle których człowiek realizuje swoje cele¹⁴². Każdy naród jest „w posiadaniu” swojej przestrzeni historycznej, na której kształt składają się takie elementy jak: położenie geograficzne, wewnętrzna organizacja społeczeństwa, tradycje sprawowania władzy itp. Jedną z podstaw jej powstania i funkcjonowania jest – obok przestrzeni fizycznej – przestrzeń kulturowa. W wypadku rosyjskiej przestrzeni kulturowej społeczeństwo miało wpływ na jej kształt poprzez takie czynniki jak specyficzna forma sprawowania władzy oraz poczucie permanentnego zagrożenia, wynikłego z rozlicznych najazdów¹⁴³. Grupa społeczna, dookreślona w tym przypadku pod postacią narodu oddziaływała także na kształt przestrzeni fizycznej poprzez zmiany granic. Proces ten musiał uwzględniać funkcjonowanie przestrzeni kulturowej. Obszar bez istniejącej na nim zbiorowości oraz powiązanego z nią systemu reguł, symboli i innych elementów tworzących kulturę nie ma szansy tworzenia własnej historii. Podobne relacje łączą przestrzeń pragmatyczną z przestrzenią conceptualną. Pierwszą z nich opisać można jako przestrzeń „ludzkiego działania”, gdyż opiera się na realizowanych przez człowieka czynach. Jednakże jest ona pochodną przestrzeni conceptualnej, która wyznacza ich strukturę, czas oraz miejsce realizacji.

¹⁴¹ Op. cit *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, s. 314–315.

¹⁴² S. I. Barzylov, Rossijskoje političieskoje prostranstvo: novyje interpretacii, B. W. Aanicz, S. I. Barzilow (red.), *Prostranstvo vlasti. Istoričieskij opyt Rossiji i vyzovy soviermiennosti*, MONF, Moskwa 2001, s. 11–13.

¹⁴³ R. Iztok, D. Placanova, Russian geopolitics and geopolitics of Russia. Phenomen of space, *European Journal of Geopolitics* 2013, nr 1, s. 79–82.

Innym typem relacji zachodzącym pomiędzy przestrzeniami jest przechodzenie jednej przestrzeni w drugą. Największy wpływ na ten proces ma postęp cywilizacyjny, który pozwala na szybką przemianę lub wzbogacenie charakteru istniejącej przestrzeni. Współczesny człowiek przenosi większość swojej aktywności w sferę przestrzeni wirtualnej. Dzięki temu przestrzeń wirtualna współgra z przestrzenią społeczną, na polu której jednostka rozwija większość swoich interakcji z innymi. Przenoszenie najważniejszych aspektów swej działalności stało się również domeną państw, o czym świadczy istnienie stron internetowych poszczególnych ministerstw i usługi udzielane przez państwo drogą elektroniczną. Stan ten pozwala na stworzenie nowej przestrzeni organizacyjnej. Przestrzeń wirtualna nie tylko nabiera cech obydwu wymienionych przestrzeni, ona się nimi staje poprzez gromadzenie odpowiedniej ilości podmiotów zdolnych do wytworzenia sieci wzajemnych związków co powoduje tworzenie nowych organizacyjnych schematów. Postęp nauki i techniki przyczynił się także do zjawiska zwielokrotnienia otaczających człowieka przestrzeni, czego świadectwem jest właśnie przestrzeń wirtualna¹⁴⁴.

Wzajemne nachodzenie na siebie powiązanych przestrzeni wywierało też duży wpływ na kształtowanie obrazu pozycji państwa oraz możliwych form jej kształtowania i utrzymania. Według K. Świdra permanentny rozwój terytorialny państwa rosyjskiego posiadał swoje źródło w dziedzictwie historycznym, będącym konsekwencją istnienia Rusi Kijowskiej, Wielkiego Księstwa Moskiewskiego czy Cesarstwa. Warunki rozwoju przytoczonych organizmów państwowych połączone z poczuciem wyjątkowości oraz permanentnego zagrożenia wpłynęły na postrzeganie przez rosyjskich decydentów roli państwa rosyjskiego w świecie¹⁴⁵, prowadząc do wykształcenia polityki ekspansji, służącej ochronie granic oraz poszerzaniu wpływów politycznych i ekonomicznych.

Przedstawione relacje między przestrzeniami są dowodem niezwyklej elastyczności oraz zmienności tego zjawiska. W zależności od sytuacji nakładające się oraz wynikające przestrzenie mogą pełnić wiele funkcji, jak : funkcja integracyjna, koordynacyjna oraz regulująca¹⁴⁶, które odrywają także znaczącą rolę w procesie formowania i funkcjonowania państwa. Jako *exemplum* funkcji regulującej wymienić można przestrzeń prawną, która porządkuje funkcjonowanie życia społecznego, niezwykle istotnego dla organizmu

¹⁴⁴ L. Karpowicz, Polimorficzna przestrzeń tożsamości, *Politeja* 2012, 2/2 (20/2), s. 77–80.

¹⁴⁵ K. Świder, Od imperium do geopolityki: rosyjskie geopolityczne racjonalizacje Rosji, J. Staniszkis, W. Marciniak, K. Świder (red.), *Sekularyzacja myślenia politycznego w Rosji*, Instytut Nauk Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016, s. 140–141.

¹⁴⁶ Op. cit *Socjologia i przestrzeń miejska*, s. 45.

państwowego. Podobnie interpretować można regulującą funkcję przestrzeni organizacyjnej – bez określonych unormowań dotyczących np. organizacji urzędów nie mogłyby one w żaden sposób wypełniać swoich podstawowych zadań.

Pozostałe dwie funkcje są ściśle związane z ich regulacyjnym odpowiednikiem. W ramach istnienia państwa przestrzeń organizacyjna nie tylko systematyzuje funkcjonowanie najważniejszych elementów, decydujących o jego istnieniu jak instytucje polityczne, ale także koordynuje ich działalność. Zależność ta istnieje również w przypadku najważniejszych kierunków i priorytetów, wyznaczanych przez decydentów na polu rozwoju państwa i jego pozycji – poszczególne założenia ulegają wpasowaniu w konceptualny schemat ich budowy. W wyniku ich realizacji dochodzi do przekształcenia przestrzeni konceptualnej w pragmatyczną, a tym samym koordynacji działań mających na celu ich wdrożenie w życie.

Duże znaczenie odgrywa także integracyjna funkcja wynikających oraz nakładających się na siebie przestrzeni. Odgrywa ona szczególną rolę w praktyce państwowotwórczej. Istniejąca już przestrzeń społeczna integruje wokół unormowanych w toku jej funkcjonowania reguł uczestników. Przestrzeń organizacyjna, narzucając zasady formalizujące ich zachowanie, przyczynia się do integracji wokół systemu wartości, co jest fundamentem istnienia instytucji państwowych. Funkcja koordynująca, regulująca oraz integracyjna tworzą i utwierdzają powiązania wynikające między poszczególnymi rodzajami przestrzeni. Dynamiczny charakter łączących przestrzenie powiązań pozwala im na przystosowanie się do zachodzących zmian. Powoduje to w konsekwencji ciągłą rearanżację otaczającej człowieka rzeczywistości¹⁴⁷, w tym będącego jej częścią państwa.

Przestrzeń staje się nosicielką nadanego przez człowieka kształtu i wchodzi w określone zależności z nim, przybierając postać przytoczonych wyżej zależności. W ich ramach realizowane są trzy wspomniane funkcje pełnione przez przestrzenie, pozwalające na kształtowanie określonych schematów konceptualnych. Wśród nich wymienić można schemat konceptualny państwa, który bazuje na poszczególnych rodzajach zjawiska przestrzeni, wchodzących w poszczególne relacje i formujących najważniejsze aspekty jego istnienia. Jako przykład wymienić można choćby przestrzeń organizacyjną, która jest podstawą funkcjonowania wszelkiego typu instytucji, tworzących najważniejsze wytyczne polityki wewnętrznej oraz zagranicznej państwa.

147 Op. cit *Space...*, s. 144.

W ramach powyższych rozważań nakreślone zostały istotne aspekty powiązania fenomenu państwa z poszczególnymi rodzajami przestrzeni oraz występującymi pomiędzy nimi relacjami. Mogą one być odebrane jako istotne podłoże kształtujące schemat konceptualny, na którym tworzone są najważniejsze aspekty jego istnienia oraz działania. Na płaszczyźnie istnienia państwa zachodzą wszystkie opisane w tym rozdziale oraz zachodzące pomiędzy poszczególnymi typami przestrzeni relacje jak wynikanie lub wzajemne nakładanie się na siebie. Państwo posiada wszystkie istotne atrybuty schematu konceptualnego jak: określone podłoże oraz granice wyznaczające jego obszar i konkretne wartości (np. bezpieczeństwo), ulegające następnie zlokalizowaniu na gruncie przygotowanych wcześniej ram. Zakres oraz sposób wykorzystania środków służących urzeczywistnieniu tego schematu ulega zmianom, co pokazuje powstawanie i rozprzestrzenianie się przestrzeni nowego typu. Proces tworzenia wypływającej z danego schematu przestrzeni pragmatycznej również opiera się o budowanie, modyfikacje oraz nawet unicestwianie poszczególnych rodzajów przestrzeni. Reasumując, fundament istnienia zjawiska państwa zbudowany jest na egzystencji fenomenu przestrzeni, wyrażanego w różnych rodzajach i powiązaniach zachodzących między jej rodzajami.

Rozdział II

Kategoria pozycji mocarstwowej i jej rozumienie

Wprowadzenie

Zjawisko przestrzeni zostało zdefiniowane we wcześniejszym rozdziale jako istotny element kształtowania, porządkowania i opisywania rzeczywistości. Jej udział oraz rzutowanie na kształt otaczającego świata odnosi się również do faktu istnienia oraz przeobrażeń państwa.

Niniejszy rozdział poświęcony będzie zagadnieniu pozycji mocarstwowej – jednemu z istotnych aspektów istnienia państwa w stosunkach międzynarodowych. Pozycja ta pozwala w większym stopniu oddziaływać na otaczające państwa, wskutek czego jest obiektem dążeń wielu z nich. Niniejszy rozdział przybliży podłoże oraz aspekty tego szczególnego statusu oraz rolę przestrzeni w jego tworzeniu i umacnianiu.

Analiza pojęcia mocarstwa połączona będzie z przybliżeniem najważniejszych założeń polityki zagranicznej, gdyż relacje państwa z otoczeniem zewnętrznym są płaszczyzną powstawania najważniejszych atrybutów pozycji mocarstwowej.

2.1. Pojęcie polityki zagranicznej oraz rola przestrzeni w jej kształtowaniu

Pojęcie polityki zagranicznej, zagadnienia w sposób nierozdzielny powiązanego z zagadnieniem pozycji państwa w środowisku międzynarodowym, było częstym przedmiotem analiz i prób jego zdefiniowania. Wśród podejmowanych wysiłków wytłumaczenia tego pojęcia wymienić można definicje kładące nacisk na aspekt aktywnego działania, wyrażanego poprzez podejmowane przez państwo czynności oraz – odwołując się do słów E. Haliżaka – ich charakteru, polegającego na nawiązywaniu relacji z podmiotami o charakterze zewnętrznym¹⁴⁸. J. Sutor nazywa politykę zagraniczną procesem kształtowania o charakterze suwerennym celów narodowych, realizowanych na arenie międzynarodowej, obejmujących perspektywę o charakterze bliskim oraz dalekim. Ich wdrażanie w życie ma miejsce poprzez podejmowane przez państwo oddziaływania na środowisko międzynarodowe¹⁴⁹. Definicja G. Modelskiego nazywa ją systemem działań podejmowanych przez społeczności w celu

¹⁴⁸ E. Haliżak, O istocie badania polityki zagranicznej, E. Haliżak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018, s. 24.

¹⁴⁹ K. Jaworski, Teoretyczne aspekty analizy polityki zagranicznej państwa, *Myśl ekonomiczna i polityczna* 2010, nr 3 (30), s. 139–140.

wywołania zmiany w zachowaniu innych podmiotów, oraz wpasowania swoich własnych zachowań do warunków stwarzanych przez międzynarodowe otoczenie¹⁵⁰. Wśród innych określeń opisujących to zjawisko wymienić można definicję T. Łoś – Nowak, nazywającej politykę zagraniczną procesem formułowania oraz realizacji interesów narodowych o charakterze dynamicznym, mających miejsce w policentrycznym oraz poliarchicznym międzynarodowym otoczeniu¹⁵¹.

Za rdzeń przytoczonych powyżej definicji uznać można fakt utrzymywania, utrwalania oraz zmiany istniejących relacji łączących państwo z podmiotami zewnętrznymi. Za politykę wewnętrzną uznać można wszelkie czynności oraz podejmowane przez państwo kroki nie bazujące na więzach tworzonych przez ten podmiot z zewnętrznymi aktorami. Obydwa rodzaje aktywności państwa konstytuują jego funkcjonowanie oraz koegzystencję z innymi podmiotami obrotu międzynarodowego. Podkreślanie innej wagi ich znaczenia oraz poszczególnych aspektów działania państwa w środowisku międzynarodowym jest szczególnie widoczne na gruncie trzech teorii określanych jako główny nurt stosunków międzynarodowych: liberalizmu, realizmu oraz konstruktywizmu.

Pierwsza z wymienionych teorii przywiązuje bardzo dużą wagę do kooperacji, jako naczelnego działania podejmowanego przez państwo w międzynarodowym otoczeniu, między innymi poprzez politykę wewnętrzną. Odpowiednio wytyczony kierunek jej prowadzenia przyczynia się do ukształtowania najważniejszych segmentów aktywności państwa w otoczeniu zewnętrznym. Zupełnie inaczej do danego zagadnienia podchodzi teoria realistyczna. Główny aktor, czyli państwo realizuje przede wszystkim swój interes narodowy. Teoria ta nie poświęca zbyt wiele uwagi kwestii polityki wewnętrznej, skupiając się na działaniach państwa na polu zagranicznym, skierowanych w stronę urzeczywistniania najważniejszych założeń jego interesu. Natomiast teoria konstruktywistyczna przywiązuje największą wagę do niematerialnych wartości jako fundamentu tworzenia istotnych ujęć polityki zagranicznej, np. wartości ideowych lub tożsamości w jej tworzeniu¹⁵². Według A. Wendta podstawową kategorią według której należy definiować politykę zagraniczną są podejmowane przez nich czynności (whatstatesmake)¹⁵³.

Politykę zagraniczną określić można jako nakierowany na realizację istotnych interesów i celów państwa wysiłek, służący zmianie jego zewnętrznego otoczenia. Analizując

¹⁵⁰ G. Modelski, *A theory of foreign policy*, Princeton University, Londyn 1962, s. 6–7.

¹⁵¹ O. Barburska, Polityka zagraniczna Unii Europejskiej: aspekty teoretyczne i metodologiczne, *Studia Europejskie* 2016, nr 3, s. 10–11.

¹⁵² E. Haliżak, Modelowe ujęcia polityki zagranicznej państwa, E. Haliżak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018, s. 66–67.

¹⁵³ Op. cit. *O istocie badania polityki zagranicznej*, s. 25.

przytoczone powyżej definicje oraz podejścia, charakteryzujące trzy teorie głównego nurtu stosunków międzynarodowych, można stwierdzić, iż poruszane jest w nich pojęcie celu. Traktowany on jest przez ich autorów jako motywator nawiązywania, utrwalania oraz modyfikowania relacji z innymi podmiotami stosunków międzynarodowych. Definicje te pokazują również, iż proces tworzenia polityki zagranicznej składa się z dwóch etapów. Jako etap pierwszy wyróżnić można formowanie celów, mających znaczenie dla interesów państwa oraz konstruowanie strategii i planów potrzebnych do ich realizacji. Etap drugi koncentruje się na konkretnych działaniach, służących urzeczywistnieniu założonych celów.

Jako cel uznać można pożądaną sytuację, będącą w kręgu zainteresowań podmiotu. Inicjuje on adekwatne działania służące jej uzyskaniu. Na gruncie teorii polityki zagranicznej kanadyjski badacz K. J. Holsti określa zjawisko to jako wyobrażenie mającego zrealizować się w przyszłości pożądanego stanu oraz próby jego osiągnięcia wskutek oddziaływania na zewnętrzne otoczenie¹⁵⁴. Jego realizacja zależna jest od układu relacji na arenie międzynarodowej. Uwzględniając powyższe uwagi uznać można politykę zagraniczną za pożądaną stan, do którego państwo dąży poprzez oddziaływanie na swoje międzynarodowe otoczenie¹⁵⁵.

Tworzenie oraz urzeczywistnianie celu polityki zagranicznej jest zjawiskiem złożonym. Na jego wpływ oddziałuje wiele czynników oraz aktorów. Wśród najważniejszych jej twórców wymienić można podmioty decydujące o rozwoju państwa, jak parlament, głowę państwa, szefa rządu oraz podległych mu ministrów. Istotną rolę odgrywają także aktorzy nie powiązani bezpośrednio z organami rządowymi jak partie polityczne, grupy interesu lub media¹⁵⁶. Osobną kategorią jest dyplomacja, zdefiniowana w XIX przez Otto von Bismarcka jako niekończące się negocjacje, obejmujące wzajemne ustępstwa i koncesje¹⁵⁷. Za głównych aktorów dyplomacji uznać można państwa, ich sojusze oraz ugrupowania. Zaliczyć do nich można także inne grupy¹⁵⁸, artykułujące oraz urzeczywistniające swoje postulaty i zamiary, jak organizacje ekonomiczne lub społeczne. Dyplomacja nazywana jest procesem wdrażania i podtrzymywania oficjalnych relacji na kanwie międzynarodowego środowiska, opartym na

¹⁵⁴ R. Zieba, Cele polityki zagranicznej państwa, R. Zięba (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 37.

¹⁵⁵ A. Włodkowska-Bagan, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 25.

¹⁵⁶ R. C. Macridis, K. W. Thompson „The comparative study of foreign policy”, R. C. Macridis (red.), *Foreign policy in world politics*, Prentice Hall International, Engelwood Cliffs 1962, s. 5.

¹⁵⁷ V. Stanzel, Introduction: following the wrong track or walking on stepping stones – which way of diplomacy?, V. Stanzel (red.), *New realities of foreign affairs: diplomacy in the 21st century*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin 2018, s. 7.

¹⁵⁸ M. A. Fitzsimons, S. D. Kertesz, Introduction, M. A. Fitzsimons, S. D. Kertesz (red.), *Diplomacy in a changing world*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1959, s. 3.

kształtowaniu celów oraz urzeczywistnianiu ich za pomocą opracowanych strategii¹⁵⁹. Współcześnie obok tradycyjnych rodzajów dyplomacji, opartych na formowaniu stosunków politycznych, wyróżnić można dyplomację kulturalną, bazującą na promowaniu kultury danego kraju¹⁶⁰, dyplomację konfesyjną, opartą na aktywności instytucji religijnych¹⁶¹, szerzących i propagujących wartości danego wyznania oraz dyplomację ekonomiczną, służącą realizacji celów gospodarczych¹⁶².

Proponowane przez wielu badaczy podziały wpływających na politykę zagraniczną elementów podkreślają wewnętrzny lub zewnętrzny typ tych uwarunkowań. One z kolei podlegają podziałowi na uwarunkowania obiektywne lub subiektywne. Do determinant posiadających charakter wewnętrzny o nacechowaniu obiektywnym zaliczyć można min. środowisko geograficzne, położenie geopolityczne i potencjał demograficzny¹⁶³. Bodźcami zewnętrznymi o charakterze subiektywnym są m.in.: odbiór aktorów oraz wydarzeń zachodzących w środowisku międzynarodowym przez państwo oraz postawy, warunkujące ustosunkowanie się do jego innych uczestników¹⁶⁴. Faktorem, również będącym subiektywną determinantą jest charakter narodowy, oznaczający zbiór cech, mogących zostać uznane za typowe dla danej nacji. Z kolei czynniki, których wyróżnikiem jest ich zewnętrzny charakter bazują nie tylko na staraniach państwa, ale też na aktywności innych podmiotów stosunków międzynarodowych.

Do obiektywnych uwarunkowań o charakterze zewnętrznym, zaliczyć można m.in.: istnienie oraz rozwój norm prawa międzynarodowego, tendencje ewolucji stosunków w ramach otoczenia międzynarodowego oraz jego pozycję międzynarodową. Istnienie subiektywnych determinant, wpływających na obrany model polityki zagranicznej warunkowane jest dynamiką oraz podstawowymi założeniami funkcjonowania innych państw. Wśród nich wymienić można m.in.: postrzeganie danego państwa i jego obywateli przez innych aktorów międzynarodowych relacji, realizowane założenia polityki zagranicznej, a

¹⁵⁹ E. Plischke, Treatment of diplomacy in international relation textbooks, *World Affairs* 1973, vol. 135, no. 4, s. 333.

¹⁶⁰ P. Kieliszewski, M. Poprawski, Instytucje publiczne i dyplomacja kulturalna. Potencjały i wyzwania, *Zarządzanie publiczne* 2009, nr 3(9), s. 20.

¹⁶¹ A. Curanovic, Dyplomacja konfesyjna Federacji Rosyjskiej, A. Dudek, R. Mazur (red.), *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 153.

¹⁶² K. Borońska, R. Hryniewiecki, Dyplomacja gospodarcza jako nowe narzędzie polityki gospodarczej państwa, J. Rymarczyk (red.), *Ekonomia 12 – Problemy globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2010, s. 117.

¹⁶³ R. Zięba, *Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 16–17.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 25.

także skuteczność korpusu dyplomatycznego¹⁶⁵. W odróżnieniu od cech posiadających charakter obiektywny, subiektywne bodźce są rezultatem działań człowieka¹⁶⁶, zmieniającymi w zależności od jego aktualnych potrzeb oraz okoliczności.

Definicja polityki zagranicznej autorstwa T. Łoś – Nowak określiła ją jako zjawisko o charakterze dynamicznym, w której zmianom ulegają zarówno jej cechy oraz cele¹⁶⁷. Modyfikacje te mogą mieć różne przyczyny, wynikające zarówno z polityki wewnętrznej państwa, jak i z otaczającego go środowiska międzynarodowego. Ulegają one ciągłym przeobrażeniom. Polityka zagraniczna również wpływa na kształt tworzących ją czynników. Jako przykład posłużyć może prawo międzynarodowe i jego oddziaływanie na istnienie oraz funkcjonowanie państwa w relacjach z innymi podmiotami. Reguluje ono wzajemne stosunki między państwami, jednak same ulega rozwojowi oraz przekształceniom wskutek ich działalności. Agresywna polityka państw europejskich podczas I wojny światowej przyczyniła się do podpisania w roku 1928 Traktatu Ogólnego o Wyrzeczeniu się Wojny. Jednoznacznie potępiał on wojnę jako metodę prowadzenia sporów międzynarodowych¹⁶⁸.

Przestrzeń jest istotnym elementem, konstytuującym wiele z wymienionych powyżej czynników, kształtujących kierunek prowadzenia polityki zagranicznej. Analizując faktor o charakterze wewnętrznym i obiektywnym, czyli położenie geograficzne, można zauważyć ogromny wpływ przestrzeni fizycznej, będącej jego podstawą. Położona na otwartej nizinie oraz nie posiadająca naturalnych granic Rosja narażona była na ataki ze wszelkich możliwych stron. Jej polityka zagraniczna determinowana była poprzez chęć zabezpieczenia swoich rubieży oraz prowadzenie działań służących zniwelowaniu zewnętrznego zagrożenia. Inny element, związany z zasobnością państwa w surowce naturalne również jest zależny od usytuowania w przestrzeni fizycznej. Zasobność krajów Zatoki Perskiej w ropę naftową jest pochodną ich położenia. Formowanie ram oraz założeń polityki zagranicznej nie jest możliwe bez odpowiedniej analizy usytuowania geograficznego państwa.

W przypadku czynników o charakterze wewnętrznym i subiektywnym zauważyć można wyraźną dominację przestrzeni o charakterze niematerialnym. Jedną z nich jest przestrzeń percepcyjna, wyrażana m.in.: poprzez cechy przypisywane poszczególnym narodom. Przekonanie Rosjan o wyjątkowości ich kraju posiadało przełożenie na stosunek mieszkańców do prowadzonej przez państwo ekspansywnej polityki rozrostu terytorialnego.

¹⁶⁵ Op. cit *Cele polityki zagranicznej państwa*, s. 40.

¹⁶⁶ Op. cit *The comparative study of foreign policy*, s. 5.

¹⁶⁷ Op. cit *Polityka zagraniczna Unii Europejskiej: aspekty teoretyczne i metodologiczne*, s. 10 – 11.

¹⁶⁸ Traktat Przeciwojenny podpisany w Paryżu dnia 27.08.1923, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290630489/O/D19290489.pdf>, 23.01.2021.

Cieszyła się ona się wysokim poparciem społeczeństwa. Jako inny przykład istnienia przestrzeni niematerialnej, będącej czynnikiem o charakterze zewnętrznym i subiektywnym wymienić można przestrzeń informacyjną. Każde państwo tworzy oraz kontroluje swoją własny informacyjny przekaz. Odpowiedni odbiór napływających ze środowiska zewnętrznego bodźców może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na rozwój prowadzonej przez nie polityki zagranicznej.

Przestrzeń określić można jako niezbędny element definicji oraz realizacji najważniejszych priorytetów polityki zagranicznej. Bez wykorzystania jej konkretnego rodzaju często niemożliwe jest zrealizowanie postawionych przez państwo celów. Prowadzenie polityki zagranicznej nie jest wykonalne bez uwzględnienia konkretnych parametrów przestrzeni fizycznej, lub tworzenia powiązań na polu ekonomicznym lub kulturowym. Osobnego omówienia wymaga rola przestrzeni konceptualnej na analizowanej płaszczyźnie.

Przestrzeń konceptualna jest w opisywanym procesie przestrzenią szczególną. Na jej gruncie zachodzą wszelkie procesy niezbędne do kształtowania polityki zagranicznej. Odbywa się to poprzez ustalanie ram najważniejszych jej założeń oraz celów, którym może być uzyskanie pozycji mocarstwowej przez państwo¹⁶⁹. To właśnie cele pokazują jaka przestrzeń powinna być w danym przypadku wykorzystana jako instrument ich realizacji. Kształtowanie polityki zagranicznej może zostać zdefiniowane jako cykl doboru odpowiednich przestrzeni, służących jej urzeczywistnieniu

Polityka zagraniczna jest przejawem działania państwa w wielu sferach takich jak polityka, kultura czy ekonomia. Jak podkreślał E. G. Koczietow każda z tych sfer tworzy własną przestrzeń, która różni się od pozostałych i jest oparta na innych fundamentach¹⁷⁰. Są one scalane w ramach jednej przestrzeni konceptualnej, zawartej najczęściej w koncepcjach polityki zagranicznej. W wyznaczaniu kierunków jej rozwoju organy państwowe wyszczególniają ich najważniejsze cechy oraz dopasowują do bieżących celów, co konstytuuje przestrzeń pragmatyczną.

Procesy hierarchizacji, fragmentacji oraz homogenizacji przestrzeni mają zastosowanie również w procesie tworzenia kierunków rozwoju polityki zagranicznej. Hierarchizacja przestrzeni pozwala na ciągle dostosowywanie się polityki zagranicznej do

¹⁶⁹ V. I. Solovev, K voprosu o geoeconomichnej formulje miroustroistva, „*Geoeconomicheskaya formula miroustroistva. Trajektorija Rosiji v novom universumie . Materialy postoyannovo dieistvuescievo nauchnovo seminaria. Vypusk no.1*”, Centr Problemno Analiza I Gosudarstvenno Upravlniechieskovo Proyektovanija Pri Otdelenii Obsiestvennyh Nauk RAN, Moskwa 2009, s. 56.

¹⁷⁰ E. G. Koczietow, *Geoeconomika*, BEK, Moskwa 2002, s. 8.

zmieniającego się świata. Jedną z ilustracji hierarchizacji przestrzeni może być stopniowe umniejszanie roli przestrzeni fizycznej, jako najważniejszego zasobu stanowiącego o sile i możliwościach działania państwa. Konsekwencją danego procesu jest także deterytorializacja państwa, wyrażana poprzez wyraźną zmianę roli granic. Tracą one swoje znaczenie jako bariery odgradzające jednostki terytorialne. Ich nowy charakter zaczyna koncentrować się wokół ich znaczenia charakteryzującego się dominacją elementów ekonomicznych¹⁷¹, informacyjnych lub symbolicznych.

Coraz mniejsza rola przestrzeni fizycznej powiązana jest także z wykorzystaniem nowych środków pozwalających na realizację celów i interesów państwa. Jako przykład podać można coraz częstszą rezygnację z wykorzystania wojen zaborczych, pozwalających na zagarnięcie jak największej liczby terytoriów¹⁷². Zastępowane są one przez środki urzeczywistniane na innych płaszczyznach, czego ilustracją mogą być wojny ekonomiczne¹⁷³. Jako kolejny przykład wymienić można coraz powszechniejsze formowanie przestrzeni na polu informacyjnym oraz ideologicznym, mającym na celu ukształtowanie lub zmianę aktualnie panujących wśród odbiorców postaw¹⁷⁴. Na podstawie powyższych przykładów stwierdzić można iż redefinicja znaczenia pojęcia przestrzeni poprzez odgrywanie coraz większej roli przez jej niematerialne rodzaje ma również miejsce na płaszczyźnie kształtowania oraz wdrażania w życie najważniejszych segmentów polityki zagranicznej.

2.2. Pojęcie pozycji mocarstwowej państwa i wpływające na nią czynniki

Analizowany w niniejszym rozdziale oraz powiązany z wymienionymi wcześniej pojęciami termin „pozycja” był również wielokrotnie poddawany próbom zdefiniowania. Amerykański socjolog R. Linton określał pozycję jako zbiór praw i obowiązków, zaś S. Stryker nazywał ją jednym z najważniejszych elementów oddziałujących na relacje tworzoną przez jednostkę ze społeczeństwem. Według Strykera determinuje ona oczekiwania co do zachowań innych jego członków. Wśród rodzajów pozycji zajmowanych przez jednostkę wyróżnić można pozycję przypisaną oraz osiąganą. Pierwsza z nich narzucana jest odbiorcy,

¹⁷¹ J. Potulski, *Wprowadzenie do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 103.

¹⁷² Ibidem, s. 38–39.

¹⁷³ A. N. Nieklessa, *Geoekonomichna formula miroustrojstva. Trajetokrija Rossiji v novom universumie*, „*Geoekonomichna formula miroustrojstva. Trajektorija Rossiji v novom universumie. Materialy postoyannovo dieistvuescievo nauchno seminarja. Vypusk no.1*”, Centr Problemno Analiza I Gosudarstvenno Upravniechieskovo Proyektovaniya Pri Otdelenii Obsiestvennyh, Moskwa 2009, s. 10.

¹⁷⁴ A. W. Renard–Koktisz, *Geopolitichieskoje i gosudarstviennoje prostranstva jevrazijjskovo naciestrotelstva*, I. Ju. Okunev, S. O. Savin (red.), *Kritichieskaya geopolitika. Sbornik statei. Wypusk nr 1*, Analitika Rodis, Noginsk 2014, s. 87, 91.

który nie bierze aktywnego udziału w jej osiągnięciu oraz ugruntowaniu. W przypadku pozycji osiąganey podmiot będący jej odbiorcą nie jest elementem biernym, gdyż sam wprowadza w życie konkretne działania mające na celu jej uzyskanie¹⁷⁵. Na osiągnięcie przez podmiot pożądanej pozycji wpływa wiele czynników, zarówno mających związek z cechami osobowościowymi jednostki, jak i z istniejącymi okolicznościami zewnętrznymi. W zależności od posiadanej chęci oraz możliwości jednostka może zaadaptować się do zastanych okoliczności lub je zmienić, co wpłynąć może na zmianę pozycji przypisanej. Jednostka może oddziaływać także na powstanie, unicestwienie lub przekształcenie pozycji osiąganey.

Próbując zdefiniować pojęcie pozycji międzynarodowej państwa J. Zając skonkretyzowała je jako miejsce, zajmowane przez państwo w systemie stosunków międzynarodowych pod względem potencjału opierającego się na współgraniu czynników posiadających charakter wewnętrzny¹⁷⁶. Definicję tą uznać można za zbyt wąską, gdyż na kształtowanie oraz funkcjonowanie wspomnianego terminu duży wpływ posiadają również czynniki zewnętrzne. Sytuacja ta jest szczególnie widoczna przy badaniu znaczenia dwóch terminów pokrewnych, uzupełniających jego rozumienie i konstytuujących jego całościowy zarys.

Pozycja międzynarodowa państwa jest, podobnie jak polityka zagraniczna, zjawiskiem dynamicznym, ulegającym wielu przeobrażeniom pod wpływem istnienia czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Może także zmieniać istniejące wokół środowisko. Dobrą ilustracją prezentowanej sytuacji jest oddziaływanie państwa na ciągle przekształcane tendencje rozwoju środowiska międzynarodowego. Państwo charakteryzujące się silną pozycją ma duży wpływ na rozwój bieżących kierunków rozwoju tego systemu, wyznaczając je lub przyczyniając się do ich powstania. Będące jego przeciwieństwem państwo o pozycji słabej najczęściej ulega kierunkom i kursom tworzonemu oraz realizowanym przez innych graczy¹⁷⁷. Pozycja międzynarodowa jest również elementem posiadającym charakter wielopłaszczyznowy. Poprzez elementy ją tworzące ulega konkretyzacji w bardzo wielu sferach mających zarówno wymiar materialny, jak i niematerialny charakter.

Sytuacja ta widoczna jest na gruncie aspektów posiadanej przez państwo pozycji międzynarodowej: jej wymiaru ekonomicznego oraz ideologicznego. Opierająca się na takich

¹⁷⁵ J. Zając, *Teoria ról międzynarodowych*, S. Bieleń, J. Zając, R. Zięba (red.), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 133–134.

¹⁷⁶ J. Zając, *Role międzynarodowe państwa średniego – aspekty teoretyczne*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 2014, nr 3, s. 18–19.

¹⁷⁷ Op. cit *Teoria ról międzynarodowych*, s. 138.

elementach jak zasoby naturalne czy produkcja przemysłowa, pozycja ekonomiczna państwa warunkuje jego uczestnictwo w światowych procesach globalizacyjnych oraz rozszerzaniu sfery gospodarczego oddziaływania na inne podmioty. Z kolei czynnik ideologiczny, traktowany jako sposób odbioru przeszłości oraz wizji możliwych wydarzeń przyszłych również wpływa na stopień i efektywność będących w posiadaniu państwa narzędzi oraz zasobów¹⁷⁸, poprzez oddziaływanie na kształt ludzkiego światopoglądu. Jako ilustracja wspomnianej sytuacji posłużyć może posługiwanie przez USA w czasach „zimnej wojny” elementami wojny psychologicznej, polegającej na podkreślaniu rozumienia przez Amerykanów takich pojęć jak wolność czy demokracja¹⁷⁹. Zaznaczanie ich doniosłości pokazywało zdecydowanie odmienny sposób ich rozumienia niż w przypadku głównego rywala USA – Związku Radzieckiego. Definiowało to tożsamość międzynarodową Stanów Zjednoczonych, opierającą się – według formowanego przekazu – na obronie demokracji oraz wolności obywatelskich. Tożsamość ta – niezwykle atrakcyjna dla mieszkańców państw bloku wschodniego - była jednym z pierwiastków posiadających swój wkład w zwycięstwo USA w zimnowojennej rozgrywce.

Istnienie pozycji mocarstwowej państwa powiązane jest z pojęciem mocarstwowości, dotyczącego państw wyróżniających się na tle otoczenia międzynarodowego swoją siłą oraz możliwościami oddziaływania na środowisko międzynarodowe. Nim jednak ten specyficzny stan zaczął być określany tym mianem na jego oznaczenie używano określeń takich jak „imperium” i „hegemonia”¹⁸⁰. Znaczenie pierwszego z wymienionych określeń pojawiło się już w okresie starożytności wskutek olbrzymich podbojów terytorialnych. Początkowo „imperium” definiowano jako przysługujące w antycznym Rzymie prawo najwyższej władzy zwierzchniej. Z czasem znaczenie pojęcia ewoluowało, koncentrując się na formie państwa budowanej na gruncie ekspansji terytorialnej. Ten sposób poszerzania strefy siły oddziaływania konkretnego państwa przyczyniał się do powstania nowej struktury o charakterze polityczno – ekonomicznym, opartym na specyficznych relacjach między podbitymi narodami a narodem najeźdźców¹⁸¹. Jedną z cech opisywanej struktury jest chęć narzucenia zwierzchności politycznej innym podmiotom o charakterze państwowym. Podyktowana jest ona chęcią uzyskania wymiernych korzyści ekonomicznych, dążeniem do

¹⁷⁸ M. Kleinowski, Czynniki budujące siłę i potęgę państwa na arenie międzynarodowej, *Świat idei i polityki. Rocznik Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy* 2010, t.10, s. 22–23.

¹⁷⁹ M. Stolarczyk, Funkcjonalny i dysfunkcjonalny charakter ideologii w stosunkach Wschód – Zachód, J. Przewłocki (red.), *Konfrontacja w stosunkach międzynarodowych w latach osiemdziesiątych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1990, s. 24.

¹⁸⁰ A. Bógdał-Brzezińska, Mocarstwowość w teorii stosunków międzynarodowych, M. Sułek, J. Symonides (red.), *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, Rambler, Warszawa 2009, s. 90.

¹⁸¹ P. Ziółek, *Idea imperium*, PWN, Warszawa 1997, s. 69, 184–186, 191.

osiągnięcia poczucia bezpieczeństwa lub też pragnieniem realizacji określonej misji¹⁸², najczęściej o charakterze ideologicznym lub cywilizacyjnym. Z kolei M. Doyle nazywa imperium relacją, o formalnym lub nieformalnym wydzwiku, bazującą na kontroli – państwo jest w stanie kontrolować w sposób efektywny suwerenność innego politycznego podmiotu¹⁸³. Państwo definiujące się jako imperium powinno posiadać swoją strefę oddziaływania, określaną jako strefa wpływów, najczęściej na terytoriach pobliskich¹⁸⁴. Czynnikiem łączącym poszczególne części imperium jest idea określana często jako idea imperialna, która jednocy nierzadko heterogeniczny twór, mogący składać się z wielu podmiotów, różniących się pod względem kształtu struktur administracyjnych lub kulturowo – etnicznych¹⁸⁵.

Drugie z opisywanych pojęć – hegemonia – również swój początek posiada w czasach starożytnych, gdzie odnosiło się ono do relacji o charakterze politycznym albo militarnym¹⁸⁶, opartej na stosunku przywództwa. Obecnie hegemonia definiowana jest jako sprawowanie przez jedno państwo nad innymi kontroli zbudowanej na konsensusie. W dalszym ciągu dopuszcza się możliwość użycia siły przez hegemonia, jednak domniemywa się jego dobre intencje, mające na celu utrzymanie stabilności systemu. Według B. Russetta i R. Coxa użycie siły wyrażane w formie przymusu ma miejsce w bardziej zawołowanych i rzadkich sytuacjach¹⁸⁷. Wszyscy realizujący proces kształtowania oraz umacniania hegemonii aktorzy realizują go świadomie, zaś ich działalność zawsze ma na celu utwierdzenie konkretnego stanu¹⁸⁸. Hegemonia realizowana jest również ze znacznym udziałem czynnika moralnego. Stan ten podkreślał J. Agnew, pisząc iż czynnik ten pozwala umocnić i poszerzyć wpływy państwa wskutek posiadania przez niego swoistego prestiżu, m.in.: poprzez kształtowanie przez niego przyjaznych relacji z otoczeniem¹⁸⁹. Kategoria ta często łączona jest z pojęciem dominacji, jednak J. Bryła dokonuje ich wyraźnego rozróżnienia, nazywając dominację terminem ściśle powiązany z kategoriami ekonomicznymi, natomiast hegemonię ze stosunkami politycznymi. Obydwa terminy łączy możliwość regulacji i kontroli otoczenia, jednak podstawą dominacji jest podporządkowanie jednego podmiotu drugiemu poprzez

¹⁸² A. Włodkowska-Bagan, *Ambicje Rosji i innych mocarstw w przestrzeni poradzieckiej*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiolologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015, s. 195.

¹⁸³ A. Grigas, *Beyond Crimea: the New Russian Empire*, Yale University Press, New Haven 2016, s. 12.

¹⁸⁴ J. Diec, Danilewski, Sprengel – pionierzy cywilizacji imperialnej, P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002, s. 63.

¹⁸⁵ P. J. Sierdljan S. Bieleń, *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2011, s. 79, 81.

¹⁸⁶ A. Gałganek, *Koncepcje hegemonii w nauce o stosunkach międzynarodowych*, *Przegląd politologiczny* 2006, vol. XI, nr 1, s. 8.

¹⁸⁷ A. Tomczyńska, *Mit hegemonicznej stabilności? Rozważania nad normatywnymi aspektami hegemonicznej stabilności w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Ł. Fijałkowski, E. Stadtmüller (red.), *Normy, wartości i instytucje we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, Rambler, Warszawa 2014, s. 59–60.

¹⁸⁸ Op. cit *Koncepcje hegemonii w nauce o stosunkach międzynarodowych*, s. 8.

¹⁸⁹ Op. cit *Mit hegemonicznej stabilności? Rozważania nad normatywnymi aspektami hegemonicznej...*, s. 61.

względ na jego wagę oraz pozycję. Hegemonia konkretyzuje się wokół zagadnienia politycznej siły oddziaływania, tak dużej, że jest ono w stanie ustalić oraz kontrolować przestrzegania ustalanych przez siebie reguł¹⁹⁰.

Te dwa pojęcia wywarły wpływ na nazwanie oraz sposób rozumienia pojęcia mocarstwowości. Pierwsze próby zdefiniowania istoty tego zjawiska oraz państw, mogących być uznane za posiadające ten wyróżnik miało miejsce już w czasach renesansu. Włoski pisarz i badacz relacji politycznych G. Botero w swoim traktacie „Relazioni Universali” kategoryzował państwa na trzy grupy: imperia, średnie mocarstwa i państwa małe. Za podstawowy czynnik, decydujący o przynależności państwa do którejś z wymienionych grup rozstrzygało kryterium obronne. Pierwsza próba „usystematyzowania” i „ustalenia” państw, którym przysługuje status mocarstw miała miejsce po Kongresie Wiedeńskim. Specjalna komisja, bazując na kryterium danych statystycznych decydowała o przynależności każdego państwa do jednej z trzech grup państw: małych, średnich lub mocarstw¹⁹¹. Spory dotyczące istoty tego zjawiska toczono niezwykle intensywnie w XX wieku, wraz z wyodrębnieniem teorii o stosunkach międzynarodowych jako odrębnej dziedziny nauki. Badacze, będący przedstawicielami wielu różnych szkół, podkreślali znaczenia mocarstwowości, kładąc nacisk na elementy *hard power*, takie jak potencjał obronny (np. M. Wight, przedstawiciel realizmu brytyjskiego) bądź zagadnienia gospodarcze (np. K. Waltz, wyrażający poglądy szkoły realizmu strukturalnego).

Na przeciwnym biegunie można znaleźć przedstawicieli nurtu uwzględniającego coraz większą doniosłość *softpower* jako grupy wyznaczników wpływających na zajmowaną przez państwo pozycję. Poza uchodzącym za twórcę owego pojęcia J. Nye'm (będącym reprezentantem szkoły neoliberalnej) na uwagę zasługują również poglądy polskiego badacza J. Danielskiego, który w latach 80 ocenił, iż fundamentem istnienia najpotężniejszych państw jest dominacja na polu rozwoju technologicznego oraz posiadania wysoko wykształconych i wykwalifikowanych kadr. Danielski uznał także za istotny element zdolność do bycia liderem i przewodzenia innym państwom, posiadającym mniejszy potencjał. Warto wspomnieć także o poglądach wspomnianej wcześniej szkoły konstruktywistycznej, dla której formowanie pozycji danego państwa wywodzi się z faktu funkcjonowania w ramach oraz oddziaływania konkretnej struktury społecznej. Struktura ta wyznacza również sposób odbioru danego podmiotu. Do poglądów konstruktywistów na tle rozumienia pojęcia

¹⁹⁰ J. Bryła *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Instytutu Nauk i Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2002, s. 48, 50–51.

¹⁹¹ Op. cit *Mocarstwowość w teorii stosunków międzynarodowych*, s. 3–4.

„mocarstwowość” odwoływał się m.in.: amerykański badacz T. Hopf. W jego mniemaniu posiadanie przez państwo statusu mocarstwa uzależnione jest od percepcji jego umiejscowienia w systemie międzynarodowych relacji przez pozostałych jej uczestników¹⁹².

Pojęcie „mocarstwowości” odgrywa istotne znaczenie poprzez przypisywanie powiązanych z nim cech wielu państwom, posiadających – charakteryzującą się określonymi cechami – pozycję mocarstwową.

2.3. Determinanty oraz atrybuty mocarstwowej pozycji państwa

Wiele teorii inaczej interpretowało wyróżniki oraz status państwa, które można określić jako mocarstwo. W ogólnym rozumieniu pojęcie to oznaczało państwo, charakteryzujące się centralnym położeniem na arenie międzynarodowej oraz przewyższające pozostałych jej aktorów poprzez posiadanie znacznie wyższego potencjału. Pozwalał on danemu państwu rzutować na przebieg relacji międzynarodowych¹⁹³. Bardziej szczegółową definicję tego zjawiska przytacza A. Włodkowska – Bagan, która nazywa mocarstwo państwem mogącym w ostatniej instancji decydować o wojnie i pokoju oraz determinującym światowy układ sił. Badaczka podkreśla szczególnie mocno w danej definicji element siły, który definiuje jako zdolność do wykorzystania wszelkich aktywów i pasywów dla celów zaspokojenia potrzeb danego państwa na gruncie stosunków międzynarodowych¹⁹⁴. Parafrazując jej definicję można stwierdzić iż państwo posiadające status mocarstwa jest w stanie oddziaływać na inne podmioty obrotu międzynarodowego oraz posiada interesy o zasięgu nie tylko lokalnym, ale światowym. Może ono determinować i zmieniać konfiguracje podmiotów międzynarodowych oraz dysponuje odpowiednią siłą dla zaspokojenia swoich potrzeb. J. Frankl określił mocarstwowość państwa jako aktywny fenomen, przejawiający się w konkretnych działaniach państwa, czyli poprzez realizację własnej wizji polityki zagranicznej. Pozwala ona na realizację celów podstawowych (np. przetrwania państwa) oraz celów związanych z ochroną swoich interesów, np. z uzyskaniem, umocnieniem lub utrzymaniem dominacji w regionach lub uformowaniem nowych stref wpływów¹⁹⁵. Pojęcie mocarstwowości często utożsamiane jest z pojęciem potęgi, jednak nie są to terminy równoznaczne. Mocarstwowość rozumieć można jako stan w jakim znajduje się

¹⁹² Ibidem, s. 3, 5–6.

¹⁹³ Ł.Grajewski, A. Rentz–Tylińska, Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych i Federacji Rosyjskiej, *Wrocławskie Studia Politologiczne* 2011, nr 12, s. 108.

¹⁹⁴ A. Włodkowska–Bagan, Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw, R. Zięba (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 163.

¹⁹⁵ M. Sułek, *Potęga państw. Modele i zastosowania*, Rambler, Warszawa 2013, s. 53–54, 58–59, 63–64.

państwo, zaś potęgę traktować należy jako odbicie istniejących pomiędzy nimi interakcji czyli możliwość do narzucenia innym państwom swojej woli o charakterze fakultatywnym.

Państwa, którym przypisuje się cechy mocarstwowości odgrywają w międzynarodowym systemie rolę szczególną. Przede wszystkim posiadają one zdolność do oddziaływania na innych aktorów¹⁹⁶, których rola w danym układzie sił determinowana jest poprzez ich usytuowanie w stosunku do mocarstw. Spełniają również kluczową rolę w kształtowaniu międzynarodowego układu sił. Mierniki, pozwalające określić czy dane państwo może osiąść status mocarstwa zmieniały się w zależności od epoki i kształtujących je okoliczności. W czasach starożytnych kryterium wyznaczającym pozycję państwa bez wątplenia była wielkość jego terytorium, uzupełniana również o zdolność państwa do samoobrony, co podkreślał G. Botaro. W późniejszych czasach zaczęto zwracać uwagę nie tylko na determinanty geograficzne i obronne, lecz także na czynniki demograficzne (liczba ludności) oraz ekonomiczne (zasobność państwa w surowce oraz możliwość ich wykorzystania)¹⁹⁷. Rozwój stosunków kolonialnych przyczynił się do traktowania mocarstw jako podmiotów wyposażonych w szczególne formy oddziaływania na sytuację konkretnych terytoriów. Wyrazem takiego stanu było posiadanie własnej strefy wpływów. Pod jej pojęciem rozumieć można skonkretyzowany obszar geograficzny, znajdujący się pod kontrolą jednego państwa, posiadającego swobodę kształtowania relacji i powiązań na jej obszarze. Pozostali aktorzy stosunków międzynarodowych powstrzymują się od działań, mogących daną swobodę ograniczyć, zaś państwa znajdujące się w owej strefie stan ten akceptują¹⁹⁸.

Posiadanie wspomnianych stref przez państwo przekładało się na fakt posiadania mocarstwowego statusu. Stefy te pełniły niezwykle ważną funkcję stabilizacyjną – regulowały one „stan posiadania” pomiędzy mocarstwami, wyraźnie rozgraniczając granice oddziaływania i swobodnego działania każdego z nich. W. Lippman traktował je jako czynnik powstrzymujący mocarstwa przed dalszą ekspansją¹⁹⁹, gdyż ich potencjał skierowany był na uregulowanie stosunków wewnątrz strefy wpływów. Ich najbardziej znanym przykładem było istniejące po II wojnie światowej zdominowanie dwóch części Europy przez USA i ZSRR oraz postrzeganie przez wspomniane mocarstwa pewnych obszarów jako tradycyjnie

¹⁹⁶ W. Kostecki, Współczesna struktura mocarstwowości, M. Tomczak, S. Wojciechowski (red.), *Mocarstwowość na przełomie XX i XXI wieku. Teorie – analizy – prognozy*, WSHNiD, Poznań 2010, s. 81.

¹⁹⁷ J. Stefanowicz, *Anatomia polityki międzynarodowej*, Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 100–103.

¹⁹⁸ J. Bryła, *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Instytutu Nauk i Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2002, s. 46–47.

¹⁹⁹ S. Bieleń, Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych, E. Haliżak, J. Kukułka, D. Popławski, W. Szewko (red.), *Filozofia. Polityka, Stosunki międzynarodowe. Księga Jubileuszowa na 70-lecie profesora Leszka Kasprzyka*, Elipsa, Warszawa 1995, s. 28.

poddanych ich wpływom, np. państw Ameryki Łacińskiej w przypadku USA²⁰⁰.

Jakie czynniki obecnie decydują o zajmowaniu przez państwo mocarstwowego statusu? Typologia opracowana przez A. Włodkowską – Bagan wymienia np.: determinanty terytorialne, populacyjno–demograficzne, militarne oraz ekonomiczno–technologiczne. Pierwszy z tych czynników zbudowany jest na takich komponentach jak: położenie geograficzne, ukształtowanie powierzchni, rozległość terytorialna oraz znajdujące się na nim bogactwa naturalne²⁰¹. M. Pietraś określa je mianem zmiennych niezależnych. Ich cechą charakterystyczną jest występowanie na wszystkich poziomach kształtowania oraz wdrażania w życie założeń polityki zagranicznej oraz ich łączne występowanie, warunkujące decyzyjny proces²⁰². Zmienną zależną, będącą w konkretnym przypadku przedmiotem badań i będących ich częścią wyjaśnień²⁰³ jest sama polityka zagraniczna, jej założenia i sposób realizacji. Znaczenie poszczególnych zmiennych niezależnych ulega zmianie w zależności od otaczających państwo warunków i przemian politycznych, ekonomicznych i społecznych. O ile czynnik rozległości terytorialnej odgrywa w formowaniu pozycji mocarstwowej państwa coraz mniejsze znaczenie, o tyle surowce w dalszym ciągu wykorzystywane są przez wiele państw jako swoisty budulec, służący ciągłej budowie ich międzynarodowej pozycji. Świadczy o tym obecna polityka Federacji Rosyjskiej, traktującej surowce jako najważniejszy instrument, budujący pozycję danego państwa na arenie międzynarodowej. Odwołując się do słów S. Bielenia, który określił ją najbogatszym krajem świata przy wykorzystaniu miernika zasobności w surowce²⁰⁴ – stwierdzić można iż ten czynnik w dalszym ciągu jest jednym najbardziej liczących się elementów determinowania mocarstwowej pozycji.

Wśród pozostałych czynników, również zaliczanych do grona zmiennych niezależnych, wymienić można np.: element populacyjno–demograficzny, obejmujący takie kryteria jak liczba, wiek oraz wykształcenie ludności. Jest on segmentem o istotnym znaczeniu, gdyż większa liczba mieszkańców posiada bezpośrednie przełożenie na liczbę osób pracujących w gospodarce narodowej oraz na płaszczyźnie obronności kraju przez wzgląd na większą ilość rekrutów powołanych do armii²⁰⁵. Wpływ liczby ludności na wzrost gospodarczy pozostaje nie bez znaczenia na większe możliwości rozwoju badawczego i

²⁰⁰ Ibidem, s. 27–28.

²⁰¹ Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 163.

²⁰² M. Pietraś, *Analiza polityki zagranicznej w nauce o stosunkach międzynarodowych*, E. Haliżak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018, s. 176–177.

²⁰³ Ibidem, s. 168.

²⁰⁴ Ł. Rotarski, Surowce energetyczne w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej, *Kultura i Polityka: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. J. Tischnera* 2008, nr 2/3, s. 270 – 271, 298.

²⁰⁵ Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 164–165.

technologicznego, poprzez wzgląd na silniejsze sposobności koncentracji wysiłków²⁰⁶. Element ten ściśle powiązany jest z kolejnymi czynnikami, posiadającymi charakter militarny. Maksymalizacja tego potencjału była jednym z gwarantów istnienia państwa oraz skuteczności jego działania na polu międzynarodowym²⁰⁷. Zmiany mające miejsce po II wojnie światowej doprowadziły do przydania najważniejszego znaczenia produkcji broni o charakterze zautomatyzowanym i obdarzonym dużą mocą, co widoczne jest w przypadku możliwości wykorzystania broni atomowej. Jest ona obecnie najpotężniejszym segmentem uzbrojenia współczesnego państwa o wyraźnie odstraszałym charakterze²⁰⁸, zwiększającym ich przewagę nad innymi podmiotami. Ostatni z czynników – ekonomiczny, obecnie jest silnie skorelowany z rozwojem technologicznym. Im wyższy poziom stopnia wykorzystania nowoczesnych technologii w kształtowaniu profilu narodowej gospodarki, tym większe możliwości na uzyskanie mocarstwowego statusu²⁰⁹. Potwierdza to przykład Chin, których rosnący postęp technologiczny zaczął sięgać już tak zaawansowanych jej form jak technologie komunikacyjne czy kosmiczne²¹⁰. Wskutek tych działań Państwo Środka jest – według wielu analityków i badaczy – może zająć miejsce Stanów Zjednoczonych na pozycji najpotężniejszego państwa świata²¹¹. Coraz większy udział czynnika ekonomicznego, szczególnie powiązanego z budowaniem zaplecza technologicznego i jego wykorzystaniem może zdominować w przyszłości realia formowania mocarstwowości przez państwa.

Elementy determinujące sposób uznawania państw za mocarstwa ulegają przeobrażeniom w zależności od okoliczności i postępu ekonomiczno – społecznego. Aktualnie coraz istotniejszym kryterium, pozwalającym na uznanie konkretnego państwa za mocarstwo staje się czynnik ekonomiczny, szczególnie w jego aspekcie technologicznym. Wypiera on znaczenie pozostałych formujących je elementów, jak czynnik militarny i terytorialny.

Termin „mocarstwo” jest pojęciem pojemnym i dynamicznym co powoduje iż nie istnieje jeden model funkcjonowania państwa o takim statusie i sposobie oddziaływania na kształt stosunków międzynarodowych. Wyrazem szerokiej i wieloaspektowej koncepcji istnienia tego zjawiska może być jego typologia. Za jedną z nich uznać można podział, który

²⁰⁶ Op. cit *Anatomia polityki międzynarodowej*, s. 101.

²⁰⁷ T. Łoś–Nowak, *Polityka zagraniczna w przestrzeni teoretycznej*, T. Łoś – Nowak (red.), *Polityka zagraniczna. Aktorzy – potencjały – strategie*, Poltext, Warszawa 2011, s. 22.

²⁰⁸ Op. cit *Anatomia polityki międzynarodowej*, s. 104.

²⁰⁹ Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 164–165.

²¹⁰ K. Hołdak, *Stany Zjednoczone wobec wschodzących mocarstw – Chin, Indii i Japonii*, *Bezpieczeństwo narodowe* 2007, nr III–IV, s. 108.

²¹¹ B. Góralczyk, *Chiny – mocarstwo przyszłości?*, *Pułaski Policy Papers. Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego* 2009, nr 18, s. 1.

bazuje na wielkości potencjału danego państwa na tle międzynarodowego otoczenia oraz zasięgu jego oddziaływania. Obejmuje ona rozróżnienie mocarstw na globalne, regionalne oraz subregionalne. Pierwsze z nich obejmuje zasięgiem swoich wpływów cały obszar planety, posiada i umacnia swoje oddziaływanie we wszystkich istotnych aspektach jej funkcjonowania, np. na płaszczyźnie ekonomicznej i gospodarczej. Mocarstwo globalne nierzadko w procesie formowania i utrwalania swoich interesów wychodzi poza ziemski obszar interakcji, o czym może świadczyć aktywność najpotężniejszych państw świata w przestrzeni kosmicznej²¹². Obecnie za mocarstwo o wspomnianej randze uchodzić mogą Stany Zjednoczone. Przodują one nie tylko pod względem ekonomicznym, politycznym i militarnym, lecz również na polu kulturowym – amerykański przemysł rozrywkowy do dziś kształtuje wyobraźnię milionów odbiorców²¹³.

Mocarstwo o wspomnianej pozycji nazywane bywa również mocarstwem dominującym. Pomimo istnienia innych państw o silnym potencjale oraz możliwościach oddziaływania na otoczenie międzynarodowe, nie są one w stanie naruszyć pozycji dominującego gracza. Państwa te określane są mianem wielkich mocarstw – odgrywają one dużą rolę w kształtowaniu światowych stosunków i interakcji, jednak nie w tak silnym zakresie jak czyni to mocarstwo dominujące. Przykładami takiego mocarstwa są Chiny, niekiedy także określa się tym mianem Rosję²¹⁴.

Z pojęciem mocarstwa globalnego skorelowane są dwa inne terminy: „mocarstwo uniwersalne” oraz „supermocarstwo”. Państwo posiadające atrybuty mocarstwa uniwersalnego musi być zaangażowane we wszystkie zakresy oraz dziedziny istniejące w zasięgu globalnym. Kryterium wyróżniającym wspomniany typ państw jest jego aktywność na płaszczyźnie funkcjonalnej – zasięg wpływu danego państwa obejmuje wszystkie dziedziny decydujące o rozwoju społeczności międzynarodowej. Niezwykle istotny w danym przypadku jest również kryterium terytorialne – mocarstwo uniwersalne rozciąga swoje wpływy na przestrzeń ogólnoswiatową²¹⁵. Stany Zjednoczone, posiadające status mocarstwa globalnego, spełniają również przesłanki do uznania je za mocarstwo uniwersalne.

Natomiast kategoria „supermocarstwa” używana jest niekiedy jako synonim mocarstwa globalnego. Według Oznacza ona państwo, które poprzez posiadany potencjał gospodarczy, militarny i polityczny oddziałuje na procesy determinujące rozwój

²¹² Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 164–165.

²¹³ P. Pacuła, Kondycja supermocarstwa. Wizerunek międzynarodowy, problemy wewnętrzne, *Bezpieczeństwo narodowe* 2007, nr III–IV, s. 20.

²¹⁴ Ł. Wordliczek, *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o niskim stopniu zainteresowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 30.

²¹⁵ R. Zenderowski, *Stosunki międzynarodowe: vademecum*, ALTA 2, Wrocław 2006, s. 112.

zachodzących procesów w skali ogólnoświatowej²¹⁶. Według A. Skrzypka za cechy charakterystyczne podmiotu określanego jako supermocarstwo uznać można dominację militarnych struktur państwa nad elementami ludnościowymi, kulturowymi czy terytorialnymi, co odróżnia je od pojęcia imperium, kładącego nacisk na rolę władzy oraz obszaru państwa²¹⁷. Podmiot określany mianem supermocarstwa posiada zdolność do zrealizowania swoich najbardziej żywotnych interesów w każdym z definiujących jego potęgę zakresów czyli posiada zdolność oddziaływania na stosunki militarne, gospodarcze czy polityczne na całej kuli ziemskiej, z wykorzystaniem dużego asortymentu możliwych środków²¹⁸. I tak jak w poprzednich przypadkach państwem spełniającym wymogi dla uzyskania statusu supermocarstwa są wyłącznie Stany Zjednoczone. Zdaniem Ch. Krauthammera stan w jakim obecnie znajduje się dane państwo określić można mianem *unipolar moment*, czyli niepodważalnej dominacji Waszyngtonu pomimo istnienia innych silnych graczy²¹⁹.

Pozostałe rodzaje mocarstw, które ustępują pod względem posiadanego potencjału oraz zasięgu oddziaływania mocarstwom globalnym to mocarstwa regionalne i subregionalne. Pierwsze z nich odgrywają dominującą rolę w regionie usytuowania geograficznego, jednakże skala ich oddziaływania jest znacznie mniejsza niż w przypadku mocarstw o zasięgu globalnym²²⁰. Przykładami wspomnianych państw są: Brazylia na kontynencie południowoamerykańskim oraz Niemcy i Francja w regionie Europy Zachodniej. Niekiedy wyróżniana jest kategoria mocarstw subregionalnych, określanych mianem „sił drugiego rzędu” przez S. Huntingtona. Ich rola na płaszczyźnie globalnej jest znikoma, jednak posiadają pewne znaczenie na lokalnym polu. Do takich państw zaliczyć można: Polskę w regionie Europy Środkowej, Koreę Południową w regionie Azji Północno – Wschodniej i Argentynę na kontynencie południowoamerykańskim²²¹. Państwa te odgrywających dominującą rolę w najbliższym otoczeniu ze względu na posiadanie pewnego zasobu potencjału na tle innych graczy subregionu. Brak odpowiednich atutów na innych polach sprawia że posiadane przez dany podmiot zasoby nie są wystarczające do uzyskania statusu

²¹⁶ Op. cit *Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki i Federacji Rosyjskiej*, s. 109.

²¹⁷ A. Skrzypek, *Tendencje rozwojowe światowych imperiów*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015, s. 14–15.

²¹⁸ R. Jakimowicz, *Geostrategiczny wybór Rosji u progu trzeciego tysiąclecia. Tom III. Polityka Federacji Rosyjskiej wobec regionu Azji i Pacyfiku, Afryki Centralnej i Arktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 13.

²¹⁹ K. Czornik, *Ewolucja pozycji USA w okresie pozimnowojennym*, *Studia Politicae Universitas Silesiensis* 2018, t. 21, s. 60.

²²⁰ Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 164–165.

²²¹ Op. cit *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o...*, s. 30–31.

mocarstwa regionalnego.

Inne podziały kategoryzujące mocarstwa bazują na kryterium przedmiotowym. Koncentrują się one na płaszczyznach działania konkretnego państwa, wyróżniając mocarstwa polityczne, militarne oraz ekonomiczne. Często definiuje się je jako mocarstwa selektywne – nie mogące być zaliczonymi do grona mocarstw globalnych, jednak ich potencjał w konkretnej dziedzinie zdecydowanie przewyższa państwa średniego rzędu²²². Mocarstwem selektywnym o charakterze ekonomicznym jest bez wątpienia Japonia, natomiast kulturowym – Wielka Brytania i Francja²²³. Przez wzgląd na ich dominację na jednej płaszczyźnie relacji międzynarodowych określa się je czasami mianem mocarstw jednowymiarowych²²⁴. Status ten odróżnia je od mocarstw globalnych, których dominacja oraz interesy realizowane są na każdym z możliwych pól.

Jako ostatnie pojęcia powiązane z typologią mocarstw wymienić można podział na mocarstwa formalne oraz faktyczne. Przypisanie państwu statusu pierwszego z nich jest wynikiem uznania ich za mocarstwo przez międzynarodową społeczność, co można było zaobserwować po zakończeniu II wojny światowej i swoistym uznaniu za mocarstwa państw, które otrzymały stałe miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ²²⁵. Terminem będącym przeciwieństwem tak rozumianej mocarstwowości jest mocarstwowość faktyczna. Status ten dotyczy państwa, które pomimo nie uznania za mocarstwo przez inne podmioty wywiera wpływ na procesy zachodzące na świecie. Słynny badacz stosunków międzynarodowych J. Frankel stwierdził, iż przejawy mocarstwowości odnaleźć można w działaniach podmiotów²²⁶.

Mocarstwa uznane za formalne mogą być w wyniku rozwoju stosunków międzynarodowych oraz zmian ich okoliczności pozbawione *de facto* tego statusu. Może go jednak uzyskać może państwo, któremu status ten nie został wcześniej przyznany na skutek prowadzonej polityki i rosnącego potencjału. Uznawane na początku XX wieku za mocarstwa Wielka Brytania i Francja, swoją faktyczną mocarstwowość utraciły po II wojnie światowej, natomiast status ten wskutek aktywnych działań w koalicji antyhitlerowskiej oraz ciągłego poszerzania strefy wpływów zyskały Stany Zjednoczone. Nie oznacza to jednak zupełnego odrzucenia koncepcji uznania danego państwa za mocarstwo przez innych aktorów relacji

²²² Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 164–165.

²²³ Op. cit *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o...*, s. 32.

²²⁴ M. Sułek, *Globalny układ sił – stan obecny i kierunki ewolucji*, P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa 2013, s. 79.

²²⁵ D. Miłoszewska, *Trójpłaszczyznowa szachownica. Segmentacja Wielkiej Polityki w myśli Josepha Nye'a*, Instytut Geopolityki, Częstochowa 2010, s. 39.

²²⁶ Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 167.

międzynarodowych. Według kanadyjskiego badacza B. Buzana aby posiadać status mocarstwa i być odbieranym na gruncie międzynarodowego układu sił jako podmiot wyposażony w dany przymiot konieczne są dwa fundamenty: autopercepcja państwa, które same musi postrzegać siebie jako jednego z rozstrzygających aktorów międzynarodowej sceny oraz akceptację takiego stanu ze strony innych państw, gotowych uznać ich przywództwo²²⁷. Mocarstwowość musi być uznana za stan faktyczny zarówno przez państwa, legitymizujące się takim statusem lub dążące do jego uzyskania w przyszłości, jak i przez pozostałych uczestników międzynarodowego obrotu, pozwalających im dany status osiągnąć oraz urzeczywistniać go na forum wzajemnych interakcji.

Przywołując słowa J. Frankla wymienić należy najważniejsze cele, wskutek których dane państwo uznać można za posiadające mocarstwowy status. Według słów J. Mearsheimera celem podstawowym każdego mocarstwa jest zapewnienie bezpieczeństwa. Do celów mocarstw, nie będących powiązanymi z bezpieczeństwem badacz zalicza: zapewnienie dobrobytu ekonomicznego i rozwoju gospodarczego oraz promocję ważnych dla danego państwa wartości. W ostatnim przypadku nawiązywał do mających miejsce w czasach zimnej wojny promocji dwóch ideologii: liberalno – demokratycznej przez USA oraz komunistycznej przez ZSRR²²⁸. Inni badacze (np. S. Rosato) wśród celów wielkich mocarstw wymieniają np.: zachowanie lub zmianę obowiązującego porządku międzynarodowego²²⁹. J. A. Stevenson jako formy działania wielkich mocarstw, mogące być równocześnie uznane za ich cel, wymienia ustalanie najważniejszych reguł i zasad funkcjonowania relacji między aktorami międzynarodowej sceny²³⁰.

Cele te realizowane są przez państwo poprzez odpowiedni dobór oraz wykorzystanie środków i metod. Pierwsze z nich rozumiane mogą być jako zasoby i możliwości pożytkowane przez państwo dla urealnienia podjętych wcześniej założeń, natomiast metody określają sposób ich użycia. Ich realizacja ma miejsce na wielu płaszczyznach takich jak: polityka, ekonomia czy stosunki wojskowe²³¹. W skład grupy pierwszej zaliczyć można instrumenty, posiadające zarówno charakter koncyliacyjny, jak i potrafiące wytworzyć lub zaostrzyć istniejące spory. Nierzadko wykorzystanie tych środków odbywa się poprzez umacnianie pozycji mocarstwa kosztem innych uczestników stosunków międzynarodowych o

227B. Buzan, O. Weaver, *Regions and powers. The structure of international security*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 35.

228 J. Mearshimer, *The tragedy of great power politics*, W.W. Norton and Company, Nowy Jork 2001, s. 46.

229 S. Rosato, The inscrutable intentions of great powers, *International Security* 2014/15, vol. 39, no. 3, s. 54.

230J. A. Stevenson, *Quick concept series: Great Powers*, NSI Strategic Multilayer Assessment, https://nsiteam.com/social/wp-content/uploads/2019/05/QC_Great_Powers_for_distro.pdf, 16.10.2020.

231 J. Zajac, Środki i metody polityki zagranicznej państwa, R. Zięba (red.) *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 79–81.

słabszym potencjale. Do często używanych instrumentów, mogących być przypisanymi do grupy pierwszej należą: mediacje oraz wyświadczane przez mocarstwa „dobre usługi”, jak i uczestnictwo mocarstw, mających na celu przywrócenie pokoju na obszarach spornych (np. inicjowanie lub partycypacja w rozmowach pokojowych). Druga grupa przedstawionych środków obejmuje takie instrumenty jak: groźby i mechanizmy nacisku, stosowane wobec innych aktorów międzynarodowych relacji lub ingerencja w ich sprawy wewnętrzne²³². Ich użycie w większości przypadków pokazuje jak pozycja danego mocarstwa oddziałuje na otaczający je system, często wyznaczając najważniejsze tendencje jego rozwoju.

Za przykład prowadzonych przez mocarstwo mediacji posłużyć mogą rokowania dotyczące zakończenia konfliktu kaszmirskiego między Indiami i Pakistanem w roku 1965, gdzie roli mediatora podjęło się ZSRR. Mocarstwa mogą poprzez swoje znaczenie na międzynarodowej arenie wpłynąć na obydwie strony konfliktu, zważywszy na fakt iż niejednokrotnie są one ukrytą stroną w sporze. Przykładem takiego sporu jest konflikt kaszmirski²³³, gdzie ZSRR wspierał militarnie obydwie strony, przez co mógł ukierunkowywać *de facto* jego przebieg. Dowodem wykorzystywania przez mocarstwa również środków z drugiej grupy, przyczyniających się do zakłócenia pokojowego rozwoju stosunków międzynarodowych może być radziecka interwencja w Czechosłowacji w roku 1968. ZSRR wykorzystał w prezentowanym przykładzie środki nacisku, uzasadniając je utrzymaniem spójności ideologicznej państw bloku komunistycznego w Europie Środkowo – Wschodniej²³⁴. Przybrały one najbardziej drastyczny wymiar czyli interwencję zbrojną. Działania państwa radzieckiego ograniczały suwerenność europejskich państw socjalistycznych na polu decydowania o kształtowaniu swojego miejsca w międzynarodowym otoczeniu, poprzez narzucanie im systemu polityczno – ekonomicznego.

Pojęcie „mocarstwowości” oraz skorelowany z nim status państwa są pojęciami ulegającymi zmianom, w zależności od przemian zachodzących na gruncie światowego rozwoju społeczno – gospodarczego²³⁵. Modyfikacjom podlegają zarówno zmienne niezależne, które decydują o uznaniu danego państwa za mocarstwo, jak i sami aktorzy, którym dany status można przypisać. Determinanty, które warunkowały mocarstwowy status w przeszłości nierzadko są wypierane przez inne, bardziej przystające do nowych okoliczności wyróżniki. Coraz częstsze odrzucenie cech o charakterze hard power na rzecz

²³² Op. cit *Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw*, s. 170–172.

²³³ W. Czapliński, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, CH Beck, Warszawa 2004, s. 620–621.

²³⁴ J. Smaga, *Narodziny i upadek Imperium. ZSRR 1917 – 1991*, Znak, Kraków 1992, s. 243.

²³⁵ Op. cit *Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki...*, s. 109.

elementów „miękkiej potęgi” (*softpower*) znajduje odzwierciedlenie w polityce wielu mocarstw poprzez promowanie atrakcyjności własnej kultury czy perspektyw ekonomicznych²³⁶. Za przykład wspomnianego mocarstwa mogą uchodzić Chiny, które budują swoją obecną potęgę zarówno na micie niezwyklego sukcesu gospodarczego oraz intensywnej aktywności w zakresie kształtowania swojej wizji rozwoju stosunków gospodarczych, o czym świadczy projekt Nowego Jedwabnego Szlaku²³⁷. Rozwój potęgi Chin ma miejsce również na płaszczyźnie społeczno – kulturowej, co pokazuje organizacja wielkich imprez sportowych²³⁸.

Przemiany na polu rozumienia pojęcia mocarstwowości dotyczą również zmian w zakresie przypisywania konkretnego typu państw do badanej kategorii. Na płaszczyźnie relacji międzynarodowych coraz częściej dochodzą do głosu państwa nie uwzględniane wcześniej jako najsilniejsi gracze, wkraczający na drogę intensywnego rozwoju ekonomiczno– społecznego. Najczęściej zaliczają się do nich charakteryzujące się dynamicznym poziomem wzrostu gospodarczego państwa pozaeuropejskie, zaliczane do tej pory do grona półperyferii i nie uznawane jednakże za wiodące potęgi ekonomiczne w chwili obecnej. Za *exemplum* prezentowanej sytuacji uchodzić może Brazylia²³⁹, będąca ekonomicznym liderem na kontynencie południowoamerykańskim. Intensywny wzrost gospodarczy, który staje się udziałem tego państwa od początku XXI wieku połączony jest z silną aktywnością na gruncie politycznym, uwidacznianą między innymi poprzez organizację znaczącej wizerunkowo oraz merytorycznie Konferencji Narodów Zjednoczonych np. Zrównoważonego Rozwoju²⁴⁰. Brazylia, podobnie jak wspomniane wcześniej Chiny stara się łączyć segmenty „potęgi twardej” (bazującej na największym potencjale terytorialnym, militarnym i ekonomicznym w regionie) z elementami „potęgi miękkiej” (której fundamentami są atrakcyjność kulturowa oraz wizerunek państwa przyjaznego i chętnie włączającego się w tworzenie i realizowanie inicjatyw międzynarodowych)²⁴¹.

Czynnik wykorzystania elementów *softpower* staje się coraz istotniejszym faktorem zagospodarowywanym przez aspirujące do pozycji mocarstw państwa. Starania te odróżniają

²³⁶ J. Wódka, Nowa mocarstwowość w kształtującym się ładzie międzynarodowym. Przykład Brazylii i Turcji, J. M. Fiszer, P. Olszewski (red.), *System euroatlantycki w międzynarodowym ładzie wielobiegunowym*, Elipsa, Warszawa 2013, s. 230.

²³⁷ M. Tarnawski, Rola mocarstw w stosunkach międzynarodowych, L. Kostecka–Tomaszewska, M. Tarnawski, P. Zalewski (red.), *Rola mocarstw w stosunkach międzynarodowych*, Texter, Warszawa 2016, s. 8.

²³⁸ Op. cit *Nowa mocarstwowość w kształtującym się ładzie międzynarodowym...*, s. 230.

²³⁹ Op. cit *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o...*, s. 23.

²⁴⁰ T. Spurek, Gospodarka Brazylii na przełomie XX i XXI wieku, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2015, nr 218, s. 18–19.

²⁴¹ Op. cit *Nowa mocarstwowość w kształtującym się ładzie międzynarodowym...*, s. 230.

je od mocarstwa globalnego – Stanów Zjednoczonych, które w ostatnich latach wykorzystywało często elementy *hard power* dla umocnienia swojej pozycji (np. posługując się siłą militarną podczas inwazji na Irak)²⁴². Zwiększające potencjalną pozycję oraz możliwości oddziaływania na otoczenie mocarstwa regionalne podążają drogą użycia strategii *smart power*, będącego swoistym połączeniem elementów potęgi miękkiej i twardej. Odwołując się do słów H. Clinton, *smart power* bazuje na wykorzystaniu wielu różnorodnych bodźców, zarówno z zakresu „potęgi miękkiej” jak elementy prawne, kulturowe i dyplomatyczne oraz usytuowane w przeciwnej grupie czynniki wojskowe, polityczne i gospodarcze. W zależności od kontekstu sytuacyjnego państwo może dobrać odpowiednie środki. Według H. Clinton priorytet powinien przysługiwać narzędziom dyplomatycznym, czyli segmentom na których zbudowana jest „miękką potęgą”²⁴³. Stosowana przez niektóre mocarstwa regionalne taktyka nacisku na elementy tego rodzaju potęgi przyczynia się do wzmocnienia ich międzynarodowego statusu wskutek zdecydowanego wzrostu pozycji lidera w regionie, co pokazuje przykład Chin. Państwo Środka coraz częściej przyjmuje rolę lidera kulturowego (wskutek szeroko zakrojonych programów wymiany uczniów i studentów, promocji języka i kultury), dyplomatycznego (przyjmującego rolę mediatora w regionalnych sporach), nie rezygnującego jednakże z silnego statusu wskutek istnienia ważnych elementów potęgi twardej (Chiny posiadają największą armię w Azji i na świecie)²⁴⁴.

Budowane na elementach zarówno „miękkiej” jak i „twardej” siły, państwa aspirujące do miana nowych dominujących graczy na arenie międzynarodowej zaczynają instytucjonalizować swoją współpracę, czego najlepszym przykładem jest istnienie grupy BRICS. Organizacja ta grupuje 5 podmiotów określanym mianem „wschodzących potęg” – Brazylii, Indii, Chin, Rosji i Republiki Południowej Afryki. Ich pretendowanie do tworzenia załączków nowego ładu międzynarodowego znajduje wyraz poprzez konkretne akty, zaznaczające ich faktyczną rolę w procesach decyzyjnych. Jako ilustracja posłużyć może wzrastająca rola grupy G-20, w skład której wchodzi wszystkie państwa BRICS, która coraz bardziej zajmuje miejsce dotychczasowego gremium G – 7 w zakresie ustalania priorytetu rozwoju stosunków gospodarczych i finansowych²⁴⁵. Ambicje oraz predyspozycje mocarstw do ingerencji w kształtowanie oraz konsolidowanie kierunków światowego rozwoju powodują iż przyszłe zmiany na polu zajmowania pozycji najsilniejszego gracza – mocarstwa

²⁴² J. Sadłocha, *Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power*, *Wrocławskie Studia Politologiczne* 2012, nr 13, s. 41.

²⁴³ Ibidem, s. 42.

²⁴⁴ P. Fudalej, *Chińska soft power. Nowe sposoby działania Chin na arenie międzynarodowej*, *Kultura i Polityka: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. J. Tischnera* 2008, nr 2–3, s. 83, 88.

²⁴⁵ Op. cit *Nowa mocarstwowość w kształtującym się ładzie międzynarodowym...*, s. 230.

globalnego – są prawdopodobne. Istnienie „potencjalnego pretendenta”, starającego się zdaniem A. Organskiego przejąć miejsce dominującego podmiotu i zająć pozycję przywódcy jest domeną państw, które wpływami politycznymi oraz potencjałem ekonomicznym są wiodącymi graczami w strefie własnego regionu oraz zaczynają wychodzić poza jego obszar²⁴⁶.

Na podstawie powyższej analizy wykazać można iż pełne określenie zakresu oraz sensu pojęcia „pozycji mocarstwowej” jest niezwykle trudne. Biorąc pod uwagę przytoczone elementy, formujące jej istotę oraz funkcjonowanie na gruncie otoczenia uznać można ten termin za zajmowane przez państwo miejsce w systemie konstytuujących kształt i rozwój stosunków międzynarodowych relacji, posiadające charakter dynamiczny i zmienny. Miejsce to umożliwia – wskutek znajdowania się w posiadaniu wyższego potencjału oraz różnorodnych zasobów, przewyższających stan posiadania innych podmiotów – realizację założonych celów poprzez oddziaływanie i ukierunkowywanie przebiegu kształtujących społeczność międzynarodową procesów. Mają one miejsce na wielu koegzystujących oraz wpływających na siebie płaszczyznach, takich jak obszar polityczny, gospodarczy czy kulturowo-społeczny, co warunkuje kształt oraz przebieg tworzenia korelacji między państwami.

Z powyższej definicji wynika, iż pozycja mocarstwowa jest stanem tworzoną przez wiele różnorodnych okoliczności i zmiennych, których właściwości determinują jej charakter. Czynniki te charakteryzuje – podobnie jak przedstawione w rozdziale pierwszym różne rodzaje przestrzeni – wzajemna koegzystencja, ich przenikanie się oraz implikacja. Niejednokrotnie związki te doprowadziły do uzyskania przez państwo znacznej ilości rozlicznych i ważnych zasobów, pozwalających na kształtowanie mocarstwowego potencjału. Wykrystalizowany w ten sposób potencjał posiada charakter dynamiczny. W zależności od ich odpowiedniego wykorzystania może on być wzmacniany lub odwrotnie – osłabiony lub utracony. Wielka Brytania i Francja uchodzić mogą za przykłady państw, które straciły wskutek wywołanego II wojną światową osłabienia politycznego i ekonomicznego statusu mocarstw globalnych. Jako przykład odwrotny posłużyć może Rosja, która wskutek światowej koniunktury na znajdujące się na jej terytorium zasoby ropy i gazu powoli odbudowuje swój utracony po upadku ZSRR status jednego z najbardziej liczących się państw na międzynarodowej scenie.

Elementy wpływające na powstanie mocarstwowej pozycji państwa oraz istniejące

²⁴⁶ Op. cit *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o...*, s. 30–31.

między nimi relacje nie pozostają bez wpływu na jej konsolidację, najczęściej urzeczywistnianą poprzez oddziaływanie na funkcjonowanie podmiotów znajdujących się w jego otoczeniu. Państwa charakteryzujące się prezentowaną pozycją często łączą rozliczne zmienne, determinujące ich dominujące miejsce w międzynarodowym systemie. Rosja, będąc na obszarze powstałej po rozpadzie ZSRR Wspólnoty Niepodległych Państw najsilniejszym ekonomicznie oraz militarnie podmiotem często łączyła obydwie elementy, wymuszając na członkach tej organizacji korzystne dla siebie rozwiązania. Najbiedniejszy jej członek, czyli Tadżykistan, jest uzależniony od Rosji nie tylko ekonomicznie lecz także militarnie, poprzez stacjonowanie rosyjskich kontyngentów wojskowych²⁴⁷. Obok koegzystencji drugim *exemplum* jest ich wzajemne przenikanie oraz powiązanie ze sobą, co pokazuje przypadek Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Organizacja ta wykorzystuje zarówno powiązania na gruncie politycznym jak i ekonomicznym. Pozwala ona Rosji scalać ekonomicznie oraz politycznie część państw WNP, narzucając im swoją wizję kooperacji. Drugi przypadek, pokazujący opisywaną korelację to połączenie dwóch zmiennych niezależnych: potencjału demograficznego i ekonomicznego, najbardziej widocznego w przypadku Chin²⁴⁸. Jest to państwo, w którym duża liczba ludności implikuje wysoką ilość osób zatrudnionych na polu gospodarki narodowej, co pozwala na dużą koncentrację wysiłków przekładającą się na wysoki wzrost PKB. Fakt bycia najludniejszym państwem świata nie wpływałby na budowanie mocarstwowej pozycji, gdyby nie możliwość wykorzystania tej siły na gruncie ekonomicznym. Rozwój gospodarczy nie byłby z kolei możliwy bez odpowiedniej ilości siły roboczej. Koegzystencja oraz wpływanie na siebie poszczególnych czynników często przyczynia się do umocnienia i zwiększania wpływu państwa legitymizującego się pozycją mocarstwową.

2.4. Rola przestrzeni w kształtowaniu schematu konceptualnego pozycji mocarstwowej

Osiągnięcie oraz utrzymanie pozycji mocarstwowej może być odbierane jako *suigeneris* projekt, bazujący na istnieniu odpowiedniego schematu konceptualnego, określonego w ramach ustalonych ram i opartego o konkretne wartości²⁴⁹. Zakres wspomnianego schematu wyznaczany jest poprzez granice pozycji zajmowanych przez pozostałych graczy stosunków międzynarodowych. Nie oznacza to jednak iż pozostali

²⁴⁷ J. Lang, Tadżykistan: chroniczna stagnacja, *Komentarze OSW* 2016, nr 200, s. 3.

²⁴⁸ M. Sułek, *Potęga państw. Modele i zastosowania*, Rambler, Warszawa 2013, s. 53.

²⁴⁹ A. Gałganek, Przestrzenny obraz świata w nauce o stosunkach międzynarodowych, *Sprawy międzynarodowe* 1989, nr 3, s. 97.

aktorzy, kształtujący relacje międzynarodowe pełnią wyłącznie rolę przeszkody. Niekiedy ich sytuacja pozwala państwu na wzmocnienie swojej pozycji, co prowadzić może do uzyskania przez nie mocarstwowego charakteru na wielu obszarach: politycznym, ekonomicznym lub społecznym. Zapotrzebowanie gospodarcze na gaz ziemny i ropę naftową przez praktycznie wszystkie państwa świata oraz znaczne zasoby tych surowców posiadanych przez Rosję doprowadziły do ich wykorzystania jako narzędzia kształtowania własnej polityki zagranicznej²⁵⁰. Innym czynnikiem, formującym ramy schematu konceptualnego są okoliczności oraz aktualne konfiguracje sytuacji międzynarodowej, mogące przybrać charakter sprzyjających lub nie, w zakresie umocnienia swojej pozycji. Sprzyjająca Rosji koniunktura na światowych rynkach ropy naftowej i gazu na przełomie XX i XXI wieku doprowadziła do znacznych zysków przynoszonych temu państwu poprzez ich eksport, pozwalając mu wzmocnić swoje miejsce na gruncie relacji międzynarodowych²⁵¹.

Lokowanie istotnych dla istnienia schematu konceptualnego wartości posiada również miejsce w przypadku kształtowania pozycji mocarstwowej państwa. Jako wartość naczelną wymienić można możliwość posiadania wpływu na kształt tworzonych i umacnianych relacji na polu międzynarodowym. Wpływ ten przynosi państwu konkretne korzyści, posiadające najczęściej wymiar polityczny i ekonomiczny. Jako kolejną wartość wymienić można chęć posiadania potencjału przewyższającego inne państwa i pozwalającego dane procesy oddziaływania warunkować. Implikuje to podjęcie odpowiednich działań, pozwalających umocnić lub nie potencjał działającego podmiotu.

Wskutek powstawania nowego schematu konceptualnego tworzona jest również jego baza – przestrzeń konceptualna. Jest to arena, na której schemat ten jest kreślony i utrwalany. Podjęcie odpowiednich czynności ze strony organów i decydentów państwowych pozwala na powstanie przestrzeni pragmatycznej. W ramach obydwu przestrzeni są zawarte inne jej rodzaje, jak przestrzeń fizyczna, ekonomiczna, kulturowa, społeczna oraz percepcyjna. Pierwsza z nich znajduje odzwierciedlenie na płaszczyźnie położenia geograficznego państwa oraz wynikających z niego implikacji, jak istnienie granic czy ukształtowanie powierzchni. Spośród innych przestrzeni, mogących być uznanymi za formujące status pozycji mocarstwowej wymienić można przestrzeń kulturową (oddziaływanie za pomocą takich nośników jak literatura, muzyka czy film) oraz zawierającą się w niej przestrzeń społeczną (wskutek wagi, jaką ma dla jej istnienia i rozwoju liczba ludności państwa oraz inne czynniki,

²⁵⁰ R. Kłaczyński, Rosyjski sektor gazu ziemnego i ropy naftowej wobec zmian na globalnym rynku surowców energetycznych, *Colloquium Edukacja – Polityka – Historia*. Kwartalnik 2019, nr 1, s. 61, 67.

²⁵¹ A. Grabowska, Dylematy energetyczne Federacji Rosyjskiej, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego* 2009, nr 1, s. 78.

np. poziom wykształcenia). Zawarte w ramach przestrzeni konceptualnej inne rodzaje tego zjawiska nadają jej treść poprzez ich powiązania i nakładanie się.

Przestrzenie te wchodzą ze sobą we wzajemne relacje, czym mogą umacniać lub też osłabiać tworzoną pozycję mocarstwową państwa. Wymienione przez H. Levebrve'a procesy homogenizacji, hierarchizacji czy fragmentacji poszczególnych przestrzeni mają miejsce i w tym przypadku. Hierarchizacja przestrzeni istnieje na gruncie tzw. Mocarstw sektorowych, które w procesie kształtowania swojej pozycji ukształtowały oraz umocniły istnienie jednej z nich. Pozostałe przestrzenie, wskutek braku możliwości ich rozbudowy lub ich niższego znaczenia nie zostały uformowane w sposób umożliwiający ich odpowiednie wykorzystanie. Mocarstwa sektorowe poprzez konsolidację jednego rodzaju przestrzeni uczyniły z niej główną treść tworzonej przestrzeni konceptualnej. Proces homogenizacji przestrzeni możliwy jest do zaobserwowania w przypadku przestrzeni ekonomicznej konstruowanej przez Rosję, ukierunkowanej na eksport surowców naturalnych. Powoduje to brak rozwoju innych gałęzi gospodarki i nadanie jej charakteru monokulturowego²⁵². Zdaniem wybitnego rosyjskiego znawcy relacji polityki i gospodarki E. Koczietowa zmiana struktury gospodarki tego państwa jest konieczna, przez wzgląd na degradowanie jej do roli dostawcy surowców²⁵³. Proces ten może osłabić w przyszłości jej międzynarodową pozycję.

Z kolei za fragmentację przestrzeni uznać można działania Chin, które tworząc swoją politykę użycia *smart power*, wydzielają z niej części, którym nadają odpowiednie znaczenie. Poprzez propagowanie swojego języka oraz kultury Chiny poszerzają istnienie swojej przestrzeni kulturowej, zaś organizując programy wymiany edukacyjnej tworzą nową przestrzeń społeczną. Wsparcie finansowe dla państw Azji Południowo-Wschodniej²⁵⁴ oraz wizyty przedstawicieli najważniejszych chińskich władz w celu nawiązania nowych kontaktów gospodarczych (w samym roku 2014 było ich ponad 50)²⁵⁵, kształtują nową sieć ekonomicznych powiązań. W ten sposób przestrzeń konceptualna dzielona jest na poszczególne jej segmenty, takie jak przestrzeń ekonomiczna i kulturowa. Przestrzenie te istnieją na różnych polach, lecz wspólnie składają się na jedno zjawisko.

Istniejące pomiędzy przestrzeniami tworzącymi schemat konceptualny relacje dotyczą również relacji ich koegzystencji, nakładania się oraz wynikania. Przedstawione wcześniej

²⁵² R. Kłaczyński, Rosyjska polityka energetyczna: strategia, potencjał, perspektywy, *Przegląd geopolityczny* 2016, nr 18, s. 103.

²⁵³ Sz. Kadraś, Rosyjska geoelekonomiczna strategia w XXI wieku, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Geopolityka w stosunkach rosyjsko-polskich*, ASPRA – JR, Warszawa 2012, s. 166.

²⁵⁴ Op. cit. *Chińskie soft power. Nowe sposoby działania Chin...*, s. 79.

²⁵⁵ D. Shambaugh, China's soft – power push. The search for respect, *Foreign Affairs* 2015, vol. 94, no. 4, s. 100.

przykłady, nawiązujące do prób budowy mocarstwowej pozycji (Chiny) lub jej przywrócenia (Rosja) również znajdują w tym przypadku zastosowanie. Wykorzystanie przez decydentów chińskich różnych rodzajów przestrzeni niematerialnych, będących wyrazem użycia „miękkiej siły” pozwalają na stworzenie jednorodnego instrumentu, poszerzającego obszar potencjalnych wpływów. Z kolei zjawisko wynikania przestrzeni zauważalne jest na gruncie polityki Rosji w odniesieniu do byłych republik związkowych ZSRR. Traktowanie ich przez Rosję jako naturalną strefę wpływów posiada zakorzenienie na płaszczyźnie przestrzeni historycznej oraz percepcyjnej. Wieloletnia dominacja polityczna, militarna i ekonomiczna nad tymi terytoriami, połączona z faktem ich przynależności do struktur państwowych Związku Radzieckiego posiadała przełożenie na wykształcenie percepcji podporządkowania danego obszaru interesom rosyjskim. Od czasu przejęcia władzy przez W. Putina starania Rosji o odbudowę swojej mocarstwowej pozycji zostały rozpoczęte na obszarze poradzieckim. Państwa regionu, charakteryzujące się słabym poziomem rozwoju ekonomicznego połączonym z polityczną niestabilnością i częstymi konfliktami militarnymi, zgodziły się na kooperację z silniejszym partnerem poprzez nowe inicjatywy integracyjne jak Eurazjatycka Unia Gospodarcza.

Związki łączące różne rodzaje przestrzeni potrafią przyczynić się do umocnienia jak i osłabienia potencjalnej oraz posiadanej już pozycji mocarstwowej. Będąca swoistą wypadkową dawnych powiązań polityczno-gospodarczych istniejących na obszarze poradzieckim, Eurazjatycka Unia Gospodarcza przyczynia się do pogłębienia współpracy ekonomicznej między jej członkami²⁵⁶. Organizacja ta konsoliduje również pozycję Rosji jako najsilniejszego podmiotu w tym układzie. Jednakże mająca miejsce silna homogenizacja rosyjskiej przestrzeni ekonomicznej poprzez jej oparcie wyłącznie na wydobywaniu oraz eksporcie surowców przyczyniła się *de facto* do osłabienia statusu Rosji. Proces ten doprowadził do przekształcenia Federacji Rosyjskiej w klasyczne państwo rentierskie, uzależnione od popytu na ropę i gaz ziemny na rynkach światowych i nie podejmujące prób unowocześnienia segmentów ekonomii²⁵⁷. Z kolei nakładanie się różnych przestrzeni na gruncie kształtowania silnej pozycji państwa chińskiego w ostatnich latach pozwoliło na rozpoczęcie procesu konstruowania wizerunku aktywnego i odpowiedzialnego uczestnika relacji międzynarodowych. Działania te posiadają przełożenie na coraz silniejsze miejsce

²⁵⁶E. Gostomski, T. Michałowski, Eurazjatycka Unia Gospodarcza – próba przywrócenia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR, *Studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego* 2015, nr 41, t. 1, s. 91.

²⁵⁷W. Łysek, BRICS – ugrupowanie krajów wschodzących a członkostwo Rosji. Bariery pozorowanej modernizacji, *Kultura i polityka* 2013, nr 14, s. 66-68.

zajmowane przez Chiny na gruncie międzynarodowej społeczności.

Analizując doniosłość poszczególnych przestrzeni jako swoistych matryc, służących budowie mocarstwowej pozycji państw warto zastanowić się także nad kwestią roli jej niematerialnych oraz materialnych rodzajów, pozwalających na stworzenie oraz utrwalenie danej pozycji. Przestrzeń materialna, czyli fizyczna, uwidaczniana jest poprzez wielkość terytorium państwowego, jako jednego z najważniejszych czynników służących ukształtowaniu mocarstwowej pozycji państwa. Według klasyków geopolityki, R. Kjellena oraz F. Ratzla wzrost politycznej potęgi nieodmiennie powiązany był ze wzrostem terytorialnych zdobyczy²⁵⁸. Obecnie w dalszym ciągu najważniejszymi uczestnikami stosunków międzynarodowych są państwa wyróżniające się znacznym terytorium, jak USA czy państwa grupy BRICS. Państwa średniego rzędu, nie będące jednostkami rozległymi obszarowo, mogą co najwyżej realizować pewne aspekty pozycji mocarstwowej. Pomimo postępujących procesów deterytorializacji państwa nie można odmówić przestrzeni fizycznej znacznej wagi w procesie formowania mocarstwowej pozycji jako jednego z jej najważniejszych fundamentów.

Przestrzeń fizyczna niejednokrotnie stawała się podstawą dla istnienia przestrzeni niematerialnych. Wielkość terytorialna determinowała powstanie przestrzeni ekonomicznej, poprzez większe prawdopodobieństwo istnienia zasobów oraz dużej ilości siły roboczej. Czynniki te warunkowały hipotetyczną ekspansję ekonomiczną państwa. Również dwie pozostałe przestrzenie odnoszące się do sfery ludzkiej działalności – kulturowa i społeczna, osnute są w badanym przypadku na gruncie przestrzeni fizycznej. Ekspansja terytorialna Rosji, mająca miejsce w XVIII i XIX wieku na terenach Azji Środkowej oraz Syberii doprowadziła do rozprzestrzeniania się języka rosyjskiego, rosyjskiej kultury oraz religii prawosławnej. Elementy te spajały wielokulturowe i wieloetniczne państwo. W ten sposób powstawała nowa przestrzeń kulturowa, dająca początek istnieniu przestrzeni społecznej, bazującej na wymienionych powyżej elementach. Przestrzeń fizyczna uznana może być również za początek istnienia przestrzeni percepcyjnej. Odpowiednia wielkość terytorialna, mogąca ulec powiększeniu wskutek ekspansji lub utworzenia strefy wpływów pozwala na wykształcenie odpowiedniego obrazu państwa, wyposażonego w atrybuty mocarstwowości lub mogące aspirować do tej roli w przyszłości. Typ mocarstw, określanych mianem „regionalnych” to państwa wyróżniające się na tle otoczenia wielkością terytorium (Brazylia

²⁵⁸ R. Wiśniewski, *Przemiany terytorialne państwa rosyjskiego – aspekt historyczno–polityczny*, P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XXI wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa 2013, s. 365.

w Ameryce Południowej lub Turcja na Bliskim Wschodzie). Jest ona *suigeneris* punktem wyjścia dla rozwijania wpływów w bliskim obszarze geograficznym oraz na obszarze globalnym.

Podobną rolę pełnią przestrzenie niematerialne. Budowanie mocarstwowej pozycji państwa nie jest obecnie możliwe bez korzyści płynących z wysokiego poziomu rozwoju ekonomicznego, atrakcyjnej ideologii czy wzorców kulturowych. Wyróżniające się otwartą kulturą Stany Zjednoczone, promowaną dodatkowo przez niezwykle rozwinięty przemysł rozrywkowy, przyciągają rzeszę potencjalnych obywateli, pragnących żyć w społeczeństwie opartym na zasadach wolności i tolerancji. Państwo te w dalszym ciągu wygrywa rywalizację ze swoim największym rywalem na polu globalnym – Chinami, które mimo silnego rozwoju gospodarczego nie są jeszcze podmiotem tak atrakcyjnym pod względem kulturowym²⁵⁹. Komunizm, będący w dalszym ciągu oficjalną ideologią państwa chińskiego nie może konkurować z ideologią liberalnych i demokratycznych Stanów Zjednoczonych. Jest to jeden z powodów, dla których Chiny nie mogą uchodzić za mocarstwo równe amerykańskiemu rywalowi.

Również przestrzeń ekonomiczna jest obecnie jednym z najważniejszych wyznaczników międzynarodowej pozycji państwa. Inwestycje, wzrost produktu krajowego brutto czy poziom rozwoju technologicznego zakreślają nowy sposób rozumienia najważniejszych aktorów światowej sceny. Po raz kolejny posłużyć się można przykładem Chin, które na polu ekonomicznym wyrastają powoli na największego konkurenta Stanów Zjednoczonych, poprzez otwarcie na procesy globalizacji, intensywny rozwój sieci kontaktów i poszukiwanie nowych form inicjatyw ekonomicznych²⁶⁰. Przykład Chin pokazuje coraz większe znaczenie, według wspomnianego już E. Koczetowa, nowej mapy świata o charakterze gospodarczym²⁶¹. Odwołując się do słów innego rosyjskiego badacza D. N. Zamiatina, mówić można o ekonomizacji przestrzeni geograficznej²⁶², opartej na nadawaniu znaczeń elementom przestrzeni materialnej. Cele, mające pozwolić państwu na osiągnięcie atrybutów pozycji mocarstwowej na międzynarodowej arenie coraz częściej posiadają charakter ekonomiczny. Zwiększające się uzależnienie państwa od globalnych czynników

²⁵⁹D. Miłoszewska, Przyszłość amerykańskiej potęgi, *Geopolityka. Biuletyn naukowo-analityczny Instytutu Geopolityki w Częstochowie* 2009, nr 2 (3), s. 6.

²⁶⁰K. Zajączkowski, Partnerstwo czy rywalizacja? Stosunki ChRL – UE u progu XXI wieku, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 2009, nr 1 (VI), s. 31–32.

²⁶¹J. Potulski, *Wprowadzenie do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Gdańsk 2010, s. 103.

²⁶²W. J. Rogov, *Osnovy formirovaniya geoekonomichieskich regionov sovremiennoj Rossiji*, Baikalskiy Gosudarstvenniy Universitet, Irkutsk 2002, s. 21.

gospodarczych²⁶³, nadaje tej przestrzeni jedną z najważniejszych ról w kształtowaniu jego pozycji mocarstwowej.

Niematerialne i materialne rodzaje przestrzeni poprzez swoje funkcjonowanie oraz wzajemne oddziaływanie ukierunkowują rozwój państwa, pozwalający na zdobycie atrybutów mocarstwowości. Przestrzenie te wchodzą w relacje między sobą zarówno w obrębie jednego rodzaju, czego przykładem może być nachodzenie się na siebie przestrzeni ekonomicznych – państwowych, regionalnych oraz światowych²⁶⁴. Umiejętne wykorzystanie powstałych powiązań pozwala państwu na uzyskanie atrybutów pozycji mocarstwowej (*casus* Stanów Zjednoczonych) lub pozwalających jej na takie stanowisko pretendować (*casus* Chin lub Brazylii). W podobnym tonie można analizować związki istniejące pomiędzy przestrzenią ekonomiczną i kulturową, przez wzgląd na wpływ tradycji oraz uwarunkowań kulturowych na realia ekonomiczne²⁶⁵. Fenomen ten ma miejsce również w obrębie dwóch odmiennych rodzajów zjawiska przestrzeni. Strategia rozwoju ekonomicznego państwa odbywa się poprzez jego dostosowanie do istniejącego środowiska geograficznego.

Wpasowywanie oraz ukierunkowywanie rozwoju poszczególnych przestrzeni ograniczane jest poprzez granice wyznaczone przez autorów schematu konceptualnego. Aby zrealizować postawione założenia, państwo dopasowuje dane przestrzenie do okoliczności. Może ono rozszerzać zasięg ich istnienia i działania oraz zmieniając definiujące je elementy. Działania te mogą przybliżyć je do zmiany swojego międzynarodowego położenia. Państwo w ramach schematu konceptualnego manipuluje poszczególnymi przestrzeniami, koordynując je z mającymi miejsce uwarunkowaniami, co wpływa na zajmowaną przez nie pozycję.

Reasumując, kategoria pozycji mocarstwowej jest zagadnieniem wielopłaszczyznowym, zmiennym i determinowanym przez bieg wydarzeń mających miejsce na gruncie środowiska międzynarodowego. Jest ona punktem odniesienia jego działań oraz odgrywa znaczącą rolę w obszarze samoidentyfikacji państwa. Zajmowanie tej pozycji wymusza na państwach określone zachowanie w stosunku do innych aktorów międzynarodowej sceny. Przejawia się ono między innymi w oddziaływaniu na podejmowane przez inne państwa rozstrzygnięcia oraz kierunek rozwoju otoczenia międzynarodowego. Stwierdzić można, iż pozycja ta jest punktem odniesienia dla jego celów i działań na arenie międzynarodowej, warunkując jej kształt. Pozycja mocarstwowa wpływa również na kształtowane przez państwo przyszłe relacje.

²⁶³E. G. Koczietow, *Geoekonomika. Osvojenije mirovo ekonomicheskogo prostranstva: uchiebnik dla vuzov*, BEK, Moskwa 2010, s. 11–12.

²⁶⁴Ibidem, s. 12.

²⁶⁵Op. cit *Osnovy formirovanija geoekonomichieskich regionov sovriemiennoj Rossiji*, s. 24.

Budując, konsolidując oraz zmieniając status swojej pozycji mocarstwowej państwo nadaje formującym je przestrzeniom konkretną treść, zmieniającą lub konserwującą zastane okoliczności. Przybierają one postać instrumentu podporządkowanego państwu, które decyduje o kierunkach oraz sposobach ich użycia w ramach stworzonego przez siebie konceptualnego schematu. Tworząc swoją pozycję mocarstwową państwo dominuje nad znajdującymi się na jego płaszczyźnie przestrzeniami, zawłaszczając i zmieniając je w zależności od swoich potrzeb w ramach przestrzeni pragmatycznej, oddziałując i wyznaczając kierunek rozwoju swojego otoczenia.

Rozdział III

Rozumienie przestrzeni w Rosji

Wprowadzenie

W poprzednich rozdziałach analiza zjawiska przestrzeni podkreślała jego wszechobecność, wieloaspektowość oraz wpływ na otoczenie, w tym na państwo. W relacjach łączących ją z wymienionym ludzkim tworem przestrzeń przybiera zasadniczo dwa rodzaje ról. Może być zarówno czynnikiem tworzącym lub oddziałującym na powstanie, rozwój oraz modyfikacje funkcjonowania państwa. Inną jej rolą jest bycie instrumentem, wykorzystywanym przez państwo do realizacji podjętych celów. Wpływ na przyjęcie przez przestrzeń określonej roli posiadają czynniki, warunkujące powstanie oraz istnienie państwa. Zaliczyć możemy do nich: położenie geograficzne, doświadczenia historyczne, mentalność zamieszkującego je narodu oraz rozwój istotnych dla niego wydarzeń międzynarodowych.

Niniejszy rozdział poświęcony będzie odbiorowi zjawiska przestrzeni przez Rosję – państwa kojarzonego z przedstawionym fenomenem wskutek posiadania ogromnego i ulegającego rozszerzeniu w przeszłości terytorium. Na specyficzny odbiór analizowanego zjawiska wpływ miały przedstawione wyżej czynniki. Pozwalały one przestrzeni być zarówno twórcą, jak i narzędziem polityki państwa.

Przypadek rosyjski uznać można za szczególny. Znaczenie przestrzeni ulegało w danym zakresie dużej zmianie. Była ona zarówno podmiotem wyznaczającym ramy i warunki rozwoju państwa, jak i instrumentem przez dane państwo wykorzystywanym. Rozdział ten przybliży opisywany proces – jego genezę, sposób postrzegania oraz konsekwencje przejmowania przez państwo funkcji pełnionych przez przestrzeń.

3.1. Przybliżenie rosyjskich warunków naturalnych i ich wpływ na rozwój państwa rosyjskiego

Jako jeden z wymienionych w powyższym akapicie czynników, kształtujących fenomen państwa, wymieniono położenie geograficzne. W przypadku rosyjskim jednym z najważniejszych atrybutów na danym polu, będącym jego *suigeneris* wyznacznikiem była rozległość przestrzenna. F. Dostojewski w powieści *Biesy* określił swój kraj jako igraszkę

przyrody²⁶⁶, w sposób nierozzerwalny z przestrzenią powiązany. Według A. Bloka nie sposób przecenić znaczenia przestrzeni w formowaniu historii Rosji i świata, zaś A. Hercen określił Rosję jako państwo poddane bardziej władzy geograficznej niż historycznej²⁶⁷. Jako inna ilustracja takiego stanu rzeczy posłużyć może pogląd historyka M. Pogodina, który nazwał Rosję „cudownym zjawiskiem” na światowej scenie. Niezwykłość Rosji opierała się na jej terytorialnej rozległości, obejmującej dziesięć tysięcy wiorst i ciągnącej się od Europy Centralnej, przez Azję aż do ziem Ameryki Północnej²⁶⁸. Rozległość ta została uwieczniona w poemacie F. Tiutczewa pt. „*Russkajagieografija*”, w którym poeta zadaje ważne pytanie: gdzie kres i granice tego carstwa, na które nie udziela odpowiedzi²⁶⁹. Przywiązanie do przestrzeni i wyrażany w stosunku do niej respekt był wielokrotnie widoczny w wielu aspektach.

Terytorium Federacji Rosyjskiej liczy obecnie 17 075 200 kilometrów kwadratowych i jest największym obszarem państwowym świata, obejmując 12,6% powierzchni kuli ziemskiej, nie licząc Antarktydy. Na tym obszarze istnieje 11 stref czasowych. Tylko 25% powierzchni kraju znajduje się w europejskiej części, pozostała część – azjatycka – obejmuje obszar równy 75% powierzchni państwa²⁷⁰. Tak wielkie terytorium generuje z jednej strony olbrzymie korzyści dla Rosji w postaci dostępu do ogromnych zasobów surowców mineralnych. Rosja jest jednym ze światowych liderów wydobycia niezbędnych dla gospodarki światowej surowców energetycznych - złoża gazu ziemnego obejmują 30% zasobów światowych, dając jej w ich wydobyciu pierwsze miejsce na świecie. Pod względem wydobycia ropy naftowej Rosja zajmuje 6 miejsce, zaś jej zasoby oceniane są na 13% ziemskich rezerw²⁷¹. Wśród innych surowców mineralnych, które znajdują się na terenie Federacji Rosyjskiej wymienić można min. metale szlachetne, takie jak platynę czy pallad²⁷². Rozległość terytorialna pozwoliła Rosji na zawładnięcie ogromną ilością zasobów naturalnych, jednak generuje też wiele problemów. Podkreślał to już G. W. Plechanow,

²⁶⁶ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 12.

²⁶⁷ E. Widdis, Russia as space, S. Franklin, E. Widdis (red.), *National identity in Russian culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 32–33.

²⁶⁸ J. Smith, Introduction, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 7.

²⁶⁹ F. Tiutczew, *Polnoje sobranije sochinieniji i pisem w schiestii tomach. Tom piervyj*, Klassika, Moskwa 2002, s. 200.

²⁷⁰ G. Cimek, *Rosja – państwo imperialne?*, Wydawnictwo Akademii Marynarki Wojennej, Gdynia 2011, s. 46–47.

²⁷¹ Ibidem, s. 49.

²⁷² D.V. Rundqvist, Mineral resources of Russia in XXI century, A. G. Tvarchelidze, G. Morizot (red.), *Mineral resource base of the Southern Caucasus and systems for it's management in XXI century*, Springer – Science + Buisness Media, Amsterdam 2001, s. 71–72.

nazywając naturalne warunki jednym z największych rosyjskich przekleństw, odpowiedzialnych za jej zacofanie oraz brak postępu cywilizacyjnego²⁷³.

Pierwszym problemem, charakterystycznym dla terytorium rosyjskiego są niezwykle ciężkie warunki klimatyczne, które są istotną barierą w rozwoju rolnictwa oraz nowoczesnej gospodarki²⁷⁴. Cechą determinującą w największym stopniu oddziaływanie tych warunków na życie mieszkańców Rosji i ich sposób gospodarowania jest chłód. Amerykański badacz S. B. Cohen określił dotyczące znaczną część obszaru państwa rosyjskiego warunki klimatyczne jako niekorzystne dla stałego osadnictwa i rozwoju rolnictwa z powodu suchości i chłodu²⁷⁵. Pomimo ogromnej rozległości terytorialnej jedynie 8% obszaru Federacji Rosyjskiej predestynowanych jest do uprawy roli. Aż 87% rosyjskich ziem określanych jest jako rolnictwu niesprzyjające, gdyż określane są jako zbyt wilgotne i suche dla jakichkolwiek upraw. Zdecydowana większość, bo aż 75% uprawianych w Rosji ziem znajduje się w europejskiej części kraju²⁷⁶, zaś trzy czwarte obszarów mogących być przeznaczonych pod uprawę roli leży w sferze wiecznej zmarzliny. Zaledwie 5% rosyjskiej ziemi kwalifikuje się do możliwości wypasu zwierząt gospodarskich²⁷⁷, co wpływa na brak możliwości rozwoju efektywnej formy gospodarowania.

Innym aspektem niekorzystnego położenia geograficznego Rosji jest krótki okres zasiewów i sezonu uprawnego. W północnej części kraju okres ten wynosi maksymalnie cztery miesiące w roku, w położonych na południu obszarach stepowych – sześć miesięcy. Dla porównania, w Europie Zachodniej czas ten rozłożony jest maksymalnie do 9 miesięcy. Nakład pracy oraz czasu rolnika rosyjskiego jest nieporównywalnie wyższy niż rolnika zachodnioeuropejskiego²⁷⁸. Przedstawione powyżej czynniki przyczyniają się do ekstensywnego i mało wydajnego charakteru rolnictwa rosyjskiego.

Niska produktywność rolnictwa jest istotnym problemem dla Rosji, która pomimo posiadania 9,2% światowych uprawnych gruntów dostarcza jedynie 3,6% światowej produkcji rolnej²⁷⁹. Sytuacja ta przyczynia się do znacznego osłabienia potencjału gospodarczego kraju, który nie może być zrównoważony poprzez wydobycie surowców

²⁷³ M. Bassin, *The Gumilev mystique: biopolitics, eurasianism and the construction of community in modern Russia*, Cornell University Press, Ithaca 2016, s. 117.

²⁷⁴ R. Iztok, D. Placanova, Russian geopolitics and geopolitics of Russia. Phenomen of space, *European Journal of Geopolitics* 2013, 1, s. 70–71.

²⁷⁵ R. Kaplan *The revenge of geography: what the map tells us about coming conflicts and the battle against fate*, Random House Trade Paperbacks, Nowy Jork 2013, s. 155–156.

²⁷⁶ Op. cit *Rosja – państwo imperialne?*, s. 53.

²⁷⁷ D. J. B. Shaw, Russia: a geographic preface, M. L. Bessler (red.), *Understanding contemporary Russia*, Boulder 2009, s. 23.

²⁷⁸ R. Pipes, *Russia under the old regime*, Penguin Random House, Londyn 1997, s. 6.

²⁷⁹ Op. cit *Rosja – państwo imperialne?*, s. 53.

mineralnych²⁸⁰. Zdaniem wielu badaczy tak ciężkie warunki klimatyczne przyczyniły się do ukształtowania określonych cech, determinujących charakter narodu rosyjskiego. Wśród nich wymienić można: wytrzymałość, tolerancję na cierpienie oraz silne poczucie przynależności grupowej. Jedynie życie w zwartej grupie pozwalało mieszkańcom rosyjskich ziem na przeżycie wszelkich implikacji niesprzyjającego klimatu²⁸¹.

Surowy rosyjski klimat oddziaływał także na wszelkie formy zorganizowanego życia, jakie mogły na terenach tych ziem zaistnieć. Niesprzyjające warunki pogodowe w połączeniu z ogromnymi odległościami między poszczególnymi osadami sprzyjały prowadzeniu ekstensywnych form życia. Bazowały one wyłącznie na zaspokajaniu jego podstawowych funkcji. W podobny sposób kształtowane były formy wytwarzania oraz rozporządzania posiadanymi przez ludność dobrami. Wskutek otaczających uwarunkowań wszelkie podejmowane przez ludność działania nie przynosiły pożądanых rezultatów²⁸², czego najlepszym przykładem może być wspomniane rolnictwo. Niesprzyjające warunki generowały brak nadwyżek oraz niedostatek motywacji do ulepszania oraz zwiększania nakładów ze strony producentów²⁸³. Jediną formą ich zwiększenia był stosowany przez państwo przymus, polegający najczęściej na odbieraniu wytworzonych dóbr producentom²⁸⁴. Stan ten przyczyniał się do wzrostu niechęci do ulepszania procesów gospodarowania.

Inną cechą rosyjskiej przestrzeni, która również wpływała na rozwój społeczny i ekonomiczny Rosji jest jej nadmierna rozległość, połączona z brakiem wyraźnie oznaczonych granic. Wyznacznik ten generuje kolejną niedogodność, czyli zbyt duże rozciągnięcie komunikacyjne²⁸⁵. Ogromne odległości między ośrodkami osadnictwa niejednokrotnie miały wpływ na rozwój zasadniczych dla państwa procesów mających miejsce w obszarze aktywności ekonomicznej, społecznej czy nawet militarnej.

W pierwszym przypadku istnienie zbyt dużej rozpiętości przestrzennej przyczyniało się do zdecydowanych utrudnień w prowadzeniu racjonalnej oraz efektywnej działalności ekonomicznej. Na polu gospodarczym problemy związane ze zbyt dużymi dystansami skorelowane były i są z ograniczeniami szybkości oraz sprawności przemieszczania się,

²⁸⁰ Op. cit *Russian geopolitics and geopolitics of Russia...*, s. 70–71.

²⁸¹ Op. cit *The revenge of geography*, s. 157.

²⁸² A. Czarnocki, Cywilizacyjno–kulturowa tożsamość Rosji, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 30.

²⁸³ Op. cit *The revenge of geography*, s. 157.

²⁸⁴ Op. cit *Cywilizacyjno–kulturowa tożsamość Rosji*, s. 31.

²⁸⁵ A. I. Treivish, Szatije socialno geoprostranstva: miezhdy rialnostioi autopijej, *Demoskop weekly* 2012, no. 507–508, s. 4.

powodując nieproporcjonalnie duży koszt transportu dóbr i towarów²⁸⁶. Innym wyróżnikiem rosyjskich przestrzeni jest nierównomierne rozmieszczenie ludności²⁸⁷, przejawiające się w jej koncentracji w europejskiej części.²⁸⁸ Z drugiej strony część obszarów Rosji jest praktycznie bezludna, czego najlepszym przykładem jest wschodnia oraz północna część państwa²⁸⁹. Wykształcona w toku akcji industrializacyjnej oraz osiedleńczej sieć miejska niejednokrotnie oparta była na tworzeniu słabo skomunikowanych ośrodków. Poprzez częstą koncentrację wokół jednego zakładu pracy oraz uzależnienie od państwowych subsydiów²⁹⁰ wykazywały one tendencje do tworzenia gospodarki autarkicznej²⁹¹. R. F. Turowski określił Rosję jako archipelag, złożony z dużych i małych miast, egzystujących w otoczeniu lasów. Tak duże rozwarstwienie przestrzenne generuje wiele niekorzystnych zjawisk, min. słabe wykształcenie się tożsamości lokalnej²⁹² oraz niską spójność społeczną²⁹³. Pokłosiem nietrafionych decyzji planistycznych są także obecne problemy gospodarczo-społeczne rozlokowanych na obszarze wielkich przestrzeni miast. Przemiany związane z upadkiem gospodarki planowej doprowadziły do kresu istnienia wielu ośrodków przemysłowych. W konsekwencji stan ten powodował ich wyludnianie się²⁹⁴, prowadząc do jeszcze większego obniżenia koherentności rosyjskiego społeczeństwa.

Paralelny problem występował w obrębie pola militarnego, gdzie ogromne dystanse niejednokrotnie wpływały na możliwości oraz rezultaty działań wojsk. Zauważył to już na przełomie XIX i XX wieku premier S.J. Witte, analizując możliwości manewru Rosji w czasie mającego miejsce w roku 1898 konfliktu dyplomatycznego pomiędzy Wielką Brytanią i Francją. Dygnitarz stwierdził, iż jakakolwiek dywersja przeciwko Wielkiej Brytanii, uderzona w Indie byłaby niezwykle trudna z powodu braku połączenia kolejowego pomiędzy Azją Centralną a europejską częścią Cesarstwa²⁹⁵. Podczas wojny rosyjsko-japońskiej w latach 1904–1905 rosyjska Flota Bałtycka musiała przepłynąć prawie 9 miesięcy i 30 000

²⁸⁶ F. Hill, F. Gladys, *The Siberian course: How communist planners left Russia in the cold*, Brookings Institution Press, Waszyngton 2003, s. 13, 25.

²⁸⁷ A. Legucka, *Postrzeganie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji*, Bieliń S., Skrzypek A. (red.), *Bariery modernizacji Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2014, s. 157.

²⁸⁸ S. Medvedev, A general theory of Russian space: a gay science and rigorous science, *Alternatives: Global, local, political* 1997, no. 22, s. 17.

²⁸⁹ Op. cit. *Postrzeganie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji*, s. 158.

²⁹⁰ J. Eronen, Distance and logistic problems – their Soviet solutions, J. Smith (red.), *Beyond the limits. The concepts of space in Russian History and Culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 204.

²⁹¹ A. Treivish, Sztatije socialnovo geoprostranstva: miezhdy realnostioi a utopijej, *Demoskop Weekly* 2012, no. 507–508, s. 4.

²⁹² Op. cit. *Russian geopolitics and geopolitics of Russia...*, s. 69–70.

²⁹³ Op. cit. *Sztatije socialnovo geoprostranstva: miezhdy realnostioi a utopijej*, s. 4.

²⁹⁴ D. Trenin *The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization*, Carnegie Moscow Center, Waszyngton 2001, s. 55–56.

²⁹⁵ S. J. Witte, *Sobrennyje vospominanija. Tom I*, DB, Sankt–Petersburg 2003, s. 500–501.

kilometrów by wspomóc walczące siły na Dalekim Wschodzie. Długa trasa bardzo osłabiła rosyjskie siły i w konsekwencji Rosja ten konflikt zbrojny przegrała²⁹⁶. Ogromne odległości pomiędzy głównym decyzyjnym centrum a terenem działań wojennych okazały się jedną z przeszkód, które znacząco ograniczały pole manewru carskiej armii.

Przedstawione przykłady prezentują, iż wynikające wprost z istnienia rozległych przestrzeni problemy niejednokrotnie blokowały możliwości stworzenia oraz rozbudowania czynników mogących przyczynić się do zmodernizowania oraz ulepszenia sprawnego funkcjonowania państwa rosyjskiego. Według A. Czarnockiego uwarunkowania geograficzne można określić jako pierwsze ogniwo procesu formowania tożsamości rosyjskiej oraz konstruowania charakterystycznego dla Rosji systemu społeczno-politycznego²⁹⁷. Parafrazując jego tezę można określić przestrzeń jako spójnię w bardzo dużym stopniu kreującą sposób postrzegania rzeczywistości przez Rosjan. Warto zastanowić się jak odbiór przestrzeni przez mieszkańców Rosji wpływał na ich odbiór rzeczywistości, posiadający przełożenie na funkcjonowanie państwa.

3.2. Przestrzeń jako istotny element rosyjskiej kultury i tradycji

Prezentowana kwestia powiązana jest z rolą odgrywaną przez przestrzeń w zakresie rosyjskiego *samosoznanija* – świadomości. Odwołując się do słów G. Hofstede termin ten określić można jako część zaprogramowania kulturowego, odróżniającego członków jednej grupy od innych, podobnych struktur²⁹⁸. Przestrzeń, szczególnie jej typ fizyczny oraz jej cechy takie jak rozległość i wielkość w dużej mierze formował sposób tworzenia wspomnianego zaprogramowania, co przekładało się na wszelkie aspekty codziennego życia Rosjan. Słynne słowa, mówiące iż Rosja istniała bardziej w przestrzeni niż w czasie²⁹⁹ można odnieść także do jej mieszkańców. Według K. Krylova w mentalności rosyjskiej przestrzeń wypełnia wszystko. Jawi się jako bezgraniczna, nieuporządkowana oraz nieokreślona³⁰⁰, jest onnipotentną i wszechogarniającą siłą, zaś każde ludzkie działanie musi być z nią skorelowane.

296Op. cit *The Siberian course: How communist planners left Russia in the cold*, s. 9–10.

297Op. cit *Cywilizacyjno-kulturowa tożsamość Rosji*, s. 30.

298G. Hofstede, *National cultures, organizational cultures and the role of management*, <https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2013/02/BBVA-OpenMind-National-Cultures-Organizational-Cultures-and-the-Role-of-Management-Geert-Hofstede.pdf.pdf>, 18.01.2021, s. 385.

299E. Hellberg-Hinn, *Ambivalent space: expressions of Russian identity*, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 51.

300 K. Krylov, *Imperija: prostranstvo kak priepiatstviye*, D. Volobichin, E. Gievorkijan (red.), *Imperija. Sdielaj sam*, Manufaktura, Moskwa 2001, s. 39–40.

Stosunek Rosjan do przestrzeni wpisuje się w charakterystyczne dla mentalności rosyjskiej rozdarcie, zwane *raskołem*. Oznacza on rozdarcie lub rozszczępienie, przybierające postać łączenia różnych, często przeciwstawnych cech, widocznych w każdym aspekcie ludzkiego życia³⁰¹. *Raskoł*, odnoszący się do postrzegania przez Rosjan przestrzeni znajduje odbicie w przypisywaniu jej przeciwstawnych cech, podkreślających pełnione przez nią różne role. Rosjanin patrzy na otaczającą go przestrzeń w sposób dwoisty. Z jednej strony jest ona nieodłączną towarzyszką życia, dawczynią bogactw i możliwości oraz pomocą w ciężkich sytuacjach. Drugie oblicze przestrzeni pokazuje ją jako wielką, nieujarzmioną i niczym nieograniczoną siłę, decydującą o losach człowieka, napawającą go strachem i pokorą, oraz zmuszającą do podporządkowania się ustalonym przez nią regułom. To odniesienie może być zauważone poprzez odwołanie się do istniejących w rosyjskiej kulturze artefaktów – symboli, zwrotów językowych, występujących w literaturze i sztuce motywów odwołujących się do zjawiska przestrzeni.

Analizę tą warto rozpocząć od symboli, postrzeganych jako nieodłączna część tożsamości rosyjskiej. Godło Federacji Rosyjskiej oraz Imperium Rosyjskiego – dwugłowy orzeł, w oczywisty sposób nawiązuje do przestrzeni i określonej relacji z nią. Jedna głowa orła zwrócona jest w kierunku wschodnim, druga – zachodnim, co symbolizuje panowanie nad tymi stronami świata³⁰². Godło to symbolizuje również określoną relację poddania i koegzystencji istniejącą pomiędzy człowiekiem i przestrzenią. Elementy przestrzennego symbolizmu odnaleźć można także w godle Związku Radzieckiego, w którym sierp i młot wnoszą się nad rozświetloną kulą ziemską³⁰³, symbolizując rozszerzenie się idei komunizmu nad całym światem.

Swoista „wszechobecność” przestrzeni widoczna jest szczególnie w języku rosyjskim. Odwołania do tego zjawiska widoczne są w pieśniach, baśniach oraz legendach. Jedną z najbardziej znanych pieśni rosyjskich zaczyna się od zwrotu „*Shirokastranamoioarodnaia*” – szeroki jest mój rodzinny kraj³⁰⁴. Hymn Związku Radzieckiego, zaadaptowany następnie jako nowy hymn Federacji Rosyjskiej, zawierał w sobie frazy podkreślające wielkość i wyjątkowość przestrzeni, rozciągającej się od mórz południowych po polarny krąg, poprzez pola, lasy i stepy³⁰⁵. Wstęp występujący w wielu rosyjskich baśniach brzmi następująco: *Pośród szerokich i niezmięrzonych przestrzeni istniały łańcuchy gór, pomiędzy którymi*

³⁰¹ Op. cit *Cywilizacyjno – kulturowa tożsamość Rosji*, s. 29.

³⁰² Op. cit *Ambivalent space: expressions of Russian identity*, s. 52.

³⁰³ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Libron, Kraków 2016, s. 30.

³⁰⁴ Op. cit *Ambivalent space: expressions of Russian identity*, s. 49.

³⁰⁵ G. O’ Toal, *Near abroad. Putin, West and the contest over Ukraine and the Caucasus*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 46–47.

znajdowała się dolina, przedzielona przez szeroką rzekę...³⁰⁶. Występująca w tym zwrocie ilość odwołań do prezentowanego zjawiska oraz jego poszczególnych elementów pokazuje jak wielką rolę czynnik ten ma do spełnienia. To uwarunkowania przestrzenne w znacznej mierze determinują dalszy przebieg baśni. Dużo odwołujących się do przestrzeni zwrotów odnaleźć można w używanym przez Rosjan języku, jak: *svoboda*, *volia*, *chistojepojle*. Zdaniem badacza D. Likacheva zwroty te odnoszą się do swobody w przestrzeni – niezmierzonej i bezkresnej, będącej miejscem istnienia nowych możliwości³⁰⁷.

Dla Rosjanina wolność połączona jest z przestrzenią w sposób nierozzerwalny, gdyż daje mu ona możliwość ruchu oraz przekraczania kolejnych barier. Przedstawiona w poprzednich częściach pracy ilustracja pokonywania przestrzennych ograniczeń, czyli podbój Syberii w XVI wieku, połączona była z ukształtowaniem mitu o wolności i swobodzie. Mogą ją dać człowiekowi rozległe obszary syberyjskie. Urodzony na Syberii pisarz W. Szukszyn nazywał ją rajem, miejscem gdzie powinien się udać człowiek poszukujący *volii*³⁰⁸. Podróżujący po krajach Europy Zachodniej filozof W. Kluczewskij opisywał w swoich pamiętnikach ogromną tęsknotę za wielkimi rosyjskimi przestrzeniami, które były dla niego uosobieniem prawdziwej wolności. Przestrzenie zachodnie, zamknięte i ograniczone, przytłaczały go i przywoływały uczucie zniewolenia³⁰⁹. Zachodni sposób zagospodarowania przestrzeni pozwalał z jednej strony na łatwość ich oswojenia, z drugiej strony pozbawiały one człowieka poczucia swobody. Brak przeszkód uniemożliwiających poruszanie się w przestrzeni był gwarantem jej istnienia oraz jej najważniejszym źródłem. *Volia* urzeczywistniała się tylko w połączeniu z przestrzenią, która w ten sposób formowała rosyjskie samosoznanie.

Przestrzeń w ludowej kulturze rosyjskiej wielokrotnie odbierana była właśnie jako pole, którego oswojenie otwiera człowiekowi drogę do nowych perspektyw. Świadczyć może o tym duża ilość występujących w języku rosyjskim fraz, odwołujących się do określenia barier stawianych przez przestrzeń, jak: *miezha*, *rubiezhczy granitsa*³¹⁰. Z drugiej strony sporo wyrażen odwołuje się do podporządkowania jej człowiekowi, jak: *osvojenije*, *zavojevanije*,

³⁰⁶ R. Stites, Crowded on the edge of vastness: observations on Russian space and place, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 259.

³⁰⁷ D. Lichaczew, *Dlja ruskich priroda vsiegda byla cvobodoi, voljei, privoljem*, <https://philologist.livejournal.com/9977012.html>, 29.11.2020.

³⁰⁸ J. Given, Siberia as volia. V. Shukshyn search for freedom, G. Dimet, Y. Slazkine (red.), *Between heaven and hell. The myth of Siberia in Russian culture*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1993, s. 176, 179.

³⁰⁹ Op. cit Russia as space, s. 39–40.

³¹⁰ M. Khodarkovsky, *Russia's steppe frontier. The making of a colonial empire: 1500–1800*, Indiana University Press, Bloomington 2004, s. 48.

pokorienije. Pogląd ten można odnaleźć zarówno w będących istotną częścią rosyjskiego folkloru legendach o Trzech Bogatyrach czy nieustraszonemu zdobywcy Syberii Jermakowi. Motyw zdobycia oraz podporządkowania sobie rozległych przestrzeni był charakterystyczny dla okresu radzieckiego, gdzie ukazywano mieszkańców ZSRR jako bohaterskich zdobywców, opanowujących ogromne terytoria³¹¹. Do traktowania przestrzeni jako siły, której ujarzmienie pozwoli otworzy człowiekowi nowy rozdział jego życia nawiązywała m.in.: mitologizacja wielkich przedsięwzięć budowlanych z lat 60³¹². Za wyraz gloryfikacji podporządkowywania przestrzeni przez człowieka posłużyć może poemat *Stacja Bratsk* E. Jewtuszenki, pokazujący trudy budowy elektrowni wodnej w Bratsku nad Angarą³¹³ oraz film *Opowieść o syberyjskiej ziemi*, w której przestrzeń prezentowana jest jako otwarta i nieskończona potęga³¹⁴. Wiek dwudziesty przyniósł także możliwości podboju nowej przestrzeni – kosmosu. Mający miejsce w roku 1961 lot pierwszego kosmonauty J. Gagarina wyzwolił w społeczeństwie radzieckim euforię, bazującą na przekonaniu o braku jakichkolwiek granic mogących człowieka powstrzymać³¹⁵.

Powyższe odniesienia ukazują iż motyw przezwyciężania przestrzennych ograniczeń był postrzegany jako akt wielkiego bohaterstwa. Miało ono o wiele większe znaczenie niż inne poczynania, nie będące procesem powiązanim z przełamaniem jej siły³¹⁶. Jako odwzorowanie takiego sposobu myślenia służyć może odmienne postrzeganie statusu bohaterów tzw. Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W pamięci zbiorowej status zdobywców Berlina, pokonujących terytoria Europy Środkowej był o wiele większy niż obrońców dwóch bohaterskich miast: Leningradu i Stalingradu. Ich wysiłek nie był skorelowany z żadną formą *pokorienijaczy zavojevanija*³¹⁷. W podobny sposób tłumaczyć można rozmiar istniejącego w Związku Radzieckim kultu J. Gagarina, odbieranego jako człowieka, który rozpoczął proces podporządkowania przestrzeni kosmicznej. Przestrzeń w przedstawianych przypadkach pokazywana jest jako przeszkoda, której przełamywanie daje człowiekowi niezwykle poczucie swobody oraz nieograniczonych możliwości³¹⁸.

Postrzeganie przestrzeni jako nieodłącznego towarzysza jest także widoczne w

³¹¹ Op. cit *Russia as space*, s. 48–49.

³¹² Op. cit *Russia as space*, s. 38, 42.

³¹³ P. Fryer, Heaven, hell or something between? Constraining Russian images of Siberia, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 100–101.

³¹⁴ Op. cit *Russia as space*, s. 44–46.

³¹⁵ A. Jenks, Conquering space: the cult of Yuri Gagarin, M. Bassin, C. Kelly (red.), *Soviet and post-soviet identities*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 132.

³¹⁶ D. Likhachev, *Razdumija o Rossiji*, Logos, Sankt-Petersburg 1999, s. 510.

³¹⁷ Op. cit *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, s. 35–36.

³¹⁸ Op. cit *Ambivalent space: expressions of Russian identity*, s. 56–57.

niezwykle emocjonalnym nacechowaniu zwrotów językowych. Nawiązują one do tego zjawiska, uściślonego pod postacią krajobrazów, rzek czy gór. W literaturze oraz muzyce rosyjskiej wielokrotnie części przestrzeni opisywane były za pomocą nacechowanych emocjonalnie przymiotników jak „moja ukochana ziemia”³¹⁹. W. Weidle określił występujące w języku rosyjskim słowo *prostor*, oznaczającego otwartą przestrzeń, jako wypełnionego uczuciami, niezrozumiałymi dla ludzi niebędących Rosjanami³²⁰. W poematach „*Ognie Syberii*”, czy „*Za dalą – dal*” A. Twardowskiego przestrzeń i jej elementy przedstawiane są jako coś bliskiego sercu, będącego źródłem pozytywnych uczuć. Część drugiego poematu pt. „*Siedem tysięcy rzek*”, opisująca największą rosyjską rzekę – Wołgę – przedstawia ją jako potężną i przytłaczającą człowieka, o czym świadczy użyty przez autora zwrot: *Ona!!!*. Słowo to pokazuje wrażenie jakie pozostawił w jego pamięci widok ogromnej rzeki. Określając również inne elementy przestrzeni spotkane w ramach swojej podróży autor używa nacechowanych emocjonalnie zwrotów jak: *moja, rodzinna*³²¹. Przedstawiony przez Twardowskiego sposób prezentacji krajobrazów jest częstym motywem występującym w literaturze rosyjskiej. Również elementom odgrywającym znaczącą rolę w przyswajaniu przestrzeni, jak drogi, nadawało się w Rosji nazwy jednoznacznie świadczące o ich ogromnej wadze dla rozwoju państwa i społeczeństwa. Przykładem takiego zjawiska może być Droga Entuzjastów prowadząca z Moskwy do Magadanu³²².

Mocna świadomość przywiązania do przestrzeni w nierozdzielny sposób połączona była z poczuciem dumy. Rosjanie postrzegali swój kraj jako wyjątkowy, różniący się od reszty oraz szczycący się swoją innością³²³. Wielkość terytorium predestynowała Rosję do odgrywania wielkiej roli w świecie i utwierdzała w jej mieszkańcach poczucie wyjątkowości oraz wyższości w stosunku do innych nacji³²⁴. F. Dostojewski w „*Biesach*” scharakteryzował Rosję jako kraj najbardziej odpowiedni do realizacji wielkich zamierzeń³²⁵, poprzez położenie na rozległych przestrzeniach. Wydany w roku 1939 podręcznik dla żołnierzy Armii

³¹⁹ S. Medvedev, USSR: Deconstruction of the text. At the occasion of 77th anniversary of the university market, S. de Spegeleire, K. Sebgers (red.), *Post-Soviet puzzles. Mapping the political economy of the former Soviet Union. Volume 1*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1995, s. 84.

³²⁰ A. D. Shmelev, Shirokaya russkaya dusza, *Russkaya riecz* 1998, 1, s. 50.

³²¹ T. Zobek, Czas i przestrzeń w konstrukcji poematu A. Twardowskiego „*Za dalą – dal*”, *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze* 1977, nr 2, s. 138.

³²² Op. cit. USSR: Deconstruction of the text. At the occasion of 77th anniversary of the Soviet Discourse, K. Sebgers, S. De Spegeleire (red.), *Post-Soviet Puzzles: Mapping the Economy of the Former Soviet Union. Vol. 1: Against the background of the former Soviet Union*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1995, s. 85.

³²³ Op. cit. *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 58.

³²⁴ Op. cit. *Postrzeganie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji*, s. 147.

³²⁵ R. Wiśniewski, Przemiany terytorialne państwa rosyjskiego – aspekt historyczno-polityczny, P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa 2013, s. 366.

Czerwonej pt. „Moja Ojczyzna”, prezentował wielkie rosyjskie przestrzenie jako jeden z wyznaczników jego potęgi, tłumacząc iż „spośród wszystkich istniejących krajów świata nasz jest największy”³²⁶. A. Prochanow, opisując kreujące Rosjanami idee przedstawił swój kraj jako „niepowtarzalny naród wśród niepowtarzalnie rozległych przestrzeni”³²⁷. Wielkość państwa rosyjskiego nie mogła być oddzielona od wielkości formujących je obszarów, warunkujących jego możliwości. Przestrzeń stała się jednym z elementów definiujących – obok historii, języka oraz religii prawosławnej – rosyjską tożsamość oraz jednym z fundamentów dumy narodowej³²⁸.

W oczach Rosjan państwo położone na tak wielkich przestrzeniach musiało odgrywać ważną rolę w dziejach świata. Ogromna duma, powiązana z posiadaniem największego na świecie obszaru lądowego widoczna była w prozaicznych scenach życia codziennego. Podróżujący po Związku Radzieckim w latach 20 XX wieku amerykański podróżnik W. Benjamin zauważył w Moskwie bardzo dużą ilość sprzedawców ulicznych handlujących mapami, przedstawiającymi obszar kraju³²⁹. Mapa zaczęła być otaczana w państwie radzieckim niezwykłym kultem, porównywalnym nawet do kultu prawosławnych ikon czy wizerunków Lenina³³⁰.

Inny przykład, pokazujący traktowanie przestrzeni jako najważniejszego wyznacznika potęgi państwa można zobaczyć we wspomnieniach A. Etkinda. Autor wspomina wielką mapę ZSRR, która wisiała w jego szkolnej klasie. Cała miłość do imperium, jego wielkości i potęgi wyrażana była – zdaniem autora – jako „miłość do mapy”, najlepiej oddającej istotę wielkości imperium w oczach jego mieszkańców. Zdaniem Etkinda istniejąca obecnie w Rosji nostalgia za czasami Związku Radzieckiego nie bazuje na tęsknocie za ideologią komunistyczną. Jest to „nostalgia za wielką różową mapą”, ogromną przestrzenią, determinującą mocarstwowy status³³¹. Mapa w czasach radzieckim stała się swoistym fetyszem, przedstawiającym rozległość przestrzenną kraju, która w odczuciu patrzących była

³²⁶ M. K. Stockdale, What is fatherland? Changing notions of duty, rights and belonging in Russia, M. Bassin, Ch. Ely, M. K. Stockdale (red.), *Space, place and power in modern Russia. Essays in the new spatial history*, Northern Illinois University Press, De Kalb 2010, s. 36.

³²⁷ A. de Lazari, Bielaya i krasnaya ideii, A. de Lazari (red.), *Mentalność rosyjska. Słownik*, Katowice 1995, s. 10.

³²⁸ W. Sunderland, Imperial space: territorial thought and practice in the eighteenth century, J. Burbank, M. von Hagen, A. Remnev (red.), *Russian Empire: space, people, power. 1700–1930*, Indiana University Press, Bloomington 2007, s. 36, 42.

³²⁹ Op. cit. *Russia as space*, s. 40.

³³⁰ N. Baron, New spatial histories of twentieth century Russia and the Soviet Union: surveying the landscape, *Jahrbucher fur Geschichte Europas* 2007, 3, s. 396–397.

³³¹ A. Etkind, Smutnoje vriemija – vriemija geopolitiki, *Otchiestviennyje zapiski* 2007, nr 1 (33), <http://www.strana-oz.ru/2007/1/smutnoe-vremya---vremya-geopolitiki-gasan-guseynov-karta-nashey-rodiny-ideologema-mezhdu-slovom-i-telom>, 15.12.2018.

jednoznacznym synonimem potęgi. Według A. Novikova przestrzeń była w przypadku rosyjskim artefaktem władzy³³². Parafrazując jego słowa, przestrzeń nazwać można artefaktem potęgi, jej zmaterializowaniem – najczęściej wyrażanym pod postacią wiszącej na ścianie mapy.

Jednakże przekonanie o wyjątkowości państwa rosyjskiego nie dotyczyło wyłącznie materialnego wymiaru zjawiska przestrzeni. Było ono silnie powiązane z aspektem kulturowym. Przekonanie o wyjątkowości Rosji było ściśle połączone z punktem widzenia odbierającym ją jako *ipso facto* odrębną cywilizację, znajdującą się na pograniczu cywilizacji Wschodu i Zachodu. Często przedstawiany jako immanentna cecha rosyjskiego postrzegania świata „syndrom oblężonej twierdzy”, jest również bardzo widoczny na polu kulturowym. Syndrom ten wyposażony był w charakterystyczny dla Rosjan lęk przed obcymi, nakazujący zachować czujność nawet w przypadku ich potencjalnej przydatności (np. *casus* cudoziemców służących na dworach carskich)³³³. Ten punkt widzenia rozwijał się na płaszczyźnie przekonania o zagrożeniu ze strony otaczających ją odmiennych i wrogich kultur. Przytaczając słowa N. Narocznickiej stwierdzić można, iż kultury te – łacińska, uosabiana przez potęgę Rzeczypospolitej oraz cywilizację niemiecką (Zakon Krzyżacki), islamska, reprezentowana przez Turcję, oraz konfucjańsko – buddyjska cywilizacja chińska stanowiły groźbę dla jedności oraz istnienia rosyjskiej cywilizacji³³⁴. Syndrom oblężonej twierdzy skorelowany był z przeświadczeniem o nieuchronności katastrofy w przypadku poddania się Rosji obcym wpływom, szczególnie zachodnim.³³⁵ Można przydać także temu szczególnemu rodzajowi mesjanizmu charakter wyraźnie defensywny, opierający się na potrzebie obrony najważniejszych założeń kulturowo – cywilizacyjnych przed otaczającymi obcymi prądami kulturowymi i religijnymi.

Na podstawie powyższych rozważań określić można istniejącą w Rosji percepcję przestrzeni jako nieodłącznej części ludzkiego życia. Ważnymi elementami tego postrzegania był specyficzny stosunek Rosjan do otaczającej rzeczywistości, determinowany przez pryzmat *raskola*, który – w przypadku przestrzeni – obdarzał ją przeciwstawnymi cechami. To

³³² A. Novikov, *Mashina prostranstva. Anti – imprija po imenii Rossiji*, Rybińsk 1999, s. 5.

³³³ J. Łotman, B. Uspieński, Odszczepienie i odszczepieństwo jako pozycje społeczno – psychologiczne w kulturze rosyjskiej („Swoje” i „obce” w historii kultury rosyjskiej), B. Żyłko (red.), *Semiotyka dziejów Rosji*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1993, s. 65.

³³⁴ „N. Narocznickaja – Russkij Mir: alternativa Zapadu i eto wyzyvaet revnost”, <http://narotchnitskaya.com/interviews/nataliya-narochnitskaya-russkiy-mir-alternativa-zapadu-i-eto-vyizyvaet-revnost.html/2>, 2.01.2020.

³³⁵ J. Diec, *Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia. Tom I. Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 39.

specyficzne postrzeganie miało miejsce również w przypadku kształtowania oraz rozwoju państwa rosyjskiego w przeszłości.

3.3. Postrzeganie przestrzeni jako element kształtowania rozwoju politycznego i ekonomicznego państwa rosyjskiego

Przestrzeń odbierana była przez Rosjan nie tylko jako synonim potęgi i siły, była także jej dawcą³³⁶. Rola, wypełniana przez przestrzeń na tym polu była rolą wielowymiarową oraz niejednoznaczną. Przestrzeń postrzegana była – jak wspomniano wcześniej – jako dawca nowych możliwości. Jednakże nie można jej roli ograniczać tylko do wymienionych powyżej aspektów. Była ona w tym przypadku czymś o wiele większym i dużo bardziej znaczącym: ochroną przed wszelkimi niebezpieczeństwami, dawca życia, wolności oraz odwzorowaniem rosyjskiego *samosoznanija*. Te cztery wymiary będą wymagały głębszej analizy, gdyż percepcja przestrzeni poprzez charakterystyczny dla Rosjan *raskol* kreuje jej dwojaki obraz. Prezentowany przypadek traktuje ją jako pozytywną, chroniącą przeciętnego Rosjanina siłę, będącą źródłem bogactw oraz możliwości.

Pierwszy aspekt – traktowanie przestrzeni jako czynnika obronnego, zapewniającego ochronę powiązany jest ściśle z postrzeganiem jej jako uosobienia potęgi. Przestrzeń nie tylko napawała Rosjanina dumą, dawała mu także poczucie bezpieczeństwa. Według słów jednego z największych rosyjskich filozofów, Mikołaja Bierdajewa³³⁷. Rosjanin oddawał się w opiekę przestrzeni. Najczęściej opieka wyrażała się w formie ochrony przed niebezpieczeństwami grożącymi Rosji i pochodzącymi ze świata zewnętrznego, przybierającymi postać obcych najazdów. Rosyjska przestrzeń zapewniała nie tylko bezpieczeństwo Rosji ale poniekąd także całej Europie – Rosjanie często postrzegali ją wielki bufor, który uratował kontynent od wielu kataklizmów, min. inwazji mongolskiej³³⁸. Pogląd o wielkich przestrzeniach, które „zatrzymały” idących na Europę Mongołów wyznawał między

³³⁶ Op. cit *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, s. 123–124.

³³⁷ M. Bierdajew, O władzy przestrzeni nad duszą rosyjską, L. Kiejzik (red.), *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i drugiej połowy XX wieku. Część II*, Ibidem, Kurowice 2002, s. 194.

³³⁸ M. Nizioł-Celewicz, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 70.

innymi A. Puszkina³³⁹. W przytoczonym wcześniej fragmencie podręcznika pt. „Moja Ojczyzna” dla żołnierzy Armii Czerwonej rola Rosji jako wielkiej osłony przed możliwymi niebezpieczeństwami również została podkreślona – to właśnie Rosja, poprzez swoje gigantyczne przestrzenie uratowała Europę przed mongolską oraz napoleońską inwazją³⁴⁰. Ogrom i szerokość przestrzeni przeszkadzał zewnętrznym najeźdźcom w sprawnym przeprowadzaniu wielu wojennych działań lub w manewrach własnymi wojskami, jak utrzymanie łączności czy koordynacja wojsk. Ogromna przestrzeń utrudniała lub nawet uniemożliwiała pokonanie Rosji na jej własnym terytorium, o czym świadczą przypadki kampanii wojennych Napoleona i Hitlera³⁴¹, zatrzymane w dużej mierze przez wyczerpanie oraz brak możliwości koordynacji dużej armii na ogromnym obszarze.

„Zapobieganie” ze strony przestrzeni pozwalało Rosjanom nie tylko pokonać agresję dokonywaną z zewnątrz, lecz także uratować znajdujące się w ich rękach bogactwa przed zniszczeniem ze strony sił agresora. Ewakuacja zakładów przemysłowych oraz ich personelu na tereny Syberii, Azji Centralnej oraz Uralu w roku 1941 pozwoliła na kontynuowanie ich cyklu produkcyjnego – tym razem pod kątem działań wojennych, co przyczyniło się do pokonania armii niemieckiej³⁴². Dzięki rozległości rosyjskich przestrzeni akcja relokacyjna była możliwa do przeprowadzenia, gdyż niemieckie wojska nie mogły zająć całego obszaru atakowanego Związku Radzieckiego. Po raz kolejny rosyjskie przestrzenie spełniły swoją „zapobiegawczą” rolę, pozwalając na zatrzymanie procesu destrukcji większej części przemysłu radzieckiego. Rola ta widoczna była również podczas najtragiczniejszego konfliktu wewnętrznego, który dotknął Rosję w XX wieku – wojny domowej z lat 1918–20. Także wtedy doniosłość rozległych przestrzeni zdaniem wielu historyków przyczyniła się do zwycięstwa sił bolszewików nad siłami monarchistycznymi admirała Kołczaka. Bolszewicy, poprzez opanowanie terytoriów środkowej Rosji mieli zdecydowaną przewagę komunikacyjną oraz logistyczną nad monarchistami, którzy wypchnięci na peryferie teatru działań wojennych nie byli w stanie zharmonizować działań swoich wojsk³⁴³. Istniejąca już wcześniej percepcja przestrzeni jako największego obrońcy Rosji i jej mieszkańców stała się

³³⁹ Op. cit *The Siberian course...*, s. 8.

³⁴⁰ M. K. Stockdale, What is fatherland? Changing notions of duty, rights and belonging in Russia, M. Bassin, Ch. Ely, M. K. Stockdale (red.), *Space, Place, and Power in Modern Russia*, Cornell University Press, Ithaca 2010, s. 36.

³⁴¹ M. Charitonov, Imperija: prostranstvo kak priepiatstviye, D. Volodochin, E. Gevorkyanv (red.), *Imperija: sdiejaj sam*, Manufaktura, Moskwa, 2011 s. 38.

³⁴² A. M. Barker, B. Grant, *The Russia Reader: History, Culture, Politics*, Duke University Press, Durham 2010, s. 358–359.

³⁴³ J. Smith, Introduction, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 10.

jednym z czynników, konstytuujących fenomen imperatywu mocarstwowego–zjawiska formującego relację Rosji z otoczeniem zewnętrznym. Imperatyw ten był w dużej mierze pokłosiem specyficznego stosunku Rosjan do zjawiska przestrzeni.

Pojęcie „imperatywu mocarstwowego” uznawane jest za termin trudny w zdefiniowaniu. Najczęściej rozumiany jest jako jest chęć ukształtowania pozycji państwa jako silnego podmiotu, determinującego rozwój wydarzeń w otoczeniu międzynarodowym³⁴⁴. Inna definicja określa go jako dążenie do ich posiadania przez państwo sił militarnych, technologicznych oraz dyplomatycznych³⁴⁵, wpływów oraz realizacji przysługującego mu prawa do dominacji. Prawo to połączone jest z istnieniem istotnego składnika wspomnianego imperatywu - „misji zewnętrznej”. Rozumieć ją można jako chęć rozciągania swojego wpływu na nowe zakresy nie posiadające wyłącznie charakteru terytorialnego³⁴⁶.

W przypadku rosyjskim imperatyw mocarstwowy bazował ściśle na kilku przyczynach, z których część została wymieniona we wcześniejszej części pracy. Pierwszą z nich był brak wyraźnie zdefiniowanych granic, skutkujący możliwością częstych ataków ze strony sąsiadów. Jako kolejną część składową wymienić można specyficzny ogląd rzeczywistości, który zostanie dokładniej przedstawiony w dalszej części rozdziału. Bazował on na silnym poczuciu przynależności grupowej i unifikacji sfery życia zbiorowego oraz państwowego, przybierającego postać scentralizowanej władzy i upaństwowienia społeczeństwa³⁴⁷. Innym podłożem, które przyczyniło się do utrwalenia imperatywu mocarstwowego było przekonanie o wyjątkowości Rosji, będącej *suigeneris* samotną wyspą w morzu zagrażających jej istnieniu obcych cywilizacji. Misja ta usprawiedliwiała wszelkie działania czynione przez państwo rosyjskie, jeżeli pozwalały one na zdobycie możliwości uzyskania przewagi nad innymi podmiotami.

Przykładem urzeczywistniania imperatywu mocarstwowego w przedstawianym przypadku może być rosyjski rozrost terytorialny. Ten swoisty fenomen przez wzgląd na swój zasięg oraz okres czasowy był najlepszą egzemplifikacją przekonania decydentów rosyjskich do prawa do dominacji. Według badacza czeskiego M. Svankmajera państwo rosyjskie codziennie powiększało swoje terytorium od XVII do drugiej połowy XX wieku o 90

³⁴⁴ M. Broda, *Mocarstwowy imperatyw i imperialno-autorytarne fatum współczesnej Rosji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imepriologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015, s. 19.

³⁴⁵ Op. cit *Mocarstwowy imperatyw i imperialno-autorytarne fatum...*, s. 19.

³⁴⁶ M.V. Kauppi, P. R. Viotti, *International relations theory*, Pearson Education, Nowy Jork–Toronto 1993, s. 44.

³⁴⁷ A. W. Lipatow, *Historia władzy i historia kultury. Droga rosyjska*, R. Backer, J. Marszałek–Kawa, J. Modrzyńska (red.), *Zrozumieć politykę. Główne problemy teorii polityki i współczesnej myśli politycznej*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 49–50.

kilometrów kwadratowych³⁴⁸. Główną przyczyną długotrwałości oraz rozmiaru tego rozrostu była jego wielowymiarowość. Rozszerzanie granic państwa rosyjskiego nie bazowało jedynie na chęci poszerzania przestrzeni dla samego powiększenia obszaru państwa.

U podstaw przedstawianego rozrostu leżały także istotne względy powiązane z jej maksymalnym zabezpieczeniem, szczególnie najważniejszego dla niej centrum³⁴⁹. Charakterystyczna dla Rosji amorficzność granic, której najbardziej widocznym przejawem był brak wyraźnie określonych granic naturalnych, przyczyniała się do powstania zagrożenia na wszystkich możliwych kierunkach, co implikowało podejmowanie działań obronnych³⁵⁰. M. J. Geller określił działania Rosji jako „imperializm obronny”. W podobny sposób na temat rosyjskiej ekspansji wypowiada się H. Carrerred'Ancos, określając ekspansjonistyczną politykę państwa rosyjskiego mianem polityki obronnej, wynikającej z otoczenia go przez inne, nieprzyjazne podmioty. Francuska badaczka jako ich motywacje podejmowania prób zaatakowania Rosji wymieniła min. chęć rewanżu (casus Złotej Ordy, pragnącej odzyskać utracone ziemie) lub też chęć zablokowania państwu rosyjskiemu dostępu do morza lub Europy Zachodniej. Podobną analizę przedstawił amerykański dyplomata i sowietolog G. Kennan, który w swoim słynnym „długim telegramie” z roku 1946 podkreślał potrzebę rozszerzania panowania nad terytoriami, wynikającą z poczucia wewnętrznego zagrożenia, mającego swoje źródło właśnie w szerokich i nieposiadających wyraźnych granic przestrzeniach, które nie chroniły swoich mieszkańców przed najazdami ze strony plemion nomadycznych³⁵¹.

Permanentna ekspansja determinowana była przez ciągłe próby wyjścia z wrogiego otoczenia – podejmowane przez Rosję starania odparcia możliwych napaści oraz poszerzenia swojego stanu posiadania terytorialnego spotykały się z reakcją przeciwników³⁵². Paradoks Rosji polegał z jednej strony na łatwiej możliwości uderzenia na swoich oponentów z wielu możliwych stron, jednakże przeciwnik również mógł z każdej z tych stron zaatakować³⁵³. Rosja była skazana – według wybitnego rosyjskiego geografa W. Tien-Szanskiego na ciągłą „walkę o przestrzeń”³⁵⁴ - poszukiwanie naturalnych, chroniących przed

³⁴⁸Op. cit *Russian geopolitics and geopolitics of Russia*, s. 66–67.

³⁴⁹Ibidem, s. 81.

³⁵⁰N. I. Nikitin, Rozchirianie tjeritorii kak gieopolitichieskij faktor rossijsoi gosudarstviennosti: konceptualnyje woprosy, Ju. A. Petrov (red.), *Rossijskoje gosudarstwo ot istokow do XIX veka: territorija i vlast*, Izdatelstwo Universiteta Dimitra Pozarhskovo, Moskwa 2012, s. 35.

³⁵¹Op. cit *Near abroad...*, s. 22.

³⁵²Op. cit *Rozchirianie tjeritorii kak gieopolitichieskij faktor*, s. 36.

³⁵³I. Kefeli, *Sociokulturnaja dinamika rossijskoi geopolitiki*, Baltijskij Gisudarstvennij Technicheskij Universitet, Sankt-Petersburg 2001, s. 68.

³⁵⁴Op. cit *Imperija: prostranstwo kak priepiatstviye*, s. 79–80.

kolejnymi najazdami barier³⁵⁵. Walka ta była skorelowana z wykorzystaniem siły, gdyż tylko w ten sposób potencjalne zagrożenie mogło zostać zneutralizowane³⁵⁶. Wykorzystywano w tym celu różne metody, min. tworzone strefy buforowe, mające na celu osłanianie najważniejszych punktów strategicznych. Aneksja Finlandii w roku 1809 podyktowana była chęcią stworzenia strefy buforowej przeciwko Szwecji, mającej osłaniać stolicę Imperium – Sankt Petersburg. Ziemie leżące na Zakaukaziu pełniły rolę naturalnego buforu przeciwko Turcji³⁵⁷. Koniecznością można więc określić w przypadku Rosji dążenia do podporządkowania jak największej ilości przestrzeni, konkretyzowanej w postaci terytorium. Jako pokłosie wspomnianej polityki konstruowania stref buforowych uznać można tworzenie „kręgów wpływów”³⁵⁸ przez Związek Radziecki, składających się z państw komunistycznych, położonych w Europie i na innych kontynentach. Zgodnie z teorią domino musiały być one pod ścisłą kontrolą ze strony państwa radzieckiego³⁵⁹, gdyż każda próba zmian ustrojowych obejmująca jedno z tych państw mogła bezpośrednio zagrozić stabilności mocarstwowej pozycji Związku Radzieckiego. Jednakże konieczność ta postrzegana była również jako przynosząca bardzo duże profity imperium, szczególnie na gruncie symbolicznym, gdyż utwierdzała ona przekonanie o wielkości i potędze państwa rosyjskiego.

Kwestia bezpieczeństwa państwa usprawiedliwiała – w odczuciu decydentów rosyjskich – wszelkie czynności mające na celu dalszy rozrost oraz ochronę zdobytych obszarów³⁶⁰. Ten niezwykle istotny składnik prawa do dominacji znajdował potwierdzenie w wielu pracach przedstawiających dzieje państwa, podkreślających konieczność terytorialnej ekspansji. Autor monumentalnego dzieła *Historia państwa rosyjskiego* M. Karamzin w swojej pracy wyraził pogląd o obowiązku podbojów terytorialnych jako warunku niezbędnego do zapewnienia bezpieczeństwa państwu³⁶¹. Zbliżone poglądy znaleźć można w pracach o wyraźnym charakterze geopolitycznym. Wybitny XIX – wieczny geopolityk I. Dunsinowski podkreślał w swoich pracach prawo Imperium Rosyjskiego do zagarniania ziem z nim graniczących, bez uwzględniania norm traktatów obowiązujących między państwami. Widoczny w prezentowanych przypadkach imperatyw mocarstwowy wyrażany jest poprzez

³⁵⁵ Op. cit *Mocarstwowy imperatyw i imperialno-autorytarne fatum współczesnej Rosji*, s. 21.

³⁵⁶ K. Świder, *Od imperium do geopolityki: rosyjskie racjonalizacje Rosji*, W. Marciniak, J. Staniszkis, K. Świder (red.), *Sekularyzacja myślenia politycznego w Rosji. Przejście od religijnej idei „właściwego istnienia do koncepcji imperium”*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016, s. 181–182.

³⁵⁷ D. Trenin, *The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization*, Carnegie Moscow Center, Waszyngton 2001, s. 57.

³⁵⁸ Op. cit *The end of Eurasia: Russia on the border between...*, s. 64.

³⁵⁹ Op. cit *Sociokulturowa dynamika rosyjskiej geopolityki*, s. 68.

³⁶⁰ Op. cit *Mocarstwowy imperatyw i imperialno-autorytarne fatum*, s. 22.

³⁶¹ K. Błachowska, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Neriton, Warszawa 2001, s. 86, 94.

uznanie nieograniczonego prawa do rozszerzania terytorium i podboju³⁶².

Zdobywanie nowych ilości terytoriów łączyło się nierozdzielnie ze wzrostem poczucia potęgi oraz skorelowane było ze zwiększeniem legitymizacji władzy państwowej. Ciągły rozrost przestrzenny traktowany był jako umacnianie nie tylko państwa ale i siły narodu³⁶³, co jeszcze bardziej wzmacniało poczucie wyjątkowości Rosji u jej mieszkańców. Wzmacnianie władzy państwowej oraz jej silnego i autorytarnego charakteru³⁶⁴ było kolejną ważną częścią składową imperatywu mocarstwowego. W podanym przypadku przytoczyć można, odwołując się do słów A. Andrusiewicza kolejny mit, który również miał wpływ na uformowanie przedstawianego imperatywu czyli kult siły³⁶⁵, będący podstawą procesu legitymizacji. W wykonaniu rosyjskich decydentów przybierał postać wykorzystywania procesu ekspansji jako narzędzia potwierdzającego słuszność swoich poczynań oraz umacniającego więzi między narodem oraz władzą.

W połączeniu z tradycyjną niechęcią wobec świata zewnętrznego, określanego przez W. Kluczewskiego jako „niechęć permanentna”³⁶⁶, następowała silniejsza koncentracja wokół osoby panującego i jego roli obrońcy przed możliwymi zagrożeniami. Umocnienie autorytetu władcy następowało także poprzez odnoszone na polu zewnętrznym zwycięstwa, co podkreślał carski minister spraw wewnętrznych W. Plehwe. Polityk za najlepszy sposób na oddalenie groźby rewolucji uznał sukces na arenie międzynarodowej, najlepiej wygraną wojnę. W Rosji umacnianie potęgi zewnętrznej istniało równolegle w stosunku do utwierdzania siły władzy centralnej³⁶⁷. Legitymizowała ona swoje działania poprzez ciągłe sukcesy polityczne i militarne na arenie międzynarodowej, co korespondowało z mesjanistycznym poglądem na jej szczególną rolę.

Formowanie potęgi państwa było związane z utwierdzaniem oraz powiększaniem zakresu władzy centralnej nad przestrzenią. Najtrudniejsze okresy w jego dziejach – okres smut, obcych najazdów czy konfliktów wewnętrznych sprzęgnięte były z utratą możliwości kontroli nad nią. Egzemplifikacją takiego stanu mogą być obydwie wojny światowe oraz wojna domowa z lat 1918–22³⁶⁸. Przywrócenie władzy nad zasobami

³⁶²W. A. Szewczyk, *Imperialne oblicze absolutyzmu rosyjskiego*, P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002, s. 35.

³⁶³ Op. cit *The end of Eurasia...*, s. 75.

³⁶⁴ Op. cit *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, s. 92.

³⁶⁵ M. Kowalska, *Rosyjski mit władzy a kult jednostki*, *Poznańskie studia slawistyczne* 2013, nr 5, s. 144–145.

³⁶⁶M. Bassin, *Russia between Europe and Asia: the ideological construction of geographic space*, *Slavic review*, vol. 50, no. 1, s. 4.

³⁶⁷R. Sakwa, *Russia against the rest: the post-cold war crisis of world order*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 115–116.

³⁶⁸ Op. cit *Mashina prostranstva...*, s. 83.

przestrzennymi, np. poprzez wyparcie wojsk okupujących terytorium rosyjskie, było warunkiem koniecznym pokonania przeciwnika, a przez to uniemożliwienia mu unicestwienia całego podmiotu, jakim było rosyjskie państwo. Casus ten pokazuje, iż przestrzeń oraz panowanie nad nią była dla Rosjan nie tylko wyznacznikiem oraz warunkiem koniecznym potęgi ich państwa, ona była także warunkiem koniecznym jego istnienia. Utrata panowania nad nią była równoznaczna z ograniczeniem możliwości funkcjonowania państwa, a nawet z groźbą jego zupełnego zniszczenia.

Szczególne znaczenie przestrzeni uwidaczniało się również w traktowaniu jej nie tylko jako dawczyni bezpieczeństwa oraz możliwości przetrwania państwa i jego struktur – przestrzeń była także gwarantem biologicznej egzystencji jednostki. Proces poszerzania przestrzeni w przypadku rosyjskim skorelowany był ze zwiększeniem szans przeżycia, na co wpływ miały niesprzyjające rozwojowi rolnictwa warunki klimatyczne. Uzyskanie wymiernych rezultatów w postaci wysokich plonów obwarowane było wieloma przeszkodami jak: występujące na terytorium rosyjskim częste susze, bardzo krótkie okresy wegetacji oraz słabe i lekkie gleby, nie dające satysfakcjonującej ilości zbiorów. Wszelkie odstępstwa od cyklu pogodowego, jak zbyt długi okres suszy czy zimy, mogły skończyć się klęską nieurodaju³⁶⁹. Istniały tylko dwie możliwości podniesienia efektywności gospodarowania ziemią, oraz w konsekwencji uzyskania lepszych rezultatów w postaci wyższych plonów. Pierwszą z nich, będącą w dyspozycji właścicieli ziemskich, było zwiększenie eksploatacji pracy poddanych chłopów. Możliwość jej urzeczywistnienia była jednak ograniczona regułami funkcjonowania ludzkiego organizmu, którego wydajność nie mogła przekroczyć określonego progu. Drugą możliwością było zwiększenie stanu posiadania terytorialnego, przeznaczonego pod uprawę roli³⁷⁰. Ze sposobności pozyskania nowych ziem, często zasobnych w lepsze gleby i dających szansę na przetrwanie korzystali nie tylko właściciele ziemscy, lecz także chłopci, którzy uciekali na niezasiedlone oraz dysponujące zasobniejszymi glebami ziemie³⁷¹. Ziemia postrzegana była jako żywicielka, dawczyni bogactw, materializowanych pod postacią płodów rolnych. Jednakże nie był to jedyny rodzaj zasobów, które przestrzeń, poprzez zawierające się w niej elementy mogła przekazać mieszkańcom Rosji.

Rosyjska ekspansja terytorialna była również wypadkową poszukiwania nowych możliwości ekonomicznych. Poszerzanie obszaru państwa na tereny Syberii

³⁶⁹ W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic z dziejów Eurazji*, MG, Warszawa 2013, s. 36–37.

³⁷⁰ M. van Herpen, *Putin's war: the rise of Russia's new imperialism*, Rowman & Littlefield Publishers, Londyn 2015, s. 15–16.

³⁷¹ Op. cit. *Rosja i narody. Ósmy kontynent...*, s. 37–38.

podyktowane było w dużej mierze chęcią zdobycia istniejących tam bogactw naturalnych. Słynna ekspedycja atamana kozackiego Jermaka z roku 1581, która w rosyjskiej mitologii narodowej określana jest jako początek podboju Syberii, bazowała na militarnych oraz ekonomicznych motywach. Jermak poprowadził ekspedycję na zlecenie kupieckiej rodziny Strogonowów, która pragnęła ochrony przed pustoszącymi ich posiadłości wojskami syberyjskiego chana Kuczuma. Ataman miał zdobyć miasto Kaszłyk, stolicę chanatu syberyjskiego³⁷². Jego ekspedycja przyniosła, poza zabezpieczeniem posiadłości kupieckiej rodziny oraz odkryciem nowych ziem, wymierne korzyści ekonomiczne: futra, będące w tych czasach jednym z najważniejszych źródeł dochodu państwa rosyjskiego³⁷³. Podbój Syberii nieodłącznie związany był z handlem futrami, który dostarczał państwu rosyjskiemu ogromnych korzyści – skóry syberyjskich zwierząt eksportowane były do Anglii i Holandii³⁷⁴. Rozszerzenie terytorium państwa na tereny dalekowschodnie – Kamczatkę, Wyspy Aleuckie oraz Komandorskie przyczyniło się do wzrostu polowań na wydry morskie, których futro było również bardzo cenionym materiałem i przynosiło budżetowi państwa rosyjskiego spore dochody³⁷⁵.

Podbój Syberii i Uralu wiązał się również z objęciem kontroli nad ogromną ilością surowców mineralnych. Egzemplifikacją takiego stanu rzeczy może być proces wydobywania złota oraz przemysłu hutniczego. Rozbudowywanie hut na Uralu za panowania Piotra I pozwoliło na znaczne zagospodarowanie tych terenów oraz rozwiązanie problemu przeludnienia i biedy wśród chłopów – około 25 000 pańszczyźnianych chłopów znalazło zatrudnienie w uralskich hutach³⁷⁶. Rozpoczęty na Syberii na początku XIX wieku przemysł metalurgiczny, którego szybki rozwój sprawił iż w roku 1845 aż dwie piąte światowych zasobów tego metalu wydobywanych było na Syberii³⁷⁷. Położony w zachodniej części Syberii region gór Ałtaj zaczął odgrywać niezwykle doniosłe znaczenie w rosyjskim górnictwie oraz metalurgii, gdyż właśnie tam wydobywano w XIX wieku 95 procent rosyjskich zasobów srebra oraz 80 procent wydobywania ołowiu. Region ten przodował także w

³⁷² A. Pawłow, M. Perrie, *Iwan Groźny. Car i tyran*, Bellona, Warszawa 2008, s. 214–215.

³⁷³ A. Etkind, Barrels of fur: Natural resources and the state in the long history of Russia, *Journal of Eurasian Studies* 2011, 2, s. 167.

³⁷⁴ J. Martin, *Treasure of the land of darkness: the fur trade and its significance for the medieval Russia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 56.

³⁷⁵ Op. cit. *Treasure of the land of darkness: the fur trade...*, s. 82.

³⁷⁶ S. V. Bachruszin, B. D. Grekow, W. J. Lebediew, *Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Tom I: od najdawniejszych czasów do końca XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954, s. 450.

³⁷⁷ W. B. Lincoln, *The conquest of the continent: Siberia and the Russians*, Cornell University Press, Ithaca 2007, s. 185.

wydobyciu miedzi³⁷⁸. Innym rezultatem podporządkowania ziem syberyjskich państwu rosyjskiemu było przyczynienie się do umocnienia stosunków handlowych zarówno wewnątrz Rosji, jak i poza jej granicami. Przyłączenie ziem syberyjskich pozwoliło na nawiązanie kontaktów z kupcami chińskimi oraz utworzenie rynku zbytu dla towarów wytwarzanych w europejskiej części państwa³⁷⁹. Katarzyna II porównywała rolę, jaką przypadła Syberii przy rozwoju rosyjskiego przemysłu wydobywczego oraz wzmocnieniu gospodarki i potęgi państwa do znaczenia Peru i Meksyku dla potęgi Hiszpanii³⁸⁰. Podbój terenów przyamurskich pozwolił Rosji zdobyć nowe tereny kolonizacyjne oraz uzyskać dogodny wyście na istotny z punktu widzenia kontaktów z państwami Dalekiego Wschodu Ocean Spokojny. Założenie w roku 1860 Władywostoku posiadającego ogromne znaczenie handlowe i strategiczne³⁸¹ w połączeniu z ukończeniem transsyberyjskiej magistrali pozwalało Cesarstwu rozszerzyć wpływy handlowe (wskutek ekspansji takich instytucji jak Bank Rosyjsko – Chiński) i militarne. Ochrona nowo powstałej kolei wymagała wprowadzenia na terytorium Chin kontyngentu wojskowego³⁸², co poszerzało możliwość kontroli obszaru sąsiada oraz realizacji prawa do dominacji.

Rosyjski podbój innej części imperium - Azji Środkowej - posiadał także silne podłoże ekonomiczne. Pierwszą z przyczyn była dyskryminacja rosyjskich kupców w środkowoazjatyckich miastach oraz pozyskanie nowych ilości bawełny – surowca niezbędnego dla rozwijającego się w Rosji przemysłu tekstylnego³⁸³. W latach 80 XIX wieku rozpoczęto w podbitych środkowoazjatyckich ziemiach wielkoobszarową uprawę bawełny³⁸⁴, mającą zaspokoić wewnętrzny popyt oraz pozwolić uniezależnić rosyjski przemysł tekstylny od drogiej bawełny amerykańskiej³⁸⁵. Dzięki uzyskaniu dostępu do ziem, będących naturalną areną rozwoju uprawy tej rośliny, rosyjski przemysł tekstylny uległ zdecydowanemu rozwojowi – w roku 1912 przetworzono w fabrykach znajdujących się w Rosji centralnej 22 miliony funtów włókna³⁸⁶. Rozrost terytorialny był swoistym generatorem nowych

³⁷⁸S. G. Marks, *Road to power: the trans – siberian railroad and the colonization of Asian Russia 1850–1917*, Cornell University Press, Ithaca 1991, s. 48.

³⁷⁹G.G. Bogomazov, I. A. Błagich, *Ekonomichieskaya istorija Rossiji. Chiasť I. IX – XIX veka*, Yurait, Moskwa 2018, s. 111.

³⁸⁰Op. cit *Road to power: the trans – siberian railroad...*, s. 48.

³⁸¹L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975, s. 356.

³⁸²M. Łożeński, *Ekspansja na wszystkich azymutach*, Wyzwolenie, Warszawa 1987, s. 36.

³⁸³E. Kudryacewa, *Formirovanije teritorii rosijskovo gosudarstva. XVI – nachalo XX veka. Granitsy i geopolitika*, Izdatelstvo Universiteta Dimitra Pozarhskovo, Moskwa 2015, s. 225.

³⁸⁴W. Olszewski, Rosyjski podbój Turkiestanu w drugiej połowie XIX wieku, *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 2002, nr 2, s. 113–114.

³⁸⁵Op. cit *Rosji i narody. Ósmy kontynent...*, s. 42.

³⁸⁶E. Gluschienko, *Rossija v Sriedniej Aziji. Zavojevanija i prieobrazovanija*, Centrpoligraf, Moskwa 2010, s. 134.

perspektyw ekonomicznych, przez wzgląd na ogromne bogactwo surowców.

Rola przestrzeni nie może być także pominięta przy analizie wykorzystania jej jako faktora, pozwalającego przeprowadzić oraz sankcjonować najważniejsze zmiany oraz rekonfiguracje w procesach formowania polityki państwa. Egzemplifikacją takiego stanu rzeczy może być przeniesienie stolicy z Moskwy do Sankt Petersburga przez cara Piotra Wielkiego w roku 1712. Poprzez tą zachodzącą w przestrzeni zmianę Piotr wykazał zarówno chęć uczynienia Rosji jednym z najważniejszych uczestników międzynarodowego porządku oraz nieodwracalnego powiązania swojego państwa ze wszystkimi osiągnięciami zachodniej i północnej Europy. Była to radykalna zmiana orientacji geopolitycznej, polegająca na zerwaniu z peryferyjnym statusem oraz przesunięciem najważniejszych zachodzących w Rosji procesów politycznych i ekonomicznych w stronę Europy Zachodniej³⁸⁷. Poprzez przeniesienie stolicy z Moskwy, reprezentującej wszystko to co stare w sposobie myślenia i działania³⁸⁸ oraz będącej tradycyjną siedzibą wrogich reformom grup (prawosławnego kleru i bojarstwa) do nowo tworzonego Petersburga car znacznie ograniczył ich oddziaływanie na bieżącą politykę państwa³⁸⁹. Przeprowadzenie wymaganych zmian nie było możliwe bez odpowiedniego wykorzystania przestrzeni, będącej kluczowym czynnikiem umożliwiającym realizację podjętych założeń. Zakładana przez Piotra Wielkiego modernizacja jego Cesarstwa połączona była z jej reorientacją, uosabiającą najważniejsze aspekty dokonywanych przeobrażeń. Na początku XX wieku podobny manewr zastosował nowo utworzony bolszewicki rząd, który przeniósł w 1918 roku stolicę z Petersburga do Moskwy, pragnąc zaznaczyć w ten sposób rozpoczęcie nowego etapu rządów, będącego negacją dotychczasowej, imperialnej przeszłości³⁹⁰.

Przestrzeń, jako element konieczny tych zmian nie mogła zostać w żaden sposób pominięta, co więcej, stanowiła ich najbardziej wyraziste odwzorowanie. Żaden aspekt przemian nie był tak bardzo widoczny jak nagłe nadanie znaczenia części przestrzeni dotychczas nieodgrywającej żadnej roli (wyrażające się w zbudowaniu od podstaw miasta Petersburg) lub przywrócenie tego znaczenia części przestrzeni, które kiedyś utraciła (przeniesienie stolicy do Moskwy, będącej niegdyś stolicą Wielkiego Księstwa). Nawiązując do przytoczonych wcześniej słów A. Novikova przestrzeń była w opisywanym przypadku

³⁸⁷A. Nowak, *History and geopolitics: a contest for Eastern Europe*, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2008, s. 19.

³⁸⁸Cz. Andruszko, Rosyjskie archetypy władzy: Petersburg–Moskwa, P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002, s. 40.

³⁸⁹P. Keenan, A space between two worlds: St. Petersburg in the early 18th century, P. Stock (red.): *The uses of space in early modern history*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015, s. 99–100, 118.

³⁹⁰Op. cit. *Russia as space*, s. 37–38.

ewidentnym artefaktem władzy, personifikującym jej najważniejsze cele oraz sposoby ich osiągania. Proces ten M. Biggs określa jako „terytorializację rządu”, czyli symboliczne zrośnięcie się władzy i jej atrybutów z przestrzenią fizyczną, uściślaną pod postacią terytorium³⁹¹. Przestrzeń nadawała Rosji oraz jej mieszkańcom polityczną tożsamość³⁹². Przeniesienie przez Piotra I stolicy do Sankt Petersburga równoznaczne zostało z nadaniem państwu nowej, imperialnej tożsamości, której jednym z finalnych aktów był podbój przestrzeni³⁹³. Poddani Piotra stali się poddanymi Imperium, którego głównym celem było maksymalne upodobnienie się do wzorców wyznaczanych przez państwa zachodnioeuropejskie. Paralelny manewr, wykonany na początku XX wieku przez bolszewików sankcjonował nadanie państwu nowej, komunistycznej tożsamości. Działania te były również przejawem imperatywu mocarstwowego, przyjmującego według S. Bielenia postać substancji symbolicznej³⁹⁴, czyli znaczenia nadawanego wymienionym miejscom przez decydentów, pozwalających na realizację założonych celów. Intencją zarówno Piotra I, jak i bolszewików, było maksymalne umocnienie władzy na polu wewnętrznym, będącej punktem wyjścia dla budowania zewnętrznej potęgi państwa.

3.4. Relacje między przestrzenią a państwem rosyjskim jako konsekwencja postrzegania tego zjawiska

Obraz charakterystycznego stosunku, jakim mieszkańcy Rosji darzą przestrzeń nie byłby obrazem pełnym, gdyby nie została poruszona kwestia przestrzeni jako jednego z najważniejszych elementów determinujących tworzenie oraz funkcjonowanie rosyjskiego *samosoznania* – świadomości. Problem ten został zasygnalizowany na początku pracy. Przestrzeń posiadała w przypadku rosyjskim ogromny wpływ również na niezwykle istotny dla każdego narodu proces samoidentyfikacji³⁹⁵, wyrażający się w uszczegółowianiu najważniejszych cech, determinujących jego charakter. Pomiędzy rosyjską duszą, określaną jako „szeroka” oraz rosyjskimi przestrzeniami zachodzi szczególny rodzaj związku,

³⁹¹ W. Sunderland, *Imperial space: territorial thought and practice in the eighteenth century*, J. Burbank, M. von Hagen (red.), *Russian empire: space, people, power, 1700-1930*, Indiana University Press, Bloomington 2007, s. 54.

³⁹² J. Agnew, *Mastering space*, Routledge, Abingdon on Thames 2003, s. 86–87.

³⁹³ G. Tokarz, Rosja w koncepcji Maurycego Mochnackiego-aspekt geograficzny, L. Sykulski (red.), *Czas i przestrzeń. Czynniki geograficzne w badaniu przeszłości*, NETER, Częstochowa 2013, s. 104.

³⁹⁴ A. Bryc, Wpływ geopolityki na tożsamość międzynarodową Polski i Rosji, S. Bielen, A. Skrzypek (red.), *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich*, ASPRA – JR, Warszawa 2012, s. 23–24.

³⁹⁵ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 14–15.

traktowanego często jako nierozzerwalny, uosabiany poprzez używane w języku rosyjskim wyrażenie: „*Daiprostordushi!*”, trudno przetłumaczalny oraz zrozumiały na gruncie innych języków³⁹⁶.

„Szerokość” duszy rosyjskiej wyraża się w braku granic w okazywaniu takich uczuć jak gościnność, kurtuazyjność, otwartość czy szczodrobliwość³⁹⁷. M. Bierdajew podkreślał niezwykłą paralelność pomiędzy rosyjskimi przestrzeniami oraz wyróżnikami rosyjskiego charakteru, której najważniejszym przymiotem jest bezkres oraz brak jakichkolwiek limitów³⁹⁸. Rosyjski charakter podsumował w swym wierszu „*Kol ljubit*” poeta A. K. Tołstoj, który przedstawił swoich rodaków jako osoby angażujące się w swoje uczucia całym sobą³⁹⁹. Przymioty które w pozytywny sposób determinują ludzki charakter, jak uczynność czy hojność w przypadku Rosjan są zwielokrotnione⁴⁰⁰. „Szerokość rosyjskiej duszy” powiązana była z bardzo charakterystycznym dla Rosjan poczuciem wewnętrznej wolności, wyrażanym najczęściej przez słowo *volia*. Słowo to oznacza wolność związaną z brakiem jakichkolwiek przeszkód, dającą możliwość swobodnego poruszania się⁴⁰¹. Szerokie przestrzenie wykształcały przekonanie o pełnej swobodzie ducha – Rosjanin czuł się człowiekiem wolnym, gdyż żył i wzrastał na ogromnych przestrzeniach⁴⁰². Dla Rosjanina wolność połączona jest z przestrzenią w sposób nierozzerwalny, gdyż to właśnie szeroka i otwarta przestrzeń daje mu możliwość ruchu oraz przekraczania kolejnych barier⁴⁰³. Przedstawiona w poprzednich częściach pracy ilustracja przekraczania stawianych przez przestrzeń ograniczeń, czyli podbój Syberii w XVI wieku połączona była z ukształtowaniem mitu o wolności i swobodzie, które mogą dać człowiekowi rozległe obszary syberyjskie. To właśnie tam, zdaniem urodzonego na Syberii pisarza W. Szukszyna powinien się udać człowiek poszukujący *volii*⁴⁰⁴. Podróżujący po krajach Europy Zachodniej filozof W. Kluczewskij opisywał w swoich pamiętnikach ogromną tęsknotę za wielkimi rosyjskimi przestrzeniami, które były dla niego uosobieniem prawdziwej wolności. Przestrzenie

³⁹⁶ Op. cit *Shirokaya russkaya dusza*, s. 49.

³⁹⁷ Op. cit *Ambivalent space: expressions of...*, s. 12.

³⁹⁸ Ch. Pursiainen, Space, time and russian idea, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 72.

³⁹⁹ A. K. Tołstoj, *Sobranije sochinieni w chieyrieich tomach. Tom I*, Pravda, Moskwa 1969, s. 84.

⁴⁰⁰ Op. cit *Shirokaya russkaya dusza*, s. 49.

⁴⁰¹ G. Hosking, *Russia and the Russiannes*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts 2001, s. 18.

⁴⁰² Op. cit *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli politycznej*, s. 14–15.

⁴⁰³ A. Jenks, Conquering space: the cult of Yuri Gagarin, M. Bassin, C. Kelly (red.), *Soviet and Post/Soviet Identities*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 144.

⁴⁰⁴ J. Given, Siberia as volia. V. Shukshyn search for freedom, G. Dimet, Y. Slazkine (red.), *Between heaven and hell. The myth of Siberia in Russian culture*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1993, s. 176, 179.

zachodnie, zamknięte i ograniczone, przytłaczały go i przywoływały uczucie zniewolenia⁴⁰⁵. Często także dochodziło do porównania przestrzeni rosyjskich z przestrzeniami zachodnimi, których cechą charakterystyczną było zamknięcie oraz ograniczenie. Były to przestrzenie odgródzone od siebie, gdzie granice były jasno wyznaczone, co w konsekwencji powodowało ich szybkie oswojenie⁴⁰⁶. Brak przeszkód uniemożliwiających poruszanie się w przestrzeni był gwarantem jej istnienia oraz jej najważniejszym źródłem. *Volia* urzeczywistniała się tylko w połączeniu z przestrzenią, która w ten sposób formowała rosyjskie *samosoznanije*.

Ukazana powyżej jedna ze stron *raskoła* unaocznia pozytywny obraz przestrzeni, zakotwiczony w rosyjskiej duszy – opiekunki, strażniczki oraz kreatora życia. Nie wolno jednak zapominać o tym że istniejący na gruncie tej duszy *raskoł* posiada także drugą stronę, mogącą być zaobserwowaną również w przypadku zjawiska przestrzeni. Najbardziej stan ten odzwierciedlają słowa W. Smirnova, mówiące o tym że *prostranstvo* (przestrzeń) płacze i boli⁴⁰⁷. Parafrazując ten zwrot, można potraktować przestrzeń jako przyczynę wielu negatywnych stanów i zdarzeń, które naznaczyły w szczególności, trudny do wymazania sposób rosyjską historię oraz życie obecne, wywołujących ból oraz smutek. Źródła takiego postrzegania tego fenomenu miały miejsce w odbiorze jego konkretnych cech – przestrzeń, przez swoją wielkość oraz nieograniczoną szerokość dla mieszkańców Rosji była również zjawiskiem potężnym, przytłaczającym, a nawet groźnym. Była ona z jednej strony dawcą wielu dóbr, pozwalających na przetrwanie oraz rozwój, z drugiej jednak strony była siłą, która de facto kierowała wszystkim istotnymi życiowymi procesami i rozwój ten hamowała. Nawet podejmowane i zakończone sukcesem próby polegające na zdobyciu określonych przestrzeni nigdy nie oznaczały ich zupełnego podporządkowania zdobywcom – zagospodarowanie poddanych władzy Rosji terytoriów wiązało się z ogromnym wysiłkiem i poświęceniem, niejednokrotnie przerastającym możliwości pogromców⁴⁰⁸. Jako ilustracja wspomnianego problemu posłużyć może problem słabo zasiedlonych terytoriów rosyjskiego Dalekiego Wschodu. Poprzez akt zdobycia określonych obszarów Rosjanie podporządkowywali sobie przestrzeń, jednakże w ostateczności to przestrzeń pokonywała ich poprzez utrudnianie efektywnego jej zagospodarowania. Stan ten powiązany był z dwoma istotnymi konsekwencjami, które zdeterminowały funkcjonowanie rosyjskiej psychiki oraz jego stosunku do tak istotnej kwestii jak model i rola państwa.

⁴⁰⁵ Op. cit *Russia as space*, s. 39–40.

⁴⁰⁶ Op. cit *Imperija: prostranstvo kak priepastvije*, s. 39.

⁴⁰⁷ W. Marciniak, *Przestrzeń czy pustka? Pojęcie prostranstvo w rosyjskich debatach politycznych lat 90. XX wieku*, A. Nowak (red.), *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2010, s. 587–588.

⁴⁰⁸ Op. cit *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej*, s. 13.

Za pierwszą implikację uznać można wykształcenie cech charakteru, które uznać można za nieodłączną część „szerokiej duszy rosyjskiej” i które również zdeterminowały w istotny sposób formę odbioru świata przez Rosjan, będącą formą szczególną i specyficzną, w której nie sposób nie zauważyć widocznego *raskoła*. Szerokie i otwarte przestrzenie pozwalały Rosjaninowi poczuć się wolnym i szczęśliwym, jednakże wyzwalały w nim także uczucie przytłoczenia oraz bezradności, wynikającej ze świadomości niemożności pokonania tak potężnej siły. Wytwarzało to w mieszkańcach Rosji swoistą pasywność, przejawiającą się w takich cechach jak: melancholia, powolność, niechęć do przejawiania jakiegokolwiek inicjatywy oraz odpowiedzialności⁴⁰⁹, słaba decyzyjność oraz skłonność do podporządkowywania się innym. Podobnie jak w przypadku zamykania do wolności tak i wymienione powyżej cechy w przypadku „szerokiej duszy rosyjskiej” są wyolbrzymione i pozbawione granic. Dominacja przestrzeni nad rosyjską duszą pociągała za sobą nacisk na rozwój oraz ulepszanie życia wewnętrznego niż jakiegokolwiek działań mających na celu efektywną organizację jego zewnętrznej strony. Porównania dwóch narodów żyjących na dwóch różnych typach przestrzeni dokonał M. Bierdajew. Wykazywał on jak bardzo różnice, determinujące jej najważniejsze właściwości oraz będący ich następstwem sposób jej odbioru może wpłynąć na sposób organizacji życia przez całe nacje. Exemplum narodu żyjącego na przestrzeniach umiarkowanych byli według filozofa Niemcy, którzy poprzez wyznaczany przez przestrzeń limit czuli się skrępowani oraz ściśnięci. Skrępowanie to kumulowało oraz wyzwalało w nich energię przeznaczaną na uporządkowanie otaczającego ich świata. Stan ten znalazł swoje odzwierciedlenie w ich nadzwyczajnym zamykaniu do porządku oraz sprawnej organizacji tworzonych przez siebie instytucji⁴¹⁰. W przypadku Rosjan otwarte i nieograniczone przestrzenie powodowały swoiste poczucie rezygnacji, połączone ze świadomością braku możliwości jakiegokolwiek ich podporządkowania. W odróżnieniu od Niemców Rosjanie całą swoją energię kierowali w głąb siebie, czego dowodem może być ich wspomniana już wcześniej głęboka melancholia czy zamykanie do życia duchowego. Taki sposób organizacji rzeczywistości nie sprzyjał tworzeniu dobrze funkcjonującej strony życia zewnętrznego, co przekładało się na charakterystyczne dla tej nacji przerzucanie odpowiedzialności za jego uporządkowanie na inne podmioty. W opisywanym przypadku podmiotem tym było państwo.

O konieczności sprawowania silnej władzy nad państwami, których istotnym wyróżnikiem jest terytorialna rozległość mówił już w swoim dziele „O duchu praw” w XVIII

⁴⁰⁹ Op. cit *O władzy przestrzeni nad rosyjską duszą*, s. 194.

⁴¹⁰ Ibidem, s. 194–195.

wieku Monteskiusz. Państwa te wymagają szczególnego sposobu zarządzania, gdyż rozległość determinuje trudności wynikające z koordynacji często znacznie oddalonych od siebie ziem. Może to implikować autokratyczny charakter rządów, gdyż synchronizacja rządzenia poszczególnymi częściami państwa wymaga zwiększenia uprawnień władzy centralnej⁴¹¹. Słowa te można uznać za sprawdzające się w przypadku rosyjskim. Zdominowany przez nie posiadającą wyraźnych limitów i chaotyczną przestrzeń Rosjanin całe swoje przywileje odnoszące się do jej zagospodarowywania cedował na państwo⁴¹². Wpływ na taki stan rzeczy miało także ciągłe powiększanie się jego obszaru. Według J. Kucharzewskiego rozrost terytorialny Rosji był o wiele szybszy niż możliwości oswojenia nowo zdobytych ziem⁴¹³. Generowało to zwiększone wysiłki organów państwowych, mające na celu jak najmocniejsze poddanie ich pod swoją władzę, co prowadziło do jej bardzo dużej centralizacji oraz niwelowania możliwości autonomicznych działań poddanych, którzy zostali poddani lokalnemu aparatowi państwowemu⁴¹⁴. Wszelkie samodzielne próby zagospodarowywania przestrzeni kończyły się z reguły szybkim przejmowaniem ich przez państwo, o czym mogą świadczyć początki kolonizacji Syberii. Tereny kolonizowane początkowo przez samodzielnych pionierów były szybko przejmowane przez aparat państwowy, który tworzył podległe mu struktury administracyjne, np. punkty celne⁴¹⁵. Poprzez branie w posiadanie wszelkich obowiązków związanych z zarządzaniem tak wielkimi przestrzeniami władza przejmowała jej atrybuty. Można było zaliczyć do nich wielkość, brak granic oraz determinację wszelkich zachodzących na niej procesów.

Przyporządkowanie to widoczne było już na polu symboli i rytuałów. Jednym z przykładów dominacji władzy nad przestrzenią może być ryt koronacyjny władców rosyjskich, pełen nawiązań do symbolicznego przejęcia panowania nad ziemią. Ceremonia koronacji nawiązywała do rytuału zaślubin, kiedy to pan młody (wielki książę lub car) przejmował we władanie pannę młodą (moskiewską i rosyjską ziemię), obiecując ją chronić i dbać o jej dobrostan. Oznaczało to podporządkowanie jej woli panującego. Druga strona takiego obrazu obejmowała jednak pasywność oraz subordynację w stosunku do woli podmiotu, przyjmującego rolę małżonka, czyli panującego oraz uosabianej przez niego władzy.

⁴¹¹ M. Bassin, Turner, Soloviev and frontier hypothesis: the nationalist signification of open spaces, *Journal of Modern History* 1993, 65, s. 491.

⁴¹² Op. cit *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli politycznej*, s. 13.

⁴¹³ Op. cit *Ekspansja na wszystkich azymutach*, s. 25.

⁴¹⁴ Op. cit *Russian geopolitics and geopolitics of Russia*, s. 71.

⁴¹⁵ N.N. Nikitin, Formirovanije vostochnych granits Rossiji (koniec XVI – nachalo XX veka), E. Kudriaceva (red.), *Formirovanije territorii rossijskovo gosudarstva. XVI – nachalo XX veka (granitsy i geopolitika)*, Izdatelstvo Universiteta Dimitra Pazarhskovo, Moskwa 2015, s. 209.

Uwidaczniał się tu kolejny przypisywany Rosjanom syndrom – opuszczonej trzody, powiązany z silną władzą dominującą nad społeczeństwem. Jej brak nieuchronnie wiązał ze sobą wszelkie możliwości osłabienia państwa⁴¹⁶. Ceremonia koronacyjna władców moskiewskich i rosyjskich była traktowana jako ceremonia zaślubin pomiędzy władzą i ziemią⁴¹⁷. Doprowadziło to do procesu sakralizacji władzy, czego nieuchronną konsekwencją była charakterystyczna dla Rosji deifikacja panującego. Ten stan znajdował potwierdzenie w koncepcji Trzeciego Rzymu, gdzie to władca został uznany za jego najważniejszego reprezentanta i realizatora planu budowy Królestwa Bożego na Ziemi⁴¹⁸. Bezwzględne posłuszeństwo w stosunku do księcia lub cara jest więc dogmatem niepodlegającym dyskusji⁴¹⁹. W tym przypadku mówić można o połączeniu trzech rodzajów przestrzeni niematerialnych – politycznej, sakralnej i symbolicznej, które stały się częścią specyficznego stosunku Rosjan do władzy państwowej.

Ten sposób podejścia do kwestii relacji władzy z przestrzenią wykształcił niezwykle osobliwy stosunek Rosjan do rozumienia ich państwa oraz jego roli w ich życiu. Rosja nie jest przez nich postrzegana tylko jako ich ziemia – jest to część świata podlegająca państwu⁴²⁰, które posiada pełną decyzyjność w zakresie jej urzędzenia. Poszerzając stopniowo swoją władzę nad coraz większymi połaciami przestrzeni rosyjskiej państwo oraz jego instytucje zaczęły przejmować jej atrybuty. Państwo stawało się onnipotentne i przytłaczające, zaś ilość uprawnień przyznawanych jego organom – szeroka i nieposiadająca wyraźnie wyznaczonych granic. Stan ten przyjmował postać skrajną, polegającą na przywłaszczeniu przez państwo wszystkiego co się na niej znajdowało⁴²¹.

To *suigeneris* „upaństwowienie” przestrzeni dotyczyło nie tylko znajdujących się w jej obszarze elementów materialnych, lecz także żyjących na jej obszarze ludzi, poddanych rosyjskiej władzy. Proces ten miał dwa oblicza. Pierwsze z nich związane było ściśle z przejmowaniem odpowiedzialności za urządzenie otaczającej człowieka przestrzeni oraz wszelkich procesów na niej zachodzących. Stan ten można uznać za zdejmowanie przez państwo odpowiedzialności poddanych za zagospodarowanie otoczenia. Co więcej, państwo przejmowało na siebie także rolę gwaranta przed mogącymi wyniknąć z charakteru rosyjskiej przestrzeni zagrożeniami. Stan ten najczęściej uwidaczniał się poprzez wysoką militaryzację

⁴¹⁶ Op. cit *Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia. Tom I. Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej*, s. 39.

⁴¹⁷ Op. cit *What is fatherland? Changing notions of duty, rights and belonging in Russia*, s. 25–26.

⁴¹⁸ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska. Tom I*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002, s. 163.

⁴¹⁹ F. Konieczny, *Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów*, Antyk, Komorów 1991, s. 91.

⁴²⁰ I. Salimov, *Politichieskija geomorfologija Rossiji, Imperija prostranstwa. Chrestomatija po geopolitike i geokulturie Rossiji*, ROSSPEN, Moskwa 2003, s. 13.

⁴²¹ Op. cit *Maszyna prostranstwa*, s. 22–23.

państwa⁴²², niezbędną dla prowadzenia ekspansji oraz akcji odwetowych. Panowanie nad tak ogromną przestrzenią wymagało wielkich nakładów i sił, dlatego też naturalną powinnością obywateli było służenie państwu⁴²³. Był to także kolejny element przenoszenia atrybutów przestrzeni na władzę – wielkie przestrzenie żądały od Rosjan pokory. Konsekwencją przerostu państwa nad przestrzenią był także jego przerost nad obywatelami, wyrażany w odbieraniu możliwości realizacji praw i wolności⁴²⁴.

Aspekty tego przerostu widoczne były na wielu polach, poczynawszy od językowego określenia mieszkańców ziemi rosyjskiej. Przymiotnik *rosskij*, oznaczający osobę narodowości rosyjskiej ma charakter dzierżawczy, tzn. wskazując na określoną przynależność. W tym przypadku – jest to przynależność do ziemi rosyjskiej, czyli do państwa. Inne określenia narodowości w języku rosyjskim nie wskazują na przynależność danej osoby do skonkretyzowanej części ziemi, np. wyraz *poljak* (Polak) ma formę rzeczownika, nie przymiotnika. Przymiotnik ten, będący swoistym określeniem przynależności oznacza pierwotną formę ziemi, wyrażanej poprzez państwo w stosunku do jej mieszkańców⁴²⁵. Inną formą tej dominacji było, występujące szczególnie w czasach sowieckich zjawisko umieszczania w wielu miejscach symboli państwowych i komunistycznych⁴²⁶, przypominających obywatelowi o wszechobecnym państwie. Kolejną konsekwencją przejmowania przez państwo atrybutów przestrzeni oraz zwiększającej się dominacji państwa nad obywatelami był formujący się brak rozgraniczenia między strefą publiczną oraz prywatną, co było szczególnie widoczne w czasach radzieckich. Uwidocznieniem opisywanego stanu może być instytucja tzw. paszportu wewnętrznego, posiadająca największe zastosowanie w okresie istnienia państwa radzieckiego. Przybrał on wtedy formę dokumentu niezbędnego do podjęcia jakiejkolwiek czynności. Sytuację tą dobrze oddawała istniejąca w okresie ZSRR anegdota: „Każdy Rosjanin składa się z trzech części: ciała, duszy oraz paszportu”⁴²⁷. „Upaństwowienie” obywatela radzieckiego polegało w przedstawianym przypadku na nie tylko na ograniczeniu możliwości ruchliwości w przestrzeni, lecz także na nieodzowności posiadania wydanego przez państwo dokumentu, który pozwalał na wykonanie najniezbędniejszych czynności urzędowych.

⁴²² Op. cit *Russia under the old regime*, s. 21.

⁴²³ Op. cit *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli politycznej*, s. 13

⁴²⁴ Op. cit *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli politycznej*, s. 12

⁴²⁵ Op. cit *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, s. 39.

⁴²⁶ R. Argenbright, Space of survival: the soviet evacuation of industry and population, J. Smith (red.), *Beyond the Limits: The Concept of Space in Russian History and Culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 211.

⁴²⁷ A. Baiburin, Rituals of identity: the Soviet passport, M. Bassin, C. Kelly (red.), *Soviet and post – soviet identities*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 91, 96.

Ten specyficzny dla Rosji stan dostrzegalny był nie tylko na polu kontaktów zwykłego obywatela z urzędami lub punktami usługowymi, lecz także w najbliższej człowiekowi części przestrzeni egzystencjalnej – przestrzeni domowej. Państwo posuwało się do ingerencji nawet w tę sferę, o czym może świadczyć obowiązek zaaprobowania przez NKWD regulaminu zamieszkiwania i postępowania w mieszkaniach komunalnych. Przerost państwa nad obywatelem doprowadził do upaństwowienia całego ludzkiego życia⁴²⁸ i pozbawienia jednostki resztek jakiegokolwiek prywatności. Dla jeszcze większego podkreślenia tego stanu codzienność w ZSRR pełna była rytuałów go podkreślających. Jako jeden z nich wymienić można przyznanie na komendzie milicji paszportu wewnętrznego. Ten niewiele znaczący z pozoru akt, polegający na wydaniu dokumentu był tak naprawdę równoznaczny z nadaniem człowiekowi nowej tożsamości, konstytuowanej przez państwo⁴²⁹.

Podsumowując fenomen zawłaszczenia rosyjskiej przestrzeni przez organy oraz instytucje państwowe można zwrócić uwagę na jedną jego cechę – zawłaszczenie to miało charakter całkowity. Pod zupełną kontrolę państwa została poddana nie tylko przestrzeń fizyczna, ale także inne przestrzenie o charakterze niematerialnym, egzystujące w jej ramach – przestrzeń społeczna, kulturowa, egzystencjalna, nawet symboliczna. W wymiarze egzystencjalnym miało ono miejsce na polu ograniczania swobody działania obywatela, które miało być podporządkowane celom państwa. W wymiarze społecznym polegało ono na regulowaniu każdego, nawet najbardziej konfidenckiego aspektu życia społecznego. W wymiarze kulturowym sytuacja ta była uwidaczniana w istniejącym w czasach sowieckich i carskich ścisłym nadzorze nad wszelkimi środkami wyrazu, zaś w wymiarze symbolicznym – w mitologizacji symboli państwowych. Jak zauważył A. Novikov Rosja zawsze dążyła do totalności w każdej dziedzinie – również w przypadku kontroli nad przestrzenią⁴³⁰. Każda istniejąca w tym państwie przestrzeń musiała być poddana jego władzy. Postępujący proces wytwarzania nowych przestrzeni – w miarę rozwoju nauki i techniki – będzie skutkował zapewne obejmowaniem kontroli nad ich kolejną grupą.

Przestrzeń z czynnika formującego *samosoznanię* Rosjan i ich obraz świata została zredukowana do roli narzędzia poprzez którego wykorzystanie państwo rosyjskie urzeczywistniało założone cele. Ta *suigeneris* redukcja opierała się na maksymalnym umocnieniu jednej strony poprzez odebranie uprawnień stronie drugiej. W przypadku rosyjskim zawłaszczanie realizowane było poprzez narzucanie jej ról do wypełnienia,

⁴²⁸ K. Gerasimova, Soviet communal apartment, J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999, s. 122.

⁴²⁹ Op. cit *Rituals of identity: the Soviet passport*, s. 122.

⁴³⁰ Op. cit „*Maszyna prostanstva*”, s. 85–86.

tworzonych oraz zmienianych w zależności od aktualnych potrzeb i interesów państwa.

Powyższe przykłady są ilustracją przyjmowania przez przestrzeń w toku procesu konsolidowania pozycji państwa rosyjskiego różnych znaczeń. Zjawisko przestrzeni było obdarzane wieloma treściami, zależnymi od aktualnych potrzeb organów państwowych. Stwierdzić można, iż państwo rosyjskie manipulowało przestrzenią dla uzyskania pożądanych przez siebie stanów. W sytuacji zagrożenia państwa przestrzeń przyjmowała postać obronnego buforu. Przestrzeń wypełniała także rolę dawcy bogactw, czego przykładem może być wykorzystanie zasobów naturalnych Azji Środkowej oraz Syberii. Punktem wspólnym tych różnych ról był ich twórca oraz cel ich powstania. Państwo rosyjskie tworzyło, zmieniało oraz utwierdzało nadawane przestrzeni treści dla maksymalnego umocnienia swojej pozycji – zarówno na polu wewnętrznym, jak i zewnętrznym oraz jej utrwalenia.

Nadawanie przestrzeni sprecyzowanego znaczenia powiązane było z nadawaniem jej jednej z wymienionych wcześniej trzech funkcji: integracyjnej, regulacyjnej oraz koordynacyjnej. Wykorzystanie pierwszej z nich było widoczne podczas długotrwałego procesu poszerzania terytorium, znajdującego się pod władzą Rosji. W jego trakcie różne przestrzenie były scalane w jedną całość. Unifikacja przestrzeni widoczna była również po II wojnie światowej, kiedy Związek Radziecki po uzyskaniu statusu supermocarstwa koncentrował pod swoim przewodnictwem państwa satelickie usytuowane w Europie Środkowo-Wschodniej. Proces ten bazował na narzucaniu podporządkowanym państwom jednolitego systemu gospodarczego i politycznego. Wspomniane uczynienie nowo powstałego miasta – Sankt-Petersburga – nową stolicą Imperium, podyktowane było także chęcią koncentracji całej władzy w jednym miejscu.

Istnienie kolejnej z funkcji – regulacyjnej – zauważalne może być również przy poddawaniu kolejnych terytoriów pod rosyjskie panowanie. Tworzenie stanu podporządkowania wymuszało regulację przez organy państwowe stosunków pomiędzy ich mieszkańcami a państwem. Również narzucenie satelickim państwom po II wojnie światowej radzieckiego modelu społeczno – gospodarczego w istotny sposób determinowało relacje pomiędzy władzą i obywatelami, a także najważniejsze aspekty ich życia.

Funkcja regulacyjna była ściśle połączona z funkcją koordynacyjną, gdyż poprzez coraz szersze i intensywniejsze poszerzanie kontroli nad przestrzenią działalność państwa i jego organów obejmowała ciągle nowy zakres podmiotów jej poddanych. Poszerzanie obszaru państwa w nieuchronny sposób pociągało za sobą spory terytorialne z sąsiadami, co było początkiem tworzenia przez państwo ochronnych stref buforowych. Ich powstanie oraz funkcjonowanie połączone było ze zwiększonymi nakładami na gruncie administracyjnym,

finansowym oraz militarnym, mającym na celu ich utrzymanie. Nowo utworzona przestrzeń o szczególnym przeznaczeniu wymuszała na państwie ciągłe udoskonalanie koordynacji działań, służących osiągnięciu maksymalnej ochrony. Również po II wojnie światowej formowanie istniejących w ramach strefy wpływów „kręgów obronnych” wymuszało na polityce imperium radzieckiego podejmowanie czynności o charakterze polityczno – militarnym. Funkcje regulacyjna oraz koordynacyjna niejednokrotnie łączyły się ze sobą, o czym może świadczyć doktryna Breżniewa, zakładająca możliwość interwencji krajach podejmujących próbę oderwania się od strefy wpływów ZSRR⁴³¹. Doktryna ta regulowała status państw znajdujących się wewnątrz „obozu socjalistycznego”, czyli ich faktyczne podporządkowanie Związkowi Radzieckiemu.

Pełnione przez przestrzeń funkcje ściśle współgrały z podejmowanymi przez państwo czynnościami fragmentacji, hierarchizacji oraz homogenizacji przestrzeni. Pozwalały one na przypisanie oraz utrwalenie zgodnej z życzeniami państwa roli. Fragmentacja przestrzeni odnosiła się do nadawania poszczególnym jej częściom szczególnego znaczenia. Było ono istotne z punktu widzenia politycznego (zbudowanie od podstaw nowej stolicy dla umocnienia władzy cara), militarnego (wydzielanie terytoriów i nadawanie im statusu stref buforowych) czy społecznego (oddawanie wyznaczonych terytoriów pod osadnictwo). Komplementarnym działaniem był proces jej hierarchizacji. Części wydzielone w ramach realizacji polityki państwa były również odbierane jako przestrzeń o znacznej doniosłości dla jego rozwoju ze względów strategicznych (strefy buforowe), ich zasobności (tereny Syberii oraz Azji Centralnej) lub odległości od centralnych ośrodków, ograniczającej możliwość prowadzenia działalności politycznej (miejsca zsyłek).

Proces homogenizacji swój najpełniejszy wyraz posiadał w ramach scalania terytoriów w ramach rosyjskiego państwa, co prowadziło do jego ujednolicenia politycznego i prawnego. Również zawłaszczenie przez Związek Radziecki po II wojnie światowej państw Europy Środkowo-Wschodniej doprowadziło do narzucenia im swojego modelu ustrojowego⁴³². Homogenizacja przestrzeni był w przedstawianej sytuacji procesem wieloaspektowym - ujednolicała przestrzeń pod względem politycznym, gospodarczym, kulturowym i społecznym. Podejmowane próby homogenizacji, hierarchizacji oraz fragmentacji istniały równocześnie i uzupełniały siebie nawzajem. Radzieckie „kręgi obronne” mogły spełniać swoją istotną dla państwa funkcję tylko po ich uprzednim

431 D. Trenin, *End of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization*, Carnegie Moscow Center, Moskwa 2002, s. 64.

432 Op. cit *Space, time and Russian idea*, s. 78.

wydzieleniu i wprowadzeniu potrzebnych zmian. Nadawały one ich strukturze wewnętrznej oraz funkcjonowaniu na arenie międzynarodowej zbliżone znaczenie, umożliwiające prowadzenie spójnej polityki.

Wskutek podejmowanych działań ze strony państwa dochodziło do serii interakcji pomiędzy przestrzeniami: wynikania się przestrzeni, przejmowania cech innej przestrzeni oraz zawierania się jednej przestrzeni w drugiej. Tworzenie nowych przestrzeni ekonomicznych na ziemiach syberyjskich oraz środkowoazjatyckich było nierozzerwalnie powiązane z rozwojem osadnictwa na tych obszarach. Stan ten generował wytworzenie się nowej przestrzeni kulturowej na bazie powstałej wcześniej przestrzeni ekonomicznej, a wraz z nią społecznej. Rola dostarczyciela surowców naturalnych była połączona z nadaniem jej społecznego charakteru, min. poprzez budowę znajdujących się przy tworzonych syberyjskich kopalniach osiedli. Nie wolno zapominać także o roli przestrzeni konceptualnej, na gruncie której państwo rosyjskie kształtowało ramy oraz treść ról, które zamierzało dla formujących się przestrzeni przeznaczyć⁴³³. Wskutek realizacji celów przestrzeni konceptualna przechodziła w przestrzeń pragmatyczną. Z kolei przejmowanie cech jednej przestrzeni przez drugą można zauważyć na polu ciągłego przejmowania przez państwo kontroli nad życiem podporządkowanych mu mieszkańców wskutek istnienia nadmiernego systemu regulacji. Przestrzeń społeczna była podporządkowana przestrzeni organizacyjnej, co doprowadziło do ich całkowitego zespolenia i przejęcia wszelkich jej atrybutów.

Ostatni z istniejących procesów – zawieranie się przestrzeni – może być zaobserwowany poprzez powstawanie oraz realizację wszystkich przyznawanych przez państwo znaczeń w ramach wspomnianej przestrzeni konceptualnej. Jako *exemplum* posłużyć może zawieranie się na gruncie schematu konceptualnego poszczególnych rodzajów przestrzeni, współgrających ze sobą dla osiągnięcia założonych celów. Były to zarówno przestrzenie formowane przez człowieka, jak przestrzenie cywilizacyjna, ekonomiczna czy społeczna, jak i materialna przestrzeń fizyczna.

Sposób rozumienia przestrzeni w Rosji posiadał bardzo duże przełożenie na kształtowanie państwa oraz jego funkcjonowanie. Na ten stan wpłynęły czynniki takie jak: rozległość terytorialna, cechy morfologiczne i klimatyczne rosyjskiego terytorium oraz przypisywanie jej specyficznych właściwości, konstytuujących jej obraz potężnej, ale i niezwykle przydatnej siły. Zdeterminowały one postrzeganie przez Rosjan rzeczywistości, w tym obrazu własnego państwa, jego roli i kierunków rozwoju. Szczególna symbioza

433 Op. cit *Przestrzenny obraz świata w nauce o stosunkach międzynarodowych*, s. 97–98.

mieszkańców Rosji z otaczającymi je przestrzeniami utwierdzana była poprzez ich przyswajanie. Wskutek trudności z zagospodarowaniem ogromnego obszaru państwo przejmowało cały ciężar jego przyswojenia i podporządkowania. Doprowadziło to do uzyskania dominującego statusu nie tylko nad podległym terytorium, ale także nad zamieszkującymi ją ludźmi i formowanymi między nimi stosunkami.

Państwo poddawało pod swoją władzę ciągle nowe rodzaje przestrzeni, realizując wytyczony cel maksymalnego umocnienia swojej pozycji poprzez wykorzystanie będących w jej posiadaniu zasobów. W ten sposób przestrzeń, pełniąc początkowo rolę czynnika kształtującego sposób rozumienia rzeczywistości oraz działania człowieka, została sprowadzona do roli wykorzystywanego przez państwo instrumentu. Obdarzony został on przez konkretnymi znaczeniami i wykorzystywany, w zależności od potrzeb i okoliczności, co pozwoliło Rosji skonkretyzować go w charakterze czynnika kształtującego jej mocarstwową pozycję.

Rozdział IV

Przestrzeń ekonomiczna w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji

W niniejszym rozdziale analizie poddana zostanie przestrzeń, której dynamiczny rozwój i wpływ na kształtowanie pozycji państwa przypada na czasy obecne. Jest nią przestrzeń ekonomiczna. Wykorzystanie ekonomicznych relacji dla umocnienia mocarstwowej pozycji państwa znajduje odbicie na płaszczyźnie rosyjskiej polityki zagranicznej poprzez zagospodarowanie odpowiednich czynników. Pozwalają one na formowanie korzystnych dla Rosji relacji polityczno – gospodarczych, łączących ją z innymi aktorami stosunków międzynarodowych, czego konsekwencją jest umacnianie strefy wpływów i interesów.

Instrumenty te zostaną przeanalizowane na dwóch przykładach. Pierwszym z nich jest budowana na eksporcie surowców sieć powiązań ekonomicznych, politycznych i społecznych, czego wyrazem jest wysunięta przez prezydenta Putina koncepcja budowy „mocarstwa energetycznego”. Zakłada ona użycie posiadanych przez Rosję bogactw naturalnych dla umocnienia swojej międzynarodowej pozycji. Jako drugi instrument przedstawiona zostanie idea integracji eurazjatyckiej. Realizowana jest ona poprzez budowę ugrupowania opartego na podstawach o charakterze kulturowym, społecznym, a przede wszystkim ekonomicznym. Ugrupowanie to buduje silną pozycję Rosji jako lidera na obszarze byłego ZSRR i wyznacza kierunek rozwoju gospodarczego tego regionu. Warto przytoczyć również początki kształtowania przestrzeni ekonomicznej przez Rosję, które – rozpoczęte w czasach radzieckich – do dziś silnie wpływają na jej odpowiednik formowany obecnie.

4.1. Początki kształtowania rosyjskiej przestrzeni ekonomicznej po rozpadzie ZSRR

Tytułem wprowadzenia warto przypomnieć o początkach kształtowania obecnej rosyjskiej przestrzeni ekonomicznej. Proces ten rozpoczął się już w czasach Związku Radzieckiego i bazował na *suigenerisze* wewnętrznej ekspansji⁴³⁴, wyrażanej poprzez tworzenie systemu zależności bazujących na istnieniu sieci podporządkowanych kręgów o charakterze

⁴³⁴A. Arbatov, Osobyj imperskij put Rossiji, *Rossija v globalnoj politike* 2005, no. 6, s. 46.

wewnętrznym i zewnętrznym⁴³⁵. Zbudowane były na wielu różnych fundamentach, posiadających również charakter ekonomiczny. Kręgi wpływów ZSRR po II wojnie światowej podzielone były na kilkanaście stref, określanych mianem „kręgów koncentracji”. Posiadały one różną doniosłość dla centrum. Pierwszy z nich, obejmował kraje Europy Środkowej i Wschodniej. Poddany był największej kontroli, o czym świadczą przyjęte przez ZSRR rozwiązania, jak doktryna Breżniewa. Jednoczenie państw charakteryzujących się podobnym systemem gospodarczo-politycznym pozwalało na wytworzenie nowej przestrzeni o tym charakterze. Według naczelnego organu prasowego KPZR „Prawdy” każda partia komunistyczna odpowiedzialna jest za swe poczynania przed całym ruchem komunistycznym.

Oznaczało to w praktyce dalsze umacnianie następujących przestrzeni: politycznej (jeden system polityczny w wielu krajach), ekonomicznej (identyczny model rozwoju oparty o centralne planowanie) i społecznej (identyczny sposób organizacji społeczeństwa). Jako krąg wewnętrzny określano państwa Europy Środkowej i Wschodniej, podporządkowane ZSRR po II wojnie światowej. Kręgami zewnętrznymi nazywano państwa położone na innych niż Europa kontynentach, które przyjęły ustrój komunistyczny oraz były głównym odbiorcą radzieckiej pomocy ekonomicznej⁴³⁶. Pomoc ta znajdowała wyraz w ogromnych sumach pieniężnych przeznaczanych na rozwój gospodarczy tych państw. Wartość ekonomicznej pomocy udzielanej Kubie przez sam ZSRR od początku lat 80 oscylował w granicach gigantycznej liczby 4 bilionów dolarów rocznie. Silna pomoc ekonomiczna połączona była z pomocą militarną, otrzymywaną przez państwa „kręgu zewnętrznego”. Wysokość dotacji często uzależniona była od strategicznego położenia danego sojusznika, o czym świadczyć może casus Wietnamu. Na jego terytorium znajdowała się największa poza granicami ZSRR baza morska, co poskutkowało przekazywaniem 8 bilionów dolarów przeznaczonych na rozwój ekonomiczny⁴³⁷.

Polityka ZSRR w stosunku do państw budujących wspierające je kręgi formowana była w oparciu coraz większe znaczenie realiów geoeconomicznych, wyrażanych poprzez kształtowanie oraz ciągłe rozbudowywanie tworzonej przestrzeni ekonomicznej. Parafrazując słowa francuskiego ekonomisty J. Attali Związek Radziecki na równi z dotychczas obowiązującym paradygmatem, uwzględniającym jedynie przestrzeń fizyczną jako

⁴³⁵ J. Potulski, Rosyjskie koncepcje geopolityczne jako wyraz poszukiwań formuły imperialnej?, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015, s. 46.

⁴³⁶ Op. cit *Sociokulturnaja dinamika rossijskoj geopolitiki*, s. 68.

⁴³⁷ J. W. Coffey, New thinking or new tactics in Soviet foreign policy?, J. P. Fleron, E. P. Hoffman, R. F. Laird (red.), *Contemporary issues in Soviet foreign policy. From Brezhnev to Gorbachev*, Aldine de Gruyter, Nowy Jork 1991, s. 372.

najważniejszy budulec potęgi państwa, uznał również przestrzenie niematerialne⁴³⁸. Pole wykorzystania przestrzeni ekonomicznej obejmowało nie tylko kręgi zewnętrzne, lecz także państwa tzn. Trzeciego Świata i bazowało nie tylko na przekazywaniu środków pieniężnych. Równie duże znaczenie miały także inne podejmowane przez państwo radzieckie czynności, jak pomoc w rozbudowie poszczególnych elementów gospodarki, np. sektora przemysłowego czy energetycznego. W niektórych przypadkach ta pomoc była intensywna i dobrze odbierana, o czym może świadczyć negatywne przyjęcie na początku lat 90. W społeczeństwie indyjskim rozpadu Związku Radzieckiego⁴³⁹.

Czasy ZSRR to początek nowego rozumienia oraz umiejętnego wykorzystania pojęcia przestrzeni, bazującego przede wszystkim na jej niematerialnych determinantach. Wśród nich jedną z ważniejszych ról odgrywała przestrzeń o charakterze ekonomicznym. Pojęcie „strefa” lub „wpływ” zaczynały w kontekście użycia czynnika ekonomicznego nabierać nowego znaczenia. Decydenci radzieccy koncentrowali się na odpowiedniej modyfikacji parametrów o charakterze ekonomicznym, ich rozszerzeniu bądź zmniejszeniu, co finalnie tworzyło nowy rodzaj przestrzeni o danym charakterze. Proces redefinicji znaczenia tego pojęcia połączony był ze zmniejszeniem doniosłości przestrzeni fizycznej, jednak nie oznaczało to jej zupełnej marginalizacji. Jej waga znajdowała odzwierciedlenie poprzez dążenie do powiększenia liczby podmiotów znajdujących się w tworzonej przez ZSRR strefie oddziaływania ekonomicznego. Ten rodzaj przestrzeni pełnił rolę podstawy, pozwalającej na utwierdzenie silnej pozycji i umocowania przestrzeni niematerialnych. Przestrzeń ekonomiczna, bazująca na połączeniu elementów materialnych i niematerialnych danego zjawiska była następnie budowana przez Federację Rosyjską. Wykorzystała ona wiele powiązań odziedziczonych po epoce radzieckiej, uzupełniając je o nowe elementy.

Wpływ na kształtowanie tej przestrzeni miały także zmiany w otoczeniu międzynarodowym Rosji na początku lat 90. Mający miejsce w roku 1991 rozpad ZSRR był wydarzeniem, w wyniku którego jego sukcesor – Federacja Rosyjska – znalazła się w nowej sytuacji geopolitycznej i gospodarczej. W historiografii rosyjskiej rozpad ten często jest prezentowany jako wielka geopolityczna katastrofa⁴⁴⁰. Granice nowo powstałego państwa wróciły do pozycji w jakiej znajdowały się za czasów panowania Piotra I⁴⁴¹. Rosja straciła około 25% swojego terytorium, 50% dotychczasowej ludności oraz 70% potencjału

⁴³⁸ M. Delibasic, M. Draskovic, R. Scekic, Neoliberalism in geoeconomics: the case of Southeast Europe, *Journal of International Studies*, vol. 9, no. 1, s. 66–67.

⁴³⁹ N. V. Ljukanovich, *Geopoliticheskoje polozienije Rossiji w XXI wiekie*, Rosspen, Moskwa 2003, s. 478.

⁴⁴⁰ Op. cit. *Politichieska geomorfologija Rossiji*, s. 13.

⁴⁴¹ V. A. Kolosov, *Geopolitichieskije polozienije Rossiji: preidstavljienija i realnost*, Art.–Kurier, Moskwa 2000, s. 18–19.

produkcyjnego⁴⁴². Poprzez niemożność utrzymania wpływów budowanych w krajach Trzeciego Świata Rosja zmuszona była wycofać swoją obecność ekonomiczną, militarną i polityczną z tych regionów. Utrata możliwości oddziaływania widoczna była również na obszarach byłych republik, określanych teraz mianem „bliskiej zagranicy”, co bardzo osłabiło jej pozycję w stosunkach z graniczącymi z nią państwami.

Powyższe konsekwencje rozpadu ZSRR połączone były z kryzysem ekonomicznym, ideologiczną pustką, będącą rezultatem klęski ideologii komunistycznej oraz kryzysem tożsamości Federacji Rosyjskiej⁴⁴³. W. Malendowski scharakteryzował budowanie pozycji ZSRR po II wojnie światowej jako opanowywanie „próżni siły” na półkuli północnej i południowej.⁴⁴⁴ Będąca do tej pory jednym z dwóch światowych supermocarstw Rosja stała się nie najlepiej radzącym sobie mocarstwem regionalnym z wieloma problemami. Problemy te spowodowały iż w pierwszych latach swojego istnienia nowe państwo skupiało się na zatrzymaniu wewnętrznej zapaści oraz ułożeniu odpowiednich relacji z największymi mocarstwami⁴⁴⁵.

Z drugiej strony Rosja posiadała w dalszym ciągu pewne atrybuty, predestynujące ją do odgrywania istotnej roli na arenie międzynarodowej. Były to: potężny kompleks militarno–nuklearny, największy na świecie obszar lądowy, status stałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ i dobrze zorganizowany korpus dyplomatyczny⁴⁴⁶. Rosja w dalszym ciągu uważana była za mocarstwo selektywne, opierające swoje możliwości wywierania wpływu na fakcie posiadania arsenału jądrowego oraz stałego miejsca w Radzie Bezpieczeństwa ONZ⁴⁴⁷. Zakończenie zimnej wojny stało się dla Federacji Rosyjskiej asumptem dla wypracowania nowych priorytetów polityki zagranicznej i narzędzi służących jej realizacji na wielu polach.

Koncepcje oraz etapy wdrażania w życie nowych idei dotyczących kształtu polityki zagranicznej podzielić można na cztery okresy. Pierwszy, istniejący w latach 1991–93, skoncentrowany był na aspektach stopniowego przechodzenia od ustroju komunistycznego do

⁴⁴² R. Jakimowicz, *Geostrategiczny wybór Rosji u progu Trzeciego Tysiąclecia. Tom III. Polityka Federacji Rosyjskiej wobec regionu Azji i Pacyfiku, Azji Centralnej i Arktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 10.

⁴⁴³ P. Rutland, *An unnecessary war: the geopolitical roots of Ukraine crisis*, A. Pikulicka, R. Sakwa (red.), *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*, E-International Relations Publishing, Bristol 2016, s. 129.

⁴⁴⁴ W. Malendowski, *Doktryna wojenna Federacji Rosyjskiej w XX i XXI wieku. Cele – zadania – kierunki działania*, *Przegląd Strategiczny* 2007, nr 10, s. 57.

⁴⁴⁵ N. McFarlane, *The R in BRICS: is Russia an emerging power?*, *International Affairs* 2006, vol. 82/1, s. 56.

⁴⁴⁶ S. Zawadzki, *Wielość podsystemów polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, A. Dudek, R. Mazur (red.), *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 121.

⁴⁴⁷ A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 272.

demokratycznego⁴⁴⁸. Jego zwolennicy określani byli jako atlantyści. Nurt ten zakładał ścisłą kooperację między Rosją a zachodnim blokiem polityczno-ekonomicznym. Jednakże narastające od początku lat 90. Problemy gospodarcze doprowadziły do rozczarowania Rosjan polityką atlantyztu oraz coraz częstszego odwoływania się do resentymentów mocarstwowych. Drugi okres koncentrował się na stworzeniu obszaru wpływu i współpracy, zarówno w będących częścią ZSRR republikach Azji Centralnej, jak i w zaliczanych do tzw. Wschodzących potęg krajów Azji, jak Chiny czy Indie. Nurt ten określany był jako eurazjatycki i reprezentowany przez ministra spraw zagranicznych J. Primakowa⁴⁴⁹. Głównym celem prezentowanego kierunku było stworzenie przeciwwagi dla zachodnich organizacji integracyjnych oraz przyznanie Rosji pozycji jednego z najważniejszych kreatorów nowo uformowanego ładu międzynarodowego. Następna duża zmiana nastąpiła po objęciu władzy pod koniec lat 90. Przez W. Putina. Nowy prezydent, świadomy fatalnej sytuacji wewnętrznej oraz słabej pozycji Rosji na arenie międzynarodowej, zmuszony był zredefiniować najważniejsze priorytety rosyjskiej polityki, zarówno w zakresie stosunków wewnętrznych, jak i miejsca swego kraju w otoczeniu zewnętrznym. Założenia nowo tworzonej koncepcji polityki zagranicznej opierały się na schemacie ochrony rosyjskich interesów poprzez umocnienie władzy centralnej⁴⁵⁰ oraz wykorzystanie najbardziej odpowiednich środków o charakterze ekonomicznym⁴⁵¹ oraz politycznym. Podjęte działania miały na celu poszerzenie wpływów oddziaływania Rosji na otoczenie międzynarodowe.

Jednym ze wspomnianych środków było wykorzystanie posiadanych przez Rosję surowców naturalnych jako jednego z najważniejszych segmentów gospodarki i narzędzia formowania silnej pozycji na arenie międzynarodowej. Innym przykładem uformowania odpowiednich instrumentów posiadających charakter ekonomiczny było stworzenie organizacji integracyjnej, grupującej część państw obszaru poradzieckiego, opartej przede wszystkim na wzajemnych powiązaniach gospodarczych pomiędzy członkami.

4.2. Rosja jako państwo typu *petrostate* – jego ewolucja i funkcjonowanie

Pierwszy z przedstawionych instrumentów kształtowania przestrzeni ekonomicznej

⁴⁴⁸ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, ASPRA – JR, Warszawa 2006, s. 232.

⁴⁴⁹ A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006, s. 12–13.

⁴⁵⁰ R. Alf, A. Curanovic, Sz. Kadraś, *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w okresie prezydentury W. Putina. Próba bilansu*, *Żurawia Papers* 2008, nr 12, s. 21.

⁴⁵¹ A. P. Tsygankov, *Russia's foreign policy. Change and continuity in national identity*, Routledge, Lanham 2013, s. 133.

wykorzystywany w obecnych czasach przez Rosję, czyli wydobycie oraz eksport surowców naturalnych powiązane jest ze szczególnym typem państwa, określanym mianem *petrostate*.

Nazwa ta charakteryzuje państwo uzależniające swój eksport w znaczny sposób od sprzedaży nośników energii. Za inną jego cechę wymienić można silne związki pomiędzy sektorem energetycznym a systemem politycznym⁴⁵². Termin „*petrostate*” skorelowany jest z pojęciem „gospodarki surowcowej”. Oznacza on model systemu ekonomicznego państwa, w których udział surowców energetycznych w kształtowaniu ich produktu krajowego brutto przekracza 10%, zaś w eksporcie – 40%⁴⁵³.

Według S. Medvedeva Rosja spełnia wymienione wyżej przesłanki i można ją uznać za dany model państwa. Badacz podkreśla, iż obecnie sam sektor naftowy generuje 25% produktu krajowego brutto oraz 40% dochodów rządowych⁴⁵⁴. Charakterystyczną cechą rosyjskiego eksportu jest zdominowanie go przez wydobycie i sprzedaż poszczególnych nośników energii oraz wzajemne przenikanie się sfery politycznej z gospodarczą. Drugi z wymienionych aspektów rosyjskiego *petrostate* zostanie omówiony w dalszej części podrozdziału, pierwszy natomiast znajduje swoje potwierdzenie w danych prezentowanych przez rosyjskiej urzędy państwowe. Według statystyk Rosyjskiej Służby Celnej z roku 2006 łączny udział sprzedaży surowców energetycznych w tworzeniu eksportu Federacji Rosyjskiej wynosił 65,8%, z którego 49,7% stanowił eksport ropy naftowej, zaś 14,4% sektor gazowy⁴⁵⁵. Pod koniec analizowanego roku produkcja ropy wynosiła 9769 baryłek dziennie, zaś Rosja zajmowała drugie miejsce w świecie pod względem produkcji i eksportu tego surowca. W zakresie produkcji gazu ziemnego pod koniec roku 2006 była niekwestionowanym światowym liderem⁴⁵⁶.

Początki rosyjskiego *petrostate* datują się od czasów powojennych, gdy ZSRR poddał eksploatacji tereny roponośne znajdujące się w Zagłębiu Zachodniosyberyjskim. Eksploatacja ta połączona była z budową systemu rurociągów Przyjaźń (Družba)⁴⁵⁷, składającego się z ponad 8900 kilometrowego systemu, służącego eksportowi ropy naftowej do państw bloku

452E. Wyciskiewicz, Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju, E. Wyciskiewicz (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze poradzieckim*, PISM, Warszawa 2008, s. 36.

453Ibidem, s. 37.

454 S. Medvedev, Russia at the end of modernity: foreign policy, A. Kononov, S. Medvedev, S. Oznobishev (red.), *Russia and the West at the Millenium. Global Imperatives and domestic policies*, Garmisch-Partenkirchen 2003, George C. Marshall European Center for Security Studies, s. 44.

455Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne...*, s. 37.

456A. Grabowska, Dylematy energetyczne Federacji Rosyjskiej, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego* 2009, nr 1, s. 78.

457I. Chałupiec, C. Filipowicz, *Rosja, ropa, polityka czyli o największej inwestycji PKN Orlen*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2009, s. 79-80.

wschodniego⁴⁵⁸. Poziom eksportu „czarnego złota” wzrósł o 25% w przedziale jednego roku: 1970–71. ZSRR zaczął być zaliczany od roku 1974 do kategorii *petrostate*⁴⁵⁹. W zakresie produkcji gazu ziemnego osiągnął on pierwsze miejsce w roku 1984, eksploatując złoża ulokowane min. W północno-zachodniej Syberii⁴⁶⁰. W tym samym czasie następowało ciągle zwiększenie poziomu wydobycia. Do roku 1988 ZSRR osiągnął poziom 13% wydobycia surowców energetycznych w skali światowej⁴⁶¹.

Już wtedy państwo radzieckie zaczęło tworzyć swój własny system powiązań gospodarczych, którego fundamentem był eksport surowców energetycznych, przede wszystkim do państw-satelitów. Układ ten można określić jako tworzenie przez ZSRR własnej przestrzeni ekonomicznej z charakterystycznym jądrem oraz częściami składowymi, skoncentrowanymi wokół niego na zasadzie podporządkowania. Państwa bloku komunistycznego osiągały jednak wymierne korzyści z systemu podległości. Nabywały one surowce energetyczne po cenach o wiele niższych niż pozostali odbiorcy⁴⁶², zaś ciągłych nośników energii wymagała forsowna industrializacja dokonywana po II wojnie światowej⁴⁶³. Ta izolowana od procesów zachodzących na światowych rynkach przestrzeń ekonomiczna⁴⁶⁴ istniała do końca lat 80.

Tworzona przestrzeń o charakterze gospodarczym współgrała z dwoma innymi, zawierającymi się w sobie odpowiednikami: polityczną i ideologiczną. Pierwsza z nich, oparta o lojalność w stosunku do Związku Radzieckiego, spajała podporządkowane państwa środkowoeuropejskie. Nie była ona w stanie istnieć bez ideologii komunistycznej. Związek Radziecki poprzez odpowiednią manipulację czynnikami powiązanymi z eksportem surowców, jak ceny i ilość przesyłanych nośników, skutecznie utrzymywał funkcjonowanie tych trzech przestrzeni. Poddane zostały one procesowi homogenizacji i stanowiły jedną przestrzeń polityczno – ekonomiczną. Utrwalanie to miało miejsce poprzez zwiększanie ilości przesyłanych surowców nie tylko w stosunku do podmiotów lojalnych wobec ZSRR, ale także w stosunku do państw podważających radziecką zwierzchność. Powstanie w latach 80. Silnej opozycji antykomunistycznej w Polsce było przyczyną zwiększonych subsydiów

458Ibidem, s. 79–80, 90–91.

459Y. Weber, *Petropolitics*, A. P. Tsygankov (red.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, Routledge, Abingdon 2018, s. 108.

460T. Ekiert, *Miejsce Rosji w systemie globalnego bezpieczeństwa energetycznego*, S. Bieleń (red.), *Rosja w procesach globalizacji*, ASPRA – JR, Warszawa 2013, s. 161–162.

461E. Fisher, *Rosyjski sektor surowców energetycznych i jego znaczenie dla gospodarki*, *Polityka gospodarcza* 2001–2002, nr 5–6, s. 93.

462Op. cit *Rosja, ropa, polityka*, s. 79–80.

463R. Newnam, *Oil, carrot and sticks: Russia's energy resources as foreign policy tool*, *Journal of Eurasian Studies* 2011, nr 2, s. 135–136.

464 Op. cit *Rosja, ropa, polityka...*, s. 79–80.

energetycznych, mających przyczynić się do utrzymania lojalności zachodniego sąsiada. Kraje prowadzące zbyt niezależną w odczuciu radzieckich decydentów politykę, jak Rumunia, zmuszane były do kupowania radzieckich surowców po cenach zbliżonych do światowych⁴⁶⁵. W ten sposób przestrzeń ekonomiczna formowana przez ZSRR pełniła istotne w ówczesnym czasie funkcje: integracyjną i koordynacyjną. Pierwsza z nich służyła łączeniu elementów bloku komunistycznego, złożonego z poszczególnych państw w jedną całość, pozwalającą utworzyć jednolity ekonomiczny system, bazujący na odbiorze radzieckich surowców naturalnych. Oprócz tego przestrzeń ta służyła koordynacji współpracy pomiędzy Związkiem Radzieckim a podległymi mu państwami – satelitami.

Przestrzeń ta nabierała wyraźnie geoeconomicznego charakteru, poprzez koncentrację na jak najefektywniejszym wykorzystaniu istniejących zasobów przy stopniowym uniezależnianiu się od czynnika terytorialnego⁴⁶⁶. Czynnikiem przestrzeni fizycznej, wyrażany poprzez bliskość geograficzną państw „bloku wschodniego”, był tylko bazą dla wytworzenia silnych powiązań między ZSRR i podporządkowanymi państwami. Połączenie czynników tworzących przestrzeń polityczną i ekonomiczną wskutek ich wzajemnego nakładania się jako głównych narzędzi tworzących politykę zagraniczną⁴⁶⁷ oraz wykorzystanie danej przestrzeni w charakterze narzędzia dominacji stało się jednym z elementów cementowania statusu ZSRR jako jednego z dwóch supermocarstw.

Rozpad ZSRR i dezintegracja bloku komunistycznego doprowadziły do głębokich przeobrażeń rosyjskiego przemysłu energetycznego. Dotychczas upaństwowiony przemysł surowcowy, znajdujący się pod całkowitą kontrolą Ministerstwa Przemysłu Naftowego⁴⁶⁸, został w dużej mierze sprywatyzowany. W okresie od października 1992 do listopada 1993 roku prywatyzacji uległo 60% przedsiębiorstw zajmujących się wydobywaniem i eksportem surowców. Dużą rolę w zmianach własnościowych w dalszym ciągu odgrywało państwo, które przekształcało w spółki akcyjne dotychczas będące pod ścisłą kontrolą Ministerstwa przedsiębiorstwa państwowe. W ten sposób na mocy dekretu prezydenta Federacji B. Jelcyna z roku 1992 doszło do powstania trzech odgrywających później dużą rolę spółek, zajmujących się wydobywaniem i przetwórstwem surowców. Były to Jukos, Łukoil i Surgutneft oraz znajdujący się zupełnie w rękach państwa Rosneft⁴⁶⁹. Równocześnie opisywana gałąź przemysłu uległa tak charakterystycznej dla pierwszej połowy lat 90 prywatyzacji, w wyniku

⁴⁶⁵ Op. cit *Oil, carrot and sticks: Russia's energy resources as ...*, s. 135.

⁴⁶⁶ Sz. Kadraś, Rosyjska geoeconomiczna strategia w XXI wieku, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.) *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich*, ASPRA – JR, Warszawa 2012, s. 164.

⁴⁶⁷ Op. cit *Geoeconomiczna formuła miroustrojstwa...*, s. 10.

⁴⁶⁸ Op. cit *Rosyjski sektor surowców energetycznych i jego znaczenie dla gospodarki*, s. 96.

⁴⁶⁹ Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 10–11.

której większość z nich znalazła się w rękach oligarchów. W celu powiększenia stanu posiadania wykorzystywali oni rozmaite mechanizmy, np. przejmowanie upadających przedsiębiorstw za długi. Ponieważ nabywcy powiązani byli w większości z władzami na Kremlu, tworzone przez nich przedsiębiorstwa (określane czasami jako „goskorporacje”) uznawane były za niezwykle istotne dla efektywnego zagospodarowywania bogactw naturalnych dla rozwoju gospodarki⁴⁷⁰.

„Goskorporacje” cieszyły się dużymi przywilejami ze strony centralnego rządu, który sam miał spory udział w ich tworzeniu. Umożliwiał on przejmowanie formowanych przez państwo spółek przez podmioty prywatne w zamian za udzielanie politycznego poparcia. Taka polityka była wyróżnikiem działań ekipy B. Jelcyna, która w zamian za wsparcie dla urzędującego prezydenta pozwalała w latach 1995–96 na przejęcie kompanii takich jak TNK, Sibneft, Slavneft i Sindaco⁴⁷¹. Wskutek postępującej prywatyzacji rosyjski rynek naftowy na początku pierwszej dekady XXI wieku składał się z 11 przedsiębiorstw, spośród których wyróżnić można było największych graczy: Łukoil (który w samym roku 2000 wydobył ponad 77,7 mln ton „czarnego złota”)⁴⁷², Jukos i Surgutnieftgaz. Na te trzy przedsiębiorstwa przypadało łącznie ponad 50% wydobycia ropy naftowej. Jako graczy „średniej wielkości” pod względem udziału w strukturze wydobywczej wymienić można koncerny takie jak Sibirneft i Rosneft, zaś na samym dole umiejscowione były przedsiębiorstwa o głównie regionalnym znaczeniu jak Tatneft czy Baszneft⁴⁷³.

Najważniejsi gracze rosyjskiego sektora naftowego oraz ich silne związki z państwem pokazują że Federacja Rosyjska może być zakwalifikowana do grona państw określanych jako *petrostate*. W odróżnieniu od wielu podmiotów charakteryzowanych tym mianem, takich jak kraje członkowskie OPEC położone nad Zatoką Perską, Rosja wyróżnia się na ich tle bardziej zróżnicowaną strukturą gospodarki, większym poziomem uprzemysłowienia oraz znacznym stopniem urbanizacji⁴⁷⁴. Przewaga sektora energetycznego w tworzeniu produktu krajowego brutto oraz związki pomiędzy jego poszczególnymi aktorami i państwem pozwalają stwierdzić, iż Federacja Rosyjska od początku swojego istnienia wykazywała cechy pozwalające przypisać ją do tego grona. Po objęciu władzy przez W. Putina na początku XX wieku jej charakter „petro–państwa” został umocniony poprzez zwiększenie powiązań między sektorem energetycznym oraz państwem w ramach trzech przestrzeni:

470T. Ekiert, Znaczenie sektora surowcowo – energetycznego dla gospodarki rynkowej, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, ASPRA – JR, Warszawa 2010, s. 131.

471Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 10–11.

472Op. cit *Rosyjski sektor surowców energetycznych i jego znaczenie dla gospodarki*, s. 100.

473 Ibidem, s. 98, 100.

474 Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 38.

organizacyjnej, percepcyjnej oraz ekonomicznej. Pierwsza z nich wyrażana była poprzez formowanie powiązań między podmiotami rosyjskiego sektora naftowego i państwa, druga – poprzez przydanie szczególnego znaczenia przemysłowi surowcowemu, jako najważniejszemu segmentowi gospodarki rosyjskiej. Przestrzeń ekonomiczna była podstawą relacji tworzonych między przedsiębiorstwami i państwem, nastawionymi na uzyskanie korzyści pieniężnych z eksportu surowców. Te przestrzenie wpisywały się w schemat konceptualny silnej władzy państwowej, zarządzającej kluczowym dla rozwoju Rosji sektorem energetycznym. Jego rozbudowa oraz umocnienie uznać można za fundament idei „mocarstwa energetycznego”.

W tym przypadku mówić można o zawarciu trzech wymienionych przestrzeni w ramach jednej, będącej ich fundamentem – przestrzeni konceptualnej. Jej budowa oparta była o dwa czynniki: wartości, hierarchizację oraz lokalizację, a także o wyznaczenie najważniejszych narzędzi pozwalających na ich realizację, czyli uformowanie przestrzeni pragmatycznej. W prezentowanym przypadku wartością wokół którego Rosja ogniskuje swoje działania jest pragnienie odbudowy pozycji mocarstwowej. Jako narzędzie tego procesu uznano bardzo istotne dla światowej gospodarki surowce energetyczne⁴⁷⁵, szczególnie ropę i gaz, oraz ich ogromny udział w światowym przemyśle i energetyce. Ropa naftowa, gaz ziemny i węgiel są podstawą produkcji 85,8% liczby energii na świecie, zaś pierwszy z nich jest fundamentem wytwarzania 38,3% jej ilości. Sam udział wymienionych surowców w najbliższych latach nie będzie ulegał zmniejszeniu. Odwołując się do słów byłego prezesa Exxon Mobil R. Tillersona udział alternatywnych źródeł wytwarzania energii do roku 2030 wzrośnie tylko o 2%⁴⁷⁶. Wykorzystując wzrastające zapotrzebowanie na surowce energetyczne, Rosja traktuje je jako jedno z najważniejszych mechanizmów kształtowania swojej silnej pozycji.

Jedną z przestrzeni, tworzonych na płaszczyźnie opisywanego schematu konceptualnego jest przestrzeń organizacyjna. Przykładem jej tworzenia jest postępująca od początku XXI wieku konsolidacja sektora naftowego przez państwo rosyjskie. Na początku bazowało ono na przejmowaniu przez silniejszych aktorów mniejszych graczy, czego wyrazem było przejęcie przez TNK w porozumieniu z brytyjskim BP kompanii Sidanco⁴⁷⁷,

475 Op. cit Miejsce Rosji w systemie bezpieczeństwa energetycznego, s. 161–162.

476 Op. cit *Rosja, ropa, polityka...*, s. 69.

477 TNK – BR: a troubled story, <https://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/energy/oilandgas/9305157/TNK-BP-a-troubled-history.html>, 1.09.2019.

oraz ogłoszone w roku 2003 plany połączenia Jukosu i Sibnefti⁴⁷⁸. W celu umocnienia swojej pozycji państwo wykorzystywało mechanizmy polityczne i ekonomiczne. Pierwszy z nich zastosowany został w przypadku doprowadzenia do upadku największego prywatnego przedsiębiorstwa naftowego – Jukosu, którego symbolem stało się aresztowanie jego prezesa M. Chodorkowskiego w roku 2003⁴⁷⁹. Celem tego przedsięwzięcia, poza pozbyciem się przedsiębiorcy wyraźnie sprzeciwiającego się polityce W. Putina, była realizacja pojawiającego się wśród otoczenia prezydenta planu „renacjonalizacji” rosyjskiego przemysłu surowcowego. Usunięcie szefa Jukosu pozwoliło przejąć jej aktywy przez nie będący do tej pory pierwszoplanowym graczem Rosneft⁴⁸⁰.

Uruchomienie mechanizmu politycznego pociągnęło za sobą wykorzystanie środków ekonomicznych. Rosneft w roku 2004 nabył Juganskneftgaz – największe podporządkowane Jukosowi przedsiębiorstwo zajmujące się wydobywaniem surowców⁴⁸¹. Udziały Rosneftu w kształtowaniu rosyjskiego rynku wydobywania surowców stale rosły – w 2006 roku przedsiębiorstwo to zajmowało drugie miejsce w wydobywaniu ropy⁴⁸². Powiązania Rosneftu z władzą zaczęły być coraz silniej umacniane – dyrektorem wykonawczym kompanii został I. Sieczin, były wiceszef Administracji Prezydenta⁴⁸³.

Kolejna seria przejęć dokonana przez Rosneft doprowadziła do uzyskania pozycji największego przedsiębiorstwa naftowego na świecie. W samej Rosji jego udziały na rynku wydobywania ropy naftowej oscylują według danych z roku 2013 w granicach 36 proc.⁴⁸⁴. Według danych z roku 2018 dalej zajmuje on pierwsze miejsce na rosyjskim rynku wydobywania i przetwarzania ropy naftowej z udziałami w wysokości 33 proc. Za drugiego największego potentata uznawany jest Lukoil – jego udziały w rynku wynoszą 15%. Udziały pozostałych graczy – Gazpromneftu i Surgutneftgazu nie przekraczają 12%, zaś pozostali gracze zajmują na rynku naftowym pozycje marginalne. Wysokość udziałów Slavneftu wynosi 5%, Taftneftu – 3%, Novateku – 2%⁴⁸⁵. Przedsiębiorstwa *stricte* powiązane z administracją rządową w roku 2003 kontrolowały jedynie 16 proc. Rynkowego segmentu,

478W. Konończuk, Sprawa Jukosu: przyczyny i konsekwencje, *Prace OSW* 2006, nr 25, s. 9.

479J. Pyka, Fenomen M. Chodorkowskiego: wzlot i upadek Jukosu, *Wschodnioznawstwo* 2008, nr 2, s. 118.

480Ibidem, s. 120.

481I. Wiśniewska, Niewidzialna ręka...Kremla. Kapitalizm państwowy po rosyjsku, *Punkt widzenia OSW* 2007, nr 14, s. 14.

482Op. cit. *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 13.

483J. Rogoża, Raz zdobytej władzy nie oddamy nigdy. Rosyjska elita władzy wobec sukcesji i kryzysu gospodarczego, *Punkt widzenia OSW* 2009, nr 10, s. 14.

484E. Shadrina, Russia's pivot to Asia: rationale, progress and prospects of oil and gas cooperation, *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2015, vol. 4, no. 1, s. 101.

485B. Fattouh, J. Henderson, V. Yermakov, *Russia's heavy fuel oil export: challenges and changing rules abroad and at home*, Oxford Institute of Energy Studies, Oxford 2019, s. 6.

natomiast 10 lat później – 58 proc.⁴⁸⁶. Ten ścisły związek państwa i przemysłu naftowego poświadcza fakt uzyskania oraz podtrzymywania przez Rosję statusu *petro – state*, w którym dobrobyt jest ściśle powiązany z interesem określonych podmiotów politycznych. W opisywanym przypadku są nimi władze państwowe⁴⁸⁷.

Jako osobną kategorię należy wymienić rosyjski rynek eksportu oraz wydobycia gazu ziemnego. Wszelkie aspekty związane z produkcją oraz wykorzystaniem tego surowca zdominowane są przez jedno przedsiębiorstwo – Gazprom⁴⁸⁸. Utworzony w roku 1989 podmiot jest obecnie największym graczem na rynku wydobycia gazu ziemnego w Rosji, zaś w zakresie eksportu tego surowca z terytorium Federacji posiada przyznany przez państwo monopol⁴⁸⁹. Został on ustanowiony na mocy aktu Dumy Państwowej z roku 2006⁴⁹⁰. Niezależne przedsiębiorstwa zajmujące się wydobyciem gazu ziemnego jak Rosneft, Itera czy Nordgaz nie mogą zagrozić pozycji państwowego monopolisty – ich łączny udział w rynku wynosi około 21%⁴⁹¹. Zważywszy na fakt, iż jedynie 25% złóż gazu ziemnego znajdujących się w Rosji jest zbadana, Gazprom może powiększyć zakres swoich inwestycji. Pozycję monopolisty umacnia także specyfika światowego rynku gazowego, skoncentrowanego w mniejszym stopniu niż rynek producentów ropy naftowej. W uznawanym za „gazowy OPEC” Forum Eksporterów Gazu Ziemnego Rosja posiada status obserwatora. Nie jest związana ustalonymi przez członków Forum limitami wydobycia surowca⁴⁹², co pozwala Gazpromowi na ciągłe zwiększanie inwestycji poprzez poszukiwanie nowych złóż oraz poziomu wydobycia.

Przypadek rosyjski pokazuje, że odpowiednie użycie istniejącej na światowych rynkach koniunktury związanej ze wzrostem cen ropy i gazu pozwoliło na wzrost najważniejszych wskaźników ekonomicznych. Rosyjski produkt krajowy brutto odnotował prawie czterokrotny wzrost pomiędzy latami 1999–2006 o 6,8% rocznie⁴⁹³. Same rezerwy walutowe w tym okresie zwiększyły się ponad 20 razy – od 12,7 mld dolarów w roku 1999 do

486E. Shadrina, Russia's pivot to Asia: rationale, progress and prospects of oil and gas cooperation, *Regional Studies of Russia Eastern Europe and Central Asia* 2015, nr 4(1), s. 101.

487N. Robinson, Introduction. The political problems of Russian capitalism, N. Robinson (red.), *Political economy of Russia*, Rowman & Littlefield Publisher, Lanham 2012, s. 4.

488A. Jabłońska, „Gazowanie Europy”, <https://www.wprost.pl/tygodnik/128670/Gazowanie-Europy.html>, 2.09.2019.

489D. Niedziółka, Bezpieczeństwo energetyczne na obszarze poradzieckim, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska– Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Warszawa 2011, Difin, s. 288.

490 Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 13.

491Ibidem, s. 19.

492Op. cit *Znaczenie sektora surowcowo – energetycznego dla gospodarki rynkowej*, s. 166–169.

493K. Czerewacz–Filipowicz, *Regionalizm i regionalizacja w Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Wpływ EAUG na integrację handlową państw członkowskich z gospodarką światową*, Białystok 2016, s. 71.

266 mld w roku 2006⁴⁹⁴. Zauważalny wzrost wskaźników przekładał się także na wzrost poziomu dochodów obywateli Federacji Rosyjskiej, skorelowanych z wysokim poparciem dla polityki prezydenta Putina. Uprawnione jest więc stwierdzenie mówiące o „kupowaniu” społecznego spokoju przez władze poprzez finansowanie wielu inwestycji przekładanych na sferę gospodarczą i społeczną przez dochody uzyskiwane z eksportu surowców⁴⁹⁵. Polityka ta charakteryzuje się jednoczesnym brakiem reform mogących wpłynąć na aktywność ekonomiczną i obywatelską społeczeństwa⁴⁹⁶. Federacja Rosyjska sama decyduje o wyborze drogi swojego rozwoju ekonomicznego, opierającego się na dwóch fundamentach: silnemu ukierunkowaniu na rozwój gospodarki bazującej na eksporcie naturalnych zasobów oraz poddaniu jej znacznej kontroli ze strony państwa. Szczególny status sektora naftowego widoczny jest w strukturze branżowej największych przedsiębiorstw rosyjskich – spośród 100 największych podmiotów aż 75 jest do niego zaliczanych⁴⁹⁷.

Tworzona przez władze państwowe przestrzeń ekonomiczna pełni wszystkie trzy funkcje, wymienione w rozdziale pierwszym i przypisywane przestrzeni – integracyjna, regulacyjna oraz koordynacyjna. Funkcja integracyjna realizowana jest poprzez stopniowe scalanie rosyjskiego sektora naftowego i gazowego przez przedsiębiorstwa będące *de facto* podmiotami rządowymi, ściśle z nimi powiązanymi. Poprzez istnienie funkcji regulacyjnej państwo ma możliwość regulowania za pomocą tworzonej przestrzeni stosunków między poszczególnymi aktorami danego sektora, ukierunkowując je na maksymalne zwiększenie swojej pozycji. Z daną funkcją łączy się kolejna – koordynacyjna, która opiera się na nadzorowaniu ich działania, w kierunku utrwalenia dominującej roli podmiotów *stricto* powiązanych z organami państwa jak Gazprom i Rosneft. Utrwalenie to odbywa się poprzez konkretne manipulowanie daną przestrzenią poprzez czynności takie jak wykupywanie innych przedsiębiorstw (przypadek Rosneftu) czy ustanawianie monopolów (*casus* Gazpromu).

Stwierdzić można, iż upadek ZSRR wymusił na władzach Federacji Rosyjskiej reorganizację dotychczas istniejącej przestrzeni ekonomicznej, bazującej na eksporcie ropy naftowej na gruncie wewnętrznym. Ta *suigeneris* reorganizacja danej przestrzeni doprowadziła do powstania nowych podmiotów, odgrywających istotne znaczenie w zakresie wykorzystania będących w posiadaniu Federacji Rosyjskiej zasobów naturalnych. Pomimo silnego udziału

494L. Szewcowa, Rosja przed nowym cyklem politycznym: paradoksy stabilności i petro-state, W. Konończuk (red.), *Imperium Putina*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2007, s. 18–19.

495W. Konończuk, Najlepszy sojusznik Rosji. Kondycja i perspektywy rosyjskiego sektora naftowego, *Prace OSW* 2012, nr 39, s. 11.

496P. K. Baev, *Russian energy policy and military power: Putin's quests for greatness*, Routledge, Abingdon 2008, s. 145.

497M. Bodio, *Polityka energetyczna w stosunkach między Federacją Rosyjską a Unią Europejską w latach 2000–2008*, ASPRA – JR, Warszawa 2009, s. 94.

podmiotów prywatnych w zakresie organizacji oraz konstytuowania najważniejszych elementów tej przestrzeni podmiotem odgrywającym coraz większą rolę w jej tworzeniu zaczęło odgrywać państwo. Przejmowało ono kontrolę nad poszczególnymi jej częściami oraz utwierdzało i modyfikowało daną przestrzeń wskutek decydowania o głównym kierunku jej rozwoju. Po pewnym czasie proces przekształcania przestrzeni doprowadził do przyjęcia przez państwo dominującej roli w zakresie ustalenia celu oraz kierunku jej rozwoju. Celem tym było w przedstawianym przypadku maksymalne umocnienie rosyjskiego sektora naftowego oraz poddanie go kontroli ze strony władz państwowych, co miało – w założeniu decydentów rosyjskich – przynieść Rosji określone korzyści ekonomiczne. Ten ważny segment gospodarki rosyjskiej można uznać za odrębną, rearanżowaną po rozpadzie ZSRR przestrzeń, której kierunek rozwoju zaczęło ustalać państwo. W wyniku jego działań i dominacji coraz częściej dana przestrzeń zaczęła nabierać charakteru regulacyjnego, wyznaczającego reguły oraz kierunek działania podmiotów będących jego częściami, oraz integracyjnego, spajającego działalność danego sektora z państwem jako podmiotem kontrolującym.

Na polu relacji zewnętrznych surowce energetyczne przyjmują postać użytecznego instrumentu, pozwalającemu rozbudowywać strefę wpływów i interesów Rosji oraz jej dominującą pozycję. Poprzez ich znaczenie w gospodarce światowej Rosja posiada decydujący głos w zakresie określania kierunku i wielkości ich dostaw, przez co wyznacza granice istnienia oraz najważniejsze elementy i zależności wewnątrz tworzonej przestrzeni ekonomicznej.

4.3. Koncepcja „mocarstwa energetycznego” i jej realizacja jako forma budowy przestrzeni ekonomicznej

Koncepcją, która wyznacza kierunek rozwoju tworzonej przestrzeni ekonomicznej jest założenie budowy mocarstwa energetycznego. Energetyka – według słów W. Putina – jest najważniejszą obecnie siłą, pozwalającą na rozwój światowej gospodarki⁴⁹⁸, zaś Rosja jako kraj niezwykle zasobny w surowce naturalne ma większe możliwości ich odpowiedniego wykorzystania⁴⁹⁹. Zagadnieniu temu została poświęcona obroniona w roku 1997 dysertacja, w której W. Putin wykazywał istotne znaczenie użycia oraz planowania strategicznego bazy

498Op. cit. *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 7.

499„Transcript of meeting with participants in the Third Meeting of Valdai Discussion Club”, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/23789>, 2.09.2019.

surowcowo – mineralnej w warunkach gospodarki rynkowej⁵⁰⁰. Po objęciu przez niego urzędu głowy państwa wykorzystanie zasobów naturalnych zostało zastosowane nie tylko w zakresie planowania strategicznego rozwoju gospodarczego, lecz także na gruncie ideologicznym.

Poza traktowaniem wydobywania oraz eksportu nośników energii jako najważniejszej siły napędowej rosyjskiej gospodarki, zaczęto im także nadawać specjalne znaczenie symboliczne. Idea ta interpretowana może być zarówno jako rezultat prób wypełnienia pustki po upadłej i nieprzystającej do obecnych czasów ideologii komunistycznej⁵⁰¹, ale także jako podłoże dla wykorzystania surowców energetycznych w formie narzędzia pozwalającego poszerzać strefę wpływów⁵⁰². O wadze, jaką rosyjscy decydenci przywiązują do zagadnień związanych z prowadzeniem polityki energetycznej świadczą jej koncepcje. *Strategia rozwoju energetycznego Federacji Rosyjskiej*, po raz pierwszy opracowana w roku 1992, została ponownie skonkretyzowana w latach 1994 i 1995⁵⁰³.

Opracowywanie i wprowadzanie w życie strategii energetycznych stało się jednym z najważniejszych aspektów planowania rozwoju ekonomicznego od momentu objęcia prezydentury przez W. Putina. Ostatnie z serii prezentowanych dokumentów opracowywane był w celu zaprezentowania długofalowych założeń rosyjskiej polityki energetycznej, obejmującej lata do 2020, 2030 i 2035 roku. Pierwsza z nich, uchwalona w roku 2003, podkreśliła znaczenie surowców energetycznych, nazywając je bazą rozwoju rosyjskiej ekonomii oraz instrumentem prowadzenia wewnętrznej i zewnętrznej polityki. Energetyczny sektor, nazwany w tym dokumencie „narodowym mieniem Rosji” ma być także narzędziem, którego odpowiednie wykorzystanie pozwoli na realizację szeregu procesów. Wśród nich wymienić można umocnienie ekonomii czy wzrost poziomu życia obywateli⁵⁰⁴.

Strategia ta wymieniała najważniejsze aspekty ich wdrożenia, min. Podkreślano kooperację pomiędzy państwem oraz przedsiębiorstwami działającymi w tej branży dla uzyskania maksymalnych korzyści. Miały one wynikać z bycia głównym eksporterem i państwem tranzytowym dla wielu kopalin. Koncept ten zakłada aktywne uczestnictwo Rosji

500Op. cit *Fenomen M. Chodorkowskiego: wzlot i upadek Jukosu*, s. 115.

501Op. cit *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, s. 48.

502A. Stent, Russia on the world stage. A new energy superpower?, E. B. Rumer, C.A. Wallander (red.), *Russia Watch: Essays in Honor of George Kolt*, Center for Strategic & International Studies, Waszyngton 2007, s. 72.

503J. Gryz, Geopolityczne aspekty polityki energetycznej Federacji Rosyjskiej, *Przegląd geopolityczny* 2009, t.1, s. 119.

504„Razpolozienije Prezidenta RF ot 28.08.2003 ob energieticziskoi strategii Rossiji na pieriod do 2020 goda – cely i priorytety energieticziskoi strategii Rossiji do 2020 goda”, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_87926/578a13728ae992eec2e6fd85b266d22f32ddd6b7/, 15.09.2019.

na światowym rynku ich wydobycia i sprzedaży, poprzez ustalanie najważniejszych reguł jego funkcjonowania⁵⁰⁵, co może zagwarantować jej wpływ na jego regulację i rozwój. Podstawowym założeniem polityki decydentów rosyjskich jest kształtowanie nowej przestrzeni o charakterze ekonomicznym oraz jej optymalizacja, będąca efektem wykorzystania surowców naturalnych jako najważniejszych mechanizmów jej formowania i poszerzania. Celem tak aranżowanej przez Rosję przestrzeni jest uzyskanie pozycji najważniejszego dostawcy surowców, ustalającego najistotniejsze aspekty ich eksportu oraz obrotu nimi. Daje jej to możliwość bycia najważniejszym podmiotem, kształtującym oraz korygującym tworzoną przez siebie przestrzeń. Podany przypadek jest także ilustracją współgrania dwóch rodzajów przestrzeni – politycznej i ekonomicznej, wzajemnie się uzupełniających. Odpowiednia uformowana przestrzeń ekonomiczna jest – według strategii z roku 2003 – podstawą formowania przestrzeni politycznej. Z kolei ostatnia z wymienionych przestrzeni ulega ciągłemu rozwojowi wskutek odpowiedniego wykorzystania elementów przestrzeni ekonomicznej, czyli surowców.

Podobne założenia prezentuje kolejna ze strategii z roku 2009, prezentująca rozwój rosyjskiej polityki energetycznej do roku 2030. Wyraża ona – według M. Gołębiowskiej – podwaliny pod ich wykorzystanie jako podstawowego narzędzia wywierania wpływu na światowy rynek obrotu kopalinami⁵⁰⁶. Oznacza to potwierdzenie dominującej roli ich eksploatacji w *spectrum* możliwego rozwoju ekonomii Rosji, co znajduje odzwierciedlenie w *Strategii rozwoju energetycznego* również w kontekście ciągle zwiększanego poziomu wydobycia. Zgodnie z założeniami przedstawianego dokumentu do roku 2030 wydobycie oraz wszelkie formy przerabiania ropy naftowej i gazu ziemnego wynosić mają: aż 530 milionów ton pierwszego surowca i 940 miliardów metrów sześciennych drugiego z nich⁵⁰⁷. Za fundamenty tworzonej koncepcji mocarstwa energetycznego uznać można: przydanie surowcom energetycznym roli najważniejszego czynnika służącego tworzeniu podstaw skutecznej polityki zagranicznej, ciągłemu zwiększaniu poziomu ich produkcji i sprzedaży oraz spożytkowanie tych elementów w celu tworzenia podwalin nowej strefy wpływów i rozszerzania jej zasięgu.

Założenia budowy „mocarstwa energetycznego” oraz wymienione przestrzenie sytuują się w ramach szeroko pojętej przestrzeni konceptualnej. I w tym przypadku mamy do

505 „Razpolozienije Prezidenta RF ot 28.08.2003 ob energieticzkisioi strategii Rossiji na pieriod do 2020 goda – gosudarstviennaja energieticzkieskaja politika”, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_87926/06af18d35ed6b06c0657dfd4b193ce69d40cd865/, 15.09.2019.

506 Op. cit. *Geopolityczne aspekty polityki energetycznej Federacji Rosyjskiej*, s. 120–121.

507 R. Kłaczynski, Rosyjska polityka energetyczna: strategia, potencjał, perspektywy, *Przegląd geopolityczny* 2016, nr 18, s. 103.

czynienia z wartościami, lokalizowanymi w konkretnej przestrzeni i nadawaniu im odpowiedniego miejsca poprzez zhierarchizowanie⁵⁰⁸. Wartością *sensu largo*, będącą przedmiotem analizy w tym przypadku jest mocna i skonsolidowana pozycja państwa na arenie międzynarodowej, zaś *sensu stricto* – jej uściślenie w postaci uzyskania statusu mocarstwa. Mocarstwo to poprzez uformowanie odpowiedniej przestrzeni ekonomicznej może oddziaływać i przyczyniać się do korzystnej dla siebie aranżacji oraz przyswajania innych przestrzeni.

Opisywana przestrzeń konceptualna oparta jest przede wszystkim na założeniach ekonomicznych, jednak zawiera w sobie elementy o charakterze organizacyjnym, ideologicznym i symbolicznym. Pierwsza z nich została utworzona na skutek zaplanowanych i celowych działań rosyjskich władz, chcących maksymalnie umocnić państwową kontrolę nad przynoszącym dochody sektorem. Kolejna przestrzeń, czyli ideologiczna, opiera się na wywodzonej z imperatywu mocarstwowego potrzebie dominacji i odgrywania znaczącej roli w ramach międzynarodowej społeczności. Jednym z najważniejszych elementów składowych tej ideologii są symbole. Odbiór surowców energetycznych jako najważniejszego narzędzia pozwalającego na wzmocnienie międzynarodowego statusu, został znacznie wzmocniony po objęciu urzędu prezydenta Federacji przez W. Putina. Prezydent otwarcie podkreślał ich znaczenie dla odbudowywanej po rozpadzie ZSRR gospodarki rosyjskiej⁵⁰⁹. Tworzona przestrzeń symboliczna jest pochodną swojego ideologicznego odpowiednika i koncentruje się na ukazaniu surowców energetycznych jako najważniejszego czynnika pozwalającym odzyskać przez Rosję mocarstwową pozycję.

Tworzenie przestrzeni ekonomicznej w opisywanym przypadku opiera się na manipulacji najważniejszymi aspektami istnienia przemysłu surowcowego. Podstawy jej funkcjonowania zawarte zostały w *Strategiach polityki energetycznej Federacji Rosyjskiej*, natomiast jej realizacja w konkretnych działaniach podejmowanych przez rosyjski rząd i przedsiębiorstwa eksportujące surowce energetyczne na światowe rynki.

Pierwszym z działań, konstytuujących opisywaną przestrzeń ekonomiczną jest sprzedaż surowców. Ich odbiorcy dzielą się na trzy, wyraźnie wyodrębnione geograficzne grupy, do których należą: Unia Europejska i państwa Europy Południowej, „bliska zagranica” i Daleki Wschód. Są one lustrzanym odbiciem trzech najważniejszych kierunków polityki zagranicznej, określonych w koncepcji z roku 2000. Wymieniała ona jako najważniejsze

⁵⁰⁸Op. cit. *Przestrzenny obraz świata w stosunkach...*, s. 97.

⁵⁰⁹ M. Huashou, Retrospections and perspectives of Russian diplomacy actions in 2006, *Polish Political Sciences* 2007, vol. XXXVI, s. 14.

wektory koncentracji działań Rosji: Unię Europejską, WNP i państwa Dalekiego Wschodu⁵¹⁰. Odnosząc się do pierwszego z wymienionych odbiorców określić można sprzedaż rosyjskich surowców jako silny element kooperacji ekonomicznej obydwu podmiotów. Służy ona budowaniu i stabilizacji bezpieczeństwa energetycznego⁵¹¹. Trzy grupy odbiorców mogą być określone jako najważniejsze ogniwa tworzonego przez Rosję systemu zależności ekonomicznych, powiązanych systemem zależności eksportowych.

Jednym z istotnych aspektów przytoczonych powiązań jest bliskość geograficzna państw będących odbiorcami rosyjskich surowców. W danym przypadku przestrzeń fizyczna staje się czynnikiem istotnie umacniającym przestrzeń ekonomiczną, co pokazują relacje między Federacją Rosyjską a Unią Europejską. W roku 2006 Federacja Rosyjska była trzecim najważniejszym parterem handlowym Unii. Stan ten utrzymywany był jednak poprzez wysoki udział sprzedaży ropy naftowej i gazu w obopólnej wymianie handlowej. Bez tak silnej pozycji surowców w profilu eksportowym Federacji Rosyjskiej nie miałaby ona szans na odgrywanie roli tak istotnego partnera handlowego Wspólnoty. Wysokie uzależnienie produkcji energetycznej bazujące na rosyjskich surowcach charakteryzuje także państwa Europy Południowej. Import rosyjskiej ropy w Serbii wynosi około 70%⁵¹².

Druga grupa odbiorców to państwa obszaru poradzieckiego, szczególnie Białoruś i Ukraina. Stopień ich uzależnienia jest znaczny, do czego przyczynia się brak dostatecznej ilości zasobów surowców krajowych. Pierwsze z wymienionych państw importuje niemal w całości ropę naftową i gaz ziemny z Rosji. Dostawy te pokrywają 100% krajowego zużycia pierwszego surowca oraz od 80 do 90% drugiego⁵¹³. Do tego stanu przyczynia się również energochłonna gospodarka tych państw. Na Ukrainie zużycie energii jest o 20% wyższe niż w Rosji i 60–70% wyższe niż w Polsce⁵¹⁴. W latach 2005–11 Kijów był największym odbiorcą rosyjskiego „błękitnego paliwa”, sprowadzając w latach 2005–06 wolumen dostaw przekraczający liczbę 59 metrów sześciennych⁵¹⁵. Inne państwa obszaru poradzieckiego również charakteryzują się wyjątkową niską zasobnością w surowce naturalne lub wręcz ich

510. „Koncepcja wnieśnej polityki Rossijskoi Fiederacji”, http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html, 15.09.2019.

511D. Niedziółka, Bezpieczeństwo energetyczne na obszarze poradzieckim, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska – Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, Difin, Warszawa 2011, s. 287.

512D. Bachev, *Rival power: Russia's influence in the Southeast Europe*, Yale University Press, New Haven 2017, s. 210–211.

513A. Eberhardt, *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko – białoruskie 1991–2008*, PISM, Warszawa 2008, s. 143.

514D. Szeptycki, Stosunki między Federacją Rosyjską a Ukrainą w sektorze gazowym, E. Wyciszkiewicz (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, Warszawa 2008, PISM, s. 100–102.

515T. Iwański, Sz. Kadraś, Od wasalizacji do emancypacji. Rozwój modelu ukraińsko-rosyjskiej współpracy gazowej”, *Komentarze OSW* 2018, nr 263, s. 2.

zupełnym brakiem, czego przykładem jest Litwa⁵¹⁶. Większość państw obszaru poradzieckiego nie podejmowała istotnych prób wprowadzenia dywersyfikacji źródeł oraz dostawców nośników energii⁵¹⁷. Rosja wydawała się naturalnym źródłem dostaw przez wzgląd na swoją bliskość geograficzną oraz odziedziczoną po czasach ZSRR wspólną infrastrukturę transportową⁵¹⁸.

Eksportując pożądaną przez te państwa kopaliny Rosja umacnia swoją pozycję ekonomicznego lidera regionu. Bazuje ona nie tylko na ich eksporcie, ale i na istotnym prawie ustalania cen. Pozwala to sprzedawać surowce po cenach niższych lub też wstrzymywać dostawy w przypadku prowadzenia polityki godzącej w rosyjskie interesy⁵¹⁹. W ten sposób Rosja rozwija tworzoną przez siebie przestrzeń ekonomiczną, poszerzając zakres instrumentów pozwalających na jej funkcjonowanie. Instrumenty te połączone są relacją wzajemnego wynikania, co pokazuje przykład możliwości ustalania cen eksportowanych surowców przez Rosję. Kształtowanie najbardziej korzystnych dla Rosji cen jest rezultatem braku posiadania przez inne podmioty swoich zasobów, mogących umożliwić im energetyczną samowystarczalność. Wykorzystując brak zasobów Rosja może narzucać ceny potrzebującym je podmiotom, przez co umacnia swoją pozycję najważniejszego elementu tworzonej przestrzeni.

Obszar Ukrainy jest obszarem szczególnym dla będącej ciągle w budowie przestrzeni. Ukraina służy Rosji za terytorium tranzytowe, służące przesyłowi gazu ziemnego do państw Europy Środkowej i Zachodniej, sięgającego 70% eksportowanego surowca⁵²⁰. Przez terytorium Ukrainy przebiegają trasy znaczących gazociągów: Braterstwa, Sojuszu, Świąteł Północy⁵²¹ oraz Przyjaźni. Część eksportowanej ropy dociera do odbiorców drogą morską z ukraińskich portów⁵²². Wzajemne stosunki polityczne i ekonomiczne Moskwy i Kijowa determinowane są w dużej mierze przez odniesienia na polu gospodarki surowcowej. Ukraina zmuszona jest nabywać zasoby gazu i ropy od wschodniego sąsiada. Rosja nie jest jednak w stanie wykorzystywać wszystkich swoich atutów skorelowanych z faktem bycia największym ich eksporterem, gdyż jej zależność od posiadanych przez Ukrainę dróg przesyłowych jest

516Op. cit *Bezpieczeństwo energetyczne na obszarze poradzieckim*, s. 287–288.

517 Op. cit *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, s. 147–148.

518I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013, s. 110.

519Op. cit *Russian energy policy and military power. Putin's Quest for Greatness*, s. 76–77.

520W. Miłow, Rosja i Ukraina – wzajemna zależność, W. Konończuk (red.), *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko – rosyjskie w roku 2006 i w najbliższej przyszłości*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2006, s. 25.

521Op. cit *Geopolityczne aspekty polityki energetycznej Federacji Rosyjskiej*, s. 102.

522G. Gromadzki, W. Konończuk, *Energy game. Ukraine, Moldova and Belarus between EU and Russia*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2007, s. 13.

znaczna. Zasięg istniejącej przestrzeni ekonomicznej oraz siła oddziaływania jej głównego ogniwa, czyli Rosji, jest w danym przypadku ograniczana przez inny podmiot, co utrudnia rozszerzanie jej zasięgu.

Trzecią grupą podmiotów, bazujących na powiązaniach z Rosją jako największym dostawcą niezbędnych kopalin są państwa Azji Wschodniej. Do tej grupy zaliczają się: Chiny, plasujące się na miejscu drugiego największego importera ropy naftowej oraz Japonia i Korea Południowa znajdujące się w stanie zupełnego uzależnienia od importu surowców energetycznych⁵²³. „Strategia energetyczna Federacji Rosyjskiej do roku 2020”, za jeden z najważniejszych celów uznaje rosyjską obecność jako jednego z wiodących potentatów na tym polu w Azji. Według założeń dokumentu eksport surowców energetycznych do azjatyckich potęg gospodarczych ma oscylować w granicach 30% eksportu ropy oraz 15% gazu ziemnego⁵²⁴.

Wzrastające znaczenie rynku azjatyckiego zauważalne jest poprzez ciągle starania Rosji mające na celu wzrost eksportu surowców naturalnych do państw Dalekiego Wschodu. Połączone są one z poszukiwaniem nowych źródeł, mogących zwiększyć pełne uzależnienie Chin, Japonii i Korei Płd. Od dostawców rosyjskich. W styczniu 2019 roku Federacja Rosyjska stała się największym dostawcą ropy naftowej do Chin, zaś sam poziom zakupu rosyjskiego surowca wzrósł o jedną czwartą w porównaniu z początkiem roku 2018⁵²⁵. Dywersyfikacja kierunków eksportu, będąca paralelnym zjawiskiem w stosunku do zwrotu eurazjatyckiego w założeniach rosyjskiej polityki zagranicznej jest odbiciem deklarowanego pragmatyzmu, zakładającego – po objęciu urzędu przez W. Putina – rozwój polityki zagranicznej na wielu wektorach. Utwierdzenie pozycji najważniejszego dostawcy surowców na tym obszarze nie może być zrealizowane w wypadku pominięcia źródeł ich wydobycia. Za względu na wzrastającą rolę kooperacji z podmiotami dalekowschodnimi Rosja intensyfikuje poszukiwania źródeł surowców w swojej azjatyckiej części i zwiększa wydobycie na terenach złóż już odkrytych (na Sachalinie i północy Kraju Krasnojarskiego)⁵²⁶.

Opisane trzy grupy państw, będących odbiorcami rosyjskich kopalin, pomimo iż stanowią trzy odrębnie funkcjonujące przestrzenie o charakterze ekonomicznym tworzą *de facto* jedną całość. Przestrzeń ta jest tworzona przez wielu aktorów: rosyjskich decydentów,

523Op. cit *Russia's pivot to Asia...*, s. 104.

524 „Ob utwierdżeniji energietichieskoj strategiji Rossiji na pieriod do 2020 goda (z izmieneniami na 15 julija 2009 goda”, <http://docs.cntd.ru/document/901872984>, 16.09.2019.

525 J. Kajmowicz, Rosja największym dostawcą ropy do Chin, <https://www.energetyka24.com/oze/rosja-najwiekszym-dostawca-ropy-do-chin>, 18.09.2019.

526 W. Konończuk, Najlepszy sojusznik Rosji. Kondycja i perspektywa rosyjskiego sektora naukowego, *Prace OSW* 2012, nr 39, s. 66–67.

przedsiębiorstwa zajmujące się wydobywaniem i eksportem surowców oraz innych państw i działających na ich terytoriach kontrahentów wprowadzających eksportowane surowce do obrotu. Integruje ona wspomniane podmioty w swoich ramach oraz reguluje ich wzajemne powiązania. W analizowanym przypadku podejmowane przez Federację Rosyjską czynności mają na celu ciągle umacnianie pozycji najważniejszego eksportera.

Pierwszym z instrumentów służących wymienionemu celowi jest ciągle formowana przez Rosję wspomniana sieć eksportu. Odbiorcy „czarnego złota” koncentrują się w trzech kręgach: zachodnio i środkowo europejskim, Europy Południowo – Wschodniej oraz państw Azji na Dalekim Wschodzie. We wszystkich przypadkach eksport ropy i gazu nierozdzielnie powiązany jest ze ścisłą współpracą z miejscowymi podmiotami, przyjmującą postać przejmowania części ich udziałów. Zjawisko to charakteryzuje słabiej rozwinięte państwa członkowskie UE. Bułgarska filia Łukoilu jest największą kompanią naftową w tym państwie, zajmuje także trzecie miejsce pod względem wielkości w południowo – wschodniej części Europy. Około 49% udziałów w chorwackim przedsiębiorstwie naftowym INA znajduje się w rękach Rosneftu⁵²⁷. Zdominowanie rynku południowoeuropejskiego przez podmioty rosyjskie możliwe było poprzez wyzyskanie słabości miejscowych struktur politycznych i ekonomicznych. Zaliczyć można do nich wysoki stopień korupcji czy niska transparentność podejmowanych przez najważniejsze organy procedur i ich kontroli⁵²⁸. Bezpieczeństwo energetyczne krajów Europy Południowo – Wschodniej nie jest w pełni skonsolidowane poprzez brak jednej z wymienionych dwóch przesłanek: zasobów potrzebnych do produkcji i wykorzystania energii surowców. W połączeniu z tradycyjnym przyjaznym nastawieniem tych państw do Rosji (np. w przypadku Serbii), stan ten pozwala na ścisłą współpracę w zakresie dostaw źródeł energii. Przypadek ten pokazuje będącą ciągle w budowie przestrzeń posiadającą charakter ekonomiczny, jednak opierającą się także na będącej jej częścią przestrzeni prawnej państw Europy Południowo – Wschodniej, charakteryzującej się niską spójnością i przejrzystością. Ułatwia to Rosji możliwość poszerzania zakresu swoich wpływów poprzez wzbogacanie danej przestrzeni o nowych aktorów, realizujących cele podmiotu najsilniejszego, czyli Rosji.

W ramach formowania poszczególnych przestrzeni posiadających charakter ekonomiczny wspomnieć trzeba o jej budowaniu na płaszczyźnie Europy Zachodniej. Najczęściej przybiera ona postać zawierania przez rosyjskie przedsiębiorstwa naftowe oraz Gazprom porozumień z zachodnioeuropejskimi koncernami. Wśród największych

⁵²⁷Op. cit *Rival power: Russia's influence in the Southeast Europe*, s. 210–211, 216.

⁵²⁸Ibidem, s. 214.

kontrahentów Gazpromu wymienić trzeba następujące kompanie: austriacki OMV, francuski Total i Gas de France oraz włoską ENI. Niezwykle bliską współpracę z rosyjskimi firmami prowadzą koncerny niemieckie – EON i VNG. Pierwszy z koncernów zawarł z Gazpromem umowę na dostawę 4 miliardów ton rosyjskiego gazu w roku 2006, zaś VNG zawarło kontrakt dotyczący obrotu 90 mld metrów sześciennych surowca. Według analityka J. Pipera stopień uzależnienia zachodnioeuropejskich podmiotów może w najbliższym czasie tylko wzrosnąć i osiągnąć do roku 2030 poziom 67,5%.

Wagę stosunków z Rosją w zakresie porozumień dotyczących surowców doceniły również instytucje unijne. Według dokumentu z roku 2007 prezentującego założenia unijnej polityki energetycznej, Rosja i UE powinny umacniać dwustronne stosunki na polu energetycznym⁵²⁹. W proces utrwalania swoich wpływów Gazprom włącza nierzadko instrumenty lobbingowe, w tym będące zdaniem M. Staucha niezwykle istotne osobiste kontakty z prominentnymi zachodnioeuropejskimi politykami⁵³⁰. Przykładem prób wykorzystania instrumentów interpersonalnych dla powiększenia wpływów kompanii są kontakty prezydenta Putina z kanclerzem Niemiec G. Schroederem. Kanclerz w roku 2005 podpisał z rosyjskim odpowiednikiem umowę dotyczącą budowy biegnącego przez Bałtyk rurociągu, która miała się zakończyć w roku 2010⁵³¹. Sam Rosneft kontroluje 50% jednego z największych niemieckich spółek naftowych Ruhr Oel, kontrolującą jedną czwartą rynku rafineryjnego w tym kraju⁵³².

Konstruowanie przestrzeni ekonomicznej przez Rosję przybiera postać jej oparcia o wymiar społeczny – kontakty z politykami pozwalają na zawarcie korzystnych kontraktów, dających Rosji możliwość działania na obszarze państw zachodnioeuropejskich i powiększania swoich wpływów. Będąca w danym przypadku częścią przestrzeni ekonomicznej przestrzeń społeczna jest niezwykle istotnym oraz skutecznym elementem formowania przez Rosję strategii tworzenia oraz wdrażania interesów na obszarze Europy Zachodniej. Jej skuteczność przejawia się na polu kontaktów z najważniejszymi graczami sceny politycznej (przykład kanclerza Schroedera), którzy poprzez bliski kontakt z decydentami rosyjskimi włączają podmioty gospodarcze, a w konsekwencji swoje kraje, do tworzonej przez Rosję przestrzeni ekonomicznej. Nie wolno zapominać także o przestrzeni

529R. Ambroziak, Dylematy partnerstwa rosyjsko – unijnego, S. Bieleń, A. Stępień-Kuczyńska (red.), *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 297, 301–302.

530M. Ruszel, Analiza wybranych nieformalnych sposobów wpływania na politykę energetyczną UE – na przykładzie Federacji Rosyjskiej, *Bezpieczeństwo Narodowe* 2015, nr III, s. 117.

531I. K. Oldberg, *Great power and ambitions under Putin and Medvedev*, Swedish Institute of International Affairs, Sztokholm 2010, s. 22.

532Op. cit. *Rosyjska polityka energetyczna: strategia, potencjał, perspektywy*, s. 107.

prawnej, konstytuowanej wskutek zawierania kontraktów pomiędzy poszczególnymi podmiotami z państw zachodnioeuropejskich a podmiotami rosyjskimi, określającymi najważniejsze warunki i wysokość dostaw potrzebnych surowców. W tym przypadku przestrzeń ekonomiczna współlistnieje razem z przestrzenią społeczną, będącą elementem wspomagającym jej poszerzanie oraz umacnianie. W podanym przypadku dwie przestrzenie nachodzą na siebie, tworząc dynamiczny i ciągle rozwijający się twór.

Obok przestrzeni społecznej należy wymienić również przestrzeń symboliczną. W przedstawianym przypadku jest ona budowana wskutek polityki Gazpromu, który przywiązuje bardzo dużą wagę do intensywnego lobbingu wizerunkowego. Dla uzyskania odpowiednich rezultatów na tym polu wynajmuje on znane firmy i instytucje lobbingowe jak Gplus czy WeberShandwick. Ich zadaniem jest tworzenie pozytywnego wizerunku kompanii oraz kreowanie negatywnego obrazu projektów mogących przynieść Gazpromowi straty⁵³³. Lobbing realizowany jest także w postaci wspierania finansowego wielu popularnych przedsięwzięć jak rozgrywki sportowe. Potentat gazowy był jednym z głównych sponsorów piłkarskiej Ligi Mistrzów i poszczególnych klubów jak Schalke Gelsenkirchen⁵³⁴ lub CrvenaZvezda Belgrad⁵³⁵. Gazprom staje się w oczach wielu kibiców ważnym uczestnikiem sportowego życia, pozwalającym – dzięki swoim zasobom pieniężnym – na uczestnictwo ich ulubionych klubów w znaczących rozgrywkach sportowych. W ten sposób staje się symbolem z jednej strony bogatego sponsora, z drugiej – aktywnego uczestnika życia społecznego, gotowego na partycypację w ważnych dla niego wydarzeniach. Podobnie jak wspomniana wyżej przestrzeń społeczna, również ta przestrzeń symboliczna pozwala Gazpromowi – a w konsekwencji Rosji – na poszerzenie zakresu ekonomicznego oddziaływania poprzez moc swojego wizerunku. Przestrzeń symboliczna wywodzi się w danym przypadku z przestrzeni społecznej, wchodzącej w relacje z przestrzenią ekonomiczną. Zachodzące pomiędzy przestrzeniami relacje są kształtowane przez Rosję, która decyduje o kierunku ich rozwoju (np. poprzez wybór płaszczyzny, na gruncie których uprawiany jest lobbing), oraz ich zakresie (wybór podmiotów i przedsięwzięć, w które inwestowane są środki lub z którymi nawiązywana jest współpraca). Także w przypadku tworzenia „mocarstwa energetycznego” dochodzi do przekształcania przestrzeni ekonomicznej (oraz powiązanych z nią innych przestrzeni) w narzędzie, którego sposób oraz granice wykorzystania są zależne od decyzji

533 Op. cit *Analiza wybranych nieformalnych sposobów wpływania na politykę energetyczną UE – na przykładzie Federacji Rosyjskiej*, s. 121.

534 „Gazprom sports sponsorship”, <https://www.gazprom-germania.de/en/sponsorship/sports-sponsorship.html>, 18.09.2019.

535 „Red Star Belgrade”, <https://www.gazprom-football.com/en/red-star-belgrade>, 18.09.2019.

podejmowanych przez decydentów rosyjskich.

Drugim, często podejmowanym przez Rosję środkiem jest wykorzystywanie surowców naturalnych jako instrumentu wymuszenia korzystnych dla siebie decyzji na polu ekonomiczno – politycznym. Świadczy o tym wielokrotne odcinanie dostaw surowców państwom prowadzącym politykę niezgodną z jej interesami. Przykładem wywierania nacisku ekonomicznego może być wykorzystywanie długów w celu powiększenia stanu posiadania w danym państwie, co pozwala Rosji osiągnąć prawną i faktyczną kontrolę nad kluczowymi sektorami ich gospodarek⁵³⁶. Sytuacja ta charakterystyczna jest dla państw postradzieckich, charakteryzujących się problemami wynikającymi z niskiego stopnia rozwoju gospodarczego, jak Armenia⁵³⁷. Erywań zgodził się na przejęcie znacznej części infrastruktury energetycznej przez Moskwę w zamian za anulowanie znacznej części zadłużenia oraz dostaw tanich surowców energetycznych przez stronę rosyjską. Umowa zawarta między Armenią i Rosją dawała tej ostatniej całkowitą kontrolę nad armeńskim sektorem energetycznym⁵³⁸.

Niejednokrotnie dochodziło do włączenia elementów politycznych w zakres wywieranego nacisku ekonomicznego. Powstałe na początku lat 90. Długi gazowe Rosja umarzała Białorusi w zamian za przejmowanie infrastruktury energetycznej i wojskowej. W ten sposób została w połowie lat 90. Oddana w używanie baza wojskowa w Baranowiczach i w Wilejce. W 1996 roku Moskwa i Mińsk zawarły układ o preferencyjnych cenach surowców energetycznych dostarczanych na Białoruś, rozliczanych po cenach wewnątrzrosyjskich. Transakcja ta była swoistym przypieczętowaniem lojalności politycznej Białorusi, która dwa miesiące po jej zawarciu podpisała układ o powstaniu Stowarzyszenia Białorusi i Rosji⁵³⁹.

Kontrola nad tworzonym przez siebie systemem relacji energetycznych, których wspólnym mianownikiem była Rosja, również umacniana była poprzez przedstawiony czynnik podnoszenia ich ceny. Element ten służył „dyscyplinowaniu” nieposłusznych państw poradzieckich, pragnących pogłębić swoje więzy polityczne i gospodarcze z państwami Zachodu. Pod koniec czerwca 2005 roku rosyjska Duma Państwowa przeforsowała ustawę mówiącą o odebraniu Ukrainie, Mołdawii i Gruzji cen preferencyjnych za zakup gazu. Deputowany A. Kokoszkin uzasadnił ten krok argumentem, iż subsydiowanie słabszych gospodarek sąsiadów w sytuacji gdy zwracają się oni ku Zachodowi nie ma większego sensu.

536 O. Wasiuta, Integracja Eurazji jako projekt geopolityczny Rosji, *Przegląd geopolityczny* 2014, tom 7, s. 57.

537 E. Wyciszkiewicz, Rosyjska polityka energetyczna w basenie Morza Kaspijskiego, E. Wyciszkiewicz (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, Warszawa 2008, PISM, s. 183.

538 K. Ismailov, European Union and Russia in the contested Southern Caucasus. How to move it forward, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU – spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 179–181.

539 Op. cit. *Miejsce Rosji w systemie globalnego bezpieczeństwa energetycznego*, s. 178–179.

Wykorzystanie instrumentu podnoszenia cen skonfliktowanemu z Rosją państwu prowadziło do dwóch rodzajów skutków.

Pierwszym z nich było stopniowe powiększanie zakresu posiadania udziałów oraz innych form kontroli nad sektorem energetycznym antagonisty konfliktu. Wskutek ciągłego podnoszenia cen gazu ziemnego Mołdawii, państwo to zdecydowało się pójść na proces ugody z Moskwą, zakończony przejęciem przez Rosnneft kolejnej części wykupywanego od początku lat 90 mołdawskiego monopolisty Moldgaz⁵⁴⁰. Drugi rezultat uważać można za skrajną próbę podporządkowania sobie odbiorców surowców oraz wymuszenia na nich konkretnych decyzji politycznych sprzyjających Rosji, co pokazują relacje z Ukrainą. Pragnąc oddziaływać na politykę sąsiada Rosja sprzedawała Ukrainie gaz po niezwykle zaniżonych cenach (40 – 50 dolarów za metr sześcienny)⁵⁴¹. Wskutek tych działań Ukraina narażona była na ciągły szantaż gazowy ze strony Rosji, mający miejsce w przypadku prób zbytowego wyemancypowania politycznego. Rezultatem zwycięstwa prozachodniej „pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie w roku 2005 było dwutygodniowe odcięcie dostaw gazu. Kolejna nagła przerwa w przesyle gazu wymusiła podpisanie niekorzystnych dla zachodniego sąsiada Rosji umów, dotyczących przedłużenia stacjonowania Floty Czarnomorskiej oraz dostarczania gazu ziemnego przez Gazprom na kolejne 10 lat⁵⁴². W praktyce oznaczało to umocnienie politycznego i ekonomicznego uzależnienia Ukrainy od Rosji.

Trzy przedstawione powyżej przypadki łączy fakt wykorzystania instrumentów ekonomicznych jako narzędzi przymusu, służących do wymuszenia korzystnych decyzji na słabszej stronie. Przytoczone państwa są częściami formowanej przez Rosję przestrzeni ekonomicznej i jednocześnie jej najsłabszymi – ze względu na słabość ich gospodarek – ogniwami. Aranżując daną przestrzeń w sposób maksymalnie odpowiadający realizacji jej planów budowy pozycji mocarstwowej Rosja modeluje równocześnie pozycje ich poszczególnych elementów, dbając by były jak najbardziej dopasowane do jej założeń. Kształtowanie przestrzeni ekonomicznej poprzez odpowiednią manipulację pozycją i polem działania jej słabych uczestników uzupełnione jest również silnie o elementy przestrzeni percepcyjnej. Przedstawione państwa postrzegane są tradycyjnie w Rosji jako część strefy wpływów, przez wzgląd na bliskość geograficzną oraz fakt długotrwałego pozostawania w strukturze Imperium Rosyjskiego oraz ZSRR, co konstytuuje w danym przypadku przestrzeń

540Op. cit *Energy game. Ukraine, Moldova and Belarus between EU and Russia*, s. 21–22.

541 D. Ofiserov–Belski, A. Shushenstov, Central and Eastern Europe, A. P. Tsygankov (red.), *Routledge handbook of Russian foreign policy*, Routledge, Abingdon 2018, s. 289.

542T. Iwański, Sz. Kadraś, Od wasalizacji do emancypacji. Rewizja modelu ukraińsko–rosyjskiej współpracy gazowej, *Komentarze OSW* 2018, nr 263, s. 2–3.

percepcyjną. Opiera się w ona na przekonaniu o możliwości ingerencji przez Rosję w sprawy wewnętrzne oraz działanie na polu międzynarodowym przez państwa, będące niegdyś częściami składowymi ZSRR. Jednakże pierwszeństwo ma wykorzystanie instrumentów ekonomicznych, między innymi manipulowanie możliwością dostawy oraz ustalaniem cen surowców. W tym przypadku obydwie przestrzenie pełnią funkcję integracyjną oraz regulacyjną – nie tylko wzmacniają one relacje pomiędzy Rosją a pozostałymi republikami poradzieckimi, ale także stabilizują ich wzajemne stosunki.

Rosja w opisywanym przypadku wykorzystuje także mechanizm usuwania z zakresu tworzonej przez siebie przestrzeni elementów nie postępujących zgodnie z jej życzeniami, o czym świadczy przykład Ukrainy. Przerwy w dostawach niezbędnego dla ukraińskiej gospodarki gazu są skrajnym przykładem aranżacji przestrzeni ekonomicznej przez Rosję, poprzez możliwość usunięcia jej poszczególnych uczestników, będących przeszkodą na drodze kształtowania pozycji mocarstwowej. *Casus* Ukrainy pokazuje również wysoką skuteczność takiej formy manipulacji elementami przestrzeni ekonomicznej: odpowiednie formy nacisku pozwalają Rosji na uzyskanie pożądaných efektów oraz realizację założeń budowy pozycji mocarstwowej. Przykład Ukrainy pokazuje jak plastyczna w rękach Rosji staje się przestrzeń ekonomiczna – ma ona możliwość nie tylko poszerzania, ale także zawężania jej zakresu w sytuacji kiedy jest to niezbędne dla realizacji założonych celów.

Odpowiednie wykorzystanie surowców naturalnych pozwoliło Rosji zbudować rozległą i ciągle rozbudowywaną przestrzeń o charakterze ekonomicznym. Jej fundamentem jest zapotrzebowanie współczesnej gospodarki na najbardziej potrzebne surowce, czyli ropę i gaz ziemny. Rosja wykorzystuje zaistniały popyt oraz tworzy system powiązań, pozwalający jej na maksymalne wyzyskanie korzyści uzyskanych z eksportu surowców. Prezentowana przestrzeń jest ciągle przez rosyjskich decydentów intensyfikowana i poszerzana. Przypadek jej poszerzania dotyczy ciągle powiększanego zbioru podmiotów, powiązanych sieciami zależności z Federacją Rosyjską. Sytuacja ta dotyczy zarówno poszerzania obszaru geograficznego (sięgającego Europy i Azji) ale także podmiotów gospodarczych (np. koncernów naftowych), gotowych nawiązać współpracę z kompaniami rosyjskimi. Intensyfikacja danej przestrzeni zawiera się w rozwijaniu środków ciągłego poszerzania strefy wpływu ekonomicznego. Wymienić można w danym przypadku zarówno instrumenty legalne (jak podpisywanie kontraktów pomiędzy kompaniami naftowymi lub Gazpromem), jak i środki sytuujące się na granicy prawa, o czym mogą świadczyć środki nacisku wywierane na Ukrainę i Mołdawię.

Dominującym charakterem tworzonej przestrzeni jest jej charakter ekonomiczny.

Podjęmowane przez Rosję działania w zakresie eksportu surowców naturalnych obok poszerzenia sfery wpływów i interesów mają także na celu dostarczenie konkretnych zysków, pozwalających na przyspieszenie rozwoju gospodarczego państwa. Jednakże przestrzeń ta ściśle współgra z jej odpowiednikami o innym charakterze. Konfirmacją jej istnienia jest współtworząca ją przestrzeń prawna oraz przestrzeń organizacyjna, istniejącą wskutek ukształtowania odpowiednich organów oraz infrastruktury przesyłowej, regulującej dostarczanie surowców. Przestrzenie te powstały poprzez wolę podjęcia konkretnego działania przez państwo rosyjskie, które wyznaczało ramy ich charakteru i zakresu. Również przestrzeń społeczna, istniejąca wskutek wzajemnych kontaktów między stroną rosyjską oraz odbiorcami eksportowanych przez Rosję surowców mogła zaistnieć dzięki konkretnym posunięciom z jej strony. To państwo rosyjskie jest w tej sytuacji stroną czynną, tworzącą i decydującą o istnieniu i funkcjonowaniu poszczególnych przestrzeni. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku przestrzeni percepcyjnej, która kreuje określony sposób postrzegania przez polityków rosyjskich zewnętrznego otoczenia ich państwa, w tym obszarze poradzieckiego. Pozwala to na nadanie temu obszarowi specjalnego znaczenia – obszaru tradycyjnie podległego interesom rosyjskim, które pozwala na wykorzystanie wszelkich instrumentów, w tym narzędzi przymusu dla poszerzenia zakresu swoich wpływów.

Wielowymiarowość oraz złożoność tworzonej przestrzeni ekonomicznej implikuje wielość zachodzących pomiędzy nimi relacji. Wśród nich wymienić można procesy fragmentacji oraz homogenizacji przestrzeni. Pierwszy proces zauważalny jest w przypadku różnic w wyróżniających je cechach, pozwalających na rozdzielenie przestrzeni ekonomicznej od równolegle występujących elementów innych przestrzeni. Jako przykład wymienić można przestrzeń społeczną, percepcyjną oraz symboliczną, których elementy wyraźnie wyróżniają się na tle tworzonej przestrzeni ekonomicznej. Jednakże paralelny proces homogenizacji widoczny jest wskutek ich bardzo wyraźnego powiązania. Często egzystencja jednej przestrzeni nie byłaby możliwa bez egzystencji innej z nich. Zawieranie pomiędzy Federacją Rosyjską a jej kontrahentami umów dotyczących eksportu surowców w nieodłączny sposób konstytuuje przestrzeń prawną. Jest ona istotnym czynnikiem usankcjonowania powstającej przestrzeni ekonomicznej. Realizowanie wspomagających Rosję działań lobbingowych konstytuowane jest w oparciu o przestrzeń społeczną, bazującą na międzyludzkich kontaktach. Przestrzenie te połączone są wspólnym mianownikiem w postaci celu ich istnienia: budowania i poszerzania wpływów ekonomicznych Rosji, co spaja daną przestrzeń w jeden organizm. Również nadanie przestrzeni ekonomicznej, bazującej na wydobywaniu surowców naturalnych szczególnego charakteru, może być uznane za rezultat procesu jej

hierarchizacji.

W opisywanym przypadku można mówić o współlistnieniu i wzajemnym nakładaniu się przestrzeni. Bez podbudowy, jaką tworzyła przestrzeń fizyczna, nie byłoby możliwe poszerzenie zakresu działania przestrzeni niematerialnych, co widać w przypadku użycia eksportu surowców naturalnych jako narzędzia służącego podporządkowaniu ekonomicznemu państw „bliskiej zagranicy”. Terytorialna bliskość, umocniona wieloletnimi więzami i doświadczeniem przebywania we wspólnych organizmach państwowych przyczyniła się do zwrotu szczególnej uwagi na ten region. Rosnąca przewaga czynników ekonomicznych, jak będące w posiadaniu Rosji zasoby surowców naturalnych i nienajlepsza sytuacja gospodarcza większości państw poradzieckich, doprowadziła do nadania tworzonej przestrzeni wyraźnego rysu ekonomicznego, wyrażanego poprzez zawarcie kontraktów dotyczących dostawy ropy i gazu.

Ciągle rozwijana oraz poszerzana przestrzeń ekonomiczna oddziałuje zarówno na wewnętrzną, jak i zewnętrzną płaszczyznę kierunku rozwoju polityki rosyjskiej. W pierwszym przypadku stan ten jest artykułowany poprzez kontrolę państwa nad sektorem surowcowym. Kontrola ta jest ciągle poszerzana wskutek przejmowania przez przedsiębiorstwa powiązane z rządem rosyjskim kompanii działających dotychczas samodzielnie oraz przez ściśle związki monopolisty gazowego – Gazpromu, z władzami na Kremlu. Na polu polityki zagranicznej odpowiednie spożytkowanie możliwości eksportu kopalin doprowadziło do zwiększenia oddziaływania Rosji na otoczenie zewnętrzne. Jedną z jego form jest możliwość dyktowania warunków sprzedaży potrzebnych materiałów i uzależniania tych transakcji od stosunku kontrahenta do polityki rosyjskiej. W ten sposób wypracowana na gruncie wewnętrznym przestrzeń ekonomiczna bazująca na bardzo dużej oraz ciągle ulegającej zwiększeniu kontroli instytucji państwowej, jest przenoszona na pole zewnętrzne. Poprzez wzbogacenie o elementy posiadające znamiona przestrzeni społecznej, organizacyjnej i symbolicznej ulega ona wzmocnieniu, docierając do coraz szerszej grupy odbiorców. Również tworzone w ten sposób powiązania pozwalają na umocnienie i wykorzystanie tworzonych w ten sposób korzyści ekonomicznych i politycznych dla Rosji, do których można zaliczyć: ciągle zwiększającą się liczbę kontrahentów, rosnący eksport oraz wizerunek silnego gracza, dyktującego warunki na polu eksportu niezbędnych obecnie dla gospodarki surowców. Stan ten powoduje ciągły wzrost zasięgu oraz oddziaływania tworzonej przestrzeni, permanentnie uzupełnianej oraz konsolidowanej, przez co przyczyniającej się w znacznym stopniu do formowania mocarstwowej pozycji Rosji.

4.4. Inicjatywa integracji eurazjatyckiej jako forma kształtowania przestrzeni ekonomicznej przez Rosję

Tworzenie sieci ekonomicznych powiązań przez Rosję nie ogranicza się jedynie do wykorzystania bogactw naturalnych. Inną formą kształtowania przestrzeni o tym charakterze jest kształtowanie form współpracy gospodarczej, wzbogaconej o elementy polityczne, kulturowe czy symboliczne. Kooperacja ta mogąca przybierać postać luźną lub bardziej zinstytucjonalizowaną, ulega przeobrażeniom w zależności od potencjału i stosunków tworzących ją podmiotów. Jej przykładem jest obecnie formowana przez Rosję koncepcja integracji eurazjatyckiej.

Początków wspomnianego projektu można upatrywać po rozpadzie ZSRR i podejmowanych przez Rosję próbach określenia swojego miejsca na arenie międzynarodowej. Rozczarowanie polityką atlantyizmu, będące rezultatem narastających problemów gospodarczych, doprowadziło do coraz częstszego odwoływania się do resentymentów mocarstwowych. Dotyczyły one przede wszystkim przywrócenia dominującej pozycji Rosji w świecie, zaczynając od obszaru tzw. „bliskiej zagranicy”. Coraz silniejsze głosy dotyczące reintegracji obszaru postradzieckiego zbiegały się z deklaracjami przedstawicieli władz, mówiących o potrzebie ponownego zacieśnienia współpracy z państwami byłego ZSRR. Minister spraw zagranicznych A. Kozyriew oraz inni rosyjscy politycy coraz częściej w swoich wystąpieniach używali terminów takich jak „obszar żywotnych interesów Rosji” czy „historycznie ukształtowana strefa wpływów”⁵⁴³. Poczyniono również deklaracje o charakterze oficjalnym, jak Deklaracja Kozyriewa z roku 1992. Mówiła ona o prawie Federacji Rosyjskiej do obrony ludności rosyjskiej żyjącej poza jej granicami oraz wysuwała propozycję powstania tzw. rosyjskiej doktryny Monroe. Oznaczała ona przyjęcie przez Rosji roli *suigeneris*żandarma obszaru postsowieckiego oraz uznania go za wyłączną rosyjską strefę wpływów⁵⁴⁴.

Działania podejmowane przez Rosję w celu odbudowania swojej mocno nadwyżęzonej

⁵⁴³ G. C. Boenhert, H. Malon, Rosyjska polityka zagraniczna, *Analizy-Fakty-Opinie-Syntezy* 1996, nr 19, s. 25–26.

⁵⁴⁴ Op. cit *Near abroad. Putin, the West and the contest...*, s. 82.

pozycji na obszarze poradzieckim znalazły wyraz w powstaniu pierwszej organizacji, mającej na celu zintegrowanie byłych republik rozwiązanego Związku – Wspólnoty Niepodległych Państw. Ta utworzona w roku 1991 organizacja skupiała wszystkie państwa należące niegdyś do ZSRR z wyjątkiem Gruzji oraz państw bałtyckich. Początkowe założenia WNP bazować miały na zasadach dobrowolnego sojuszu równoprawnych stron⁵⁴⁵, co podkreślała Deklaracja z Ałma-Aty z roku 1991⁵⁴⁶. Cele rosyjskiej polityki zagranicznej, ogniskujące się wokół WNP dotyczyły min. umocnienia wspólnej przestrzeni ekonomicznej, obronnej oraz społeczno-kulturowej państw tej organizacji.

Rosja traktowała WNP jak mechanizm obrony swoich interesów na nieustabilizowanym jeszcze obszarze radzieckim oraz jako dźwignię służącą odzyskiwaniu utraconej pozycji lokalnego hegemonu⁵⁴⁷. Zdaniem K. Łastawskiego wśród trzech najważniejszych celów Rosji, obejmujących obszar „bliskiej zagranicy” wymienić można: utrzymanie przywództwa politycznego, zachowanie dominacji na polu wojskowym oraz obronę ludności rosyjskojęzycznej⁵⁴⁸. Jednak państwa poradzieckie nie były zainteresowane zbliżeniem mogącym spowodować ponowną utratę niezależności⁵⁴⁹, formułując jako priorytet swojej polityki zagranicznej współpracę z Zachodem (np. Gruzja) lub politykę wielowektorowości (np. Ukraina i Uzbekistan)⁵⁵⁰. Wspólnota Niepodległych Państw zaczęła ewoluować w kierunku organizacji skrajnie nieefektywnej na polu polityczno – gospodarczym,⁵⁵¹ co przyczyniło się do zwrócenia uwagi przez decydentów rosyjskich na inne formy współdziałania.

Koncepcje kooperacji pomiędzy republikami byłego ZSRR pojawiające się na początku lat 90 kładły nacisk na różne ich grupy, będące kluczowymi dla współpracy z Rosją. Idee te dotyczyły min. umocnienia więzi z postsowieckimi republikami słowiańskimi – Ukrainą i Białorusią⁵⁵², z krajami środkowoazjatyckimi bliskimi Rosji pod względem kulturowym i historycznym (o czym świadczy koncepcja utworzenia Związku

⁵⁴⁵ Op. cit *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, s. 231–232.

⁵⁴⁶ „Alma – atinskaya deklaracija”, <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4>, 28.12.2020.

⁵⁴⁷ J. Berryman, *Russia and China in the new Central Asia: the security agenda*, R. E. Kanet (red.), *Russia: Re – emerging Great Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007, s. 156.

⁵⁴⁸ K. Łastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, S. Bieleń, W. Góralski (red.), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Scholar, Warszawa 1999, s. 107.

⁵⁴⁹ Op. cit *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, s. 267.

⁵⁵⁰ Sz. Kadraś, *Wizerunek Rosji w państwach poradzieckich*, S. Bieleń (red.), *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2011, s. 181.

⁵⁵¹ R. Poborski, *Polityka Rosji wobec krajów byłego ZSRR*, M. Zamarlik (red.), *Polityka zagraniczna Rosji*, DIFIN, Kraków 2002, s. 30.

⁵⁵² D. N. Zamiatin, *Vlast prostanstva i prostarnstvo vlasti. Geograficheskie obrazy v politike i mezhdunarodnyh otnoshenijach*, ROSSPEN, Moskwa 2004, s. 192–194,

Eurazjatyckiego wysuwana przez prezydenta Kazachstanu N. Nazarbajewa)⁵⁵³, a nawet trend tzw. bizantynizmu, czyli kooperacji z państwami prawosławnymi na Bałkanach⁵⁵⁴. Wszystkie wymienione koncepcje łączyła kwestia zerwania z państwami zachodnimi jako najważniejszym punktem odniesienia oraz skupieniu się na Wschodzie jako głównym polu działania zewnętrznego Rosji.

Szczególne miejsce na gruncie budowanego schematu konceptualnego zajmował obszar poradziecki, w dalszym ciągu powiązany z Rosją więzami o charakterze politycznym (istnienie WNP) i kulturowym (powszechna znajomość języka rosyjskiego oraz bardzo liczna rosyjska diaspora). Rosja, formułując podwaliny swojej polityki na obszarze poradzieckim obok dwóch istniejących i wymienionych przestrzeni (politycznej i kulturowej) wykorzystwała istnienie również przestrzeni percepcyjnej. Długotrwałe przebywanie Rosji oraz państw środkowoazjatyckich w jednym organizmie państwowym skonsolidowało poczucie przynależności do wspólnego obszaru połączonego więzami kulturowymi, politycznymi oraz ekonomicznymi⁵⁵⁵. Większość Rosjan uznawała w odniesieniu do przytoczonych więzi państwa byłego ZSRR za naturalnych partnerów ewentualnych procesów integracyjnych. Według przeprowadzonej w roku 2011 ankiety 48% badanych osób popierało ideę ponownego zacieśniania więzi na terytorium dawnego Związku, zaś za optymalnego partnera uznany został Kazachstan. Również w pozostałych państwach przynależnych niegdyś do ZSRR odnotowano wysokie poparcie dla możliwych prób integracji – poparło je 67% badanych Kirgizów i 62% Białorusinów⁵⁵⁶. Dawne radzieckie dziedzictwo wpływało także na podobne rozumienie wielu kwestii ekonomicznych i ustrojowych, z którymi musiały zmierzyć się podejmujące zagadnienie integracji podmioty⁵⁵⁷. Państwa Azji Centralnej po uzyskaniu niepodległości wybrały drogę budowy systemów autorytarnych, bazujących na silnej władzy centralnej, przez co postrzegały one Rosję jako gwaranta jej utrzymania oraz względnego spokoju w regionie⁵⁵⁸. Wielokrotnie podkreślana przez państwa we współpracy uczestniczące chęć pełnej integracji związana jest ściśle z tworzeniem przestrzeni ekonomicznej⁵⁵⁹. Rosja

⁵⁵³ Op. cit *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, s. 12.

⁵⁵⁴ Op. cit *Vlast prostanstva i prostarnstvo vlasti*, s. 197–198.

⁵⁵⁵ M. Y. Omelicheva, Central Asia, A. P. Tsygankov (red.), *Routledge handbook of Russian foreign policy*, Routledge, Abingdon 2018, s. 330.

⁵⁵⁶ „Nazad v SSSR: z kem chotiat obiedinajetsja Rossijanie”, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=631383&cid=520>, 20.10.2019.

⁵⁵⁷ A. Podberezkin, O. Podberezkina, *Eurasianism as idea, concept and challenge*, P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasian integration – the view from within*, Abingdon, Routledge 2018, s. 56.

⁵⁵⁸ M. Laurelle, *Russia facing China and India in Central Asia: cooperation, competition and hesitation*, M. Laurelle (red.) *China and India in Central Asia: A new great game?*, Palgrave Macmillan, Nowy Jork, s. 10–11.

⁵⁵⁹ Op. cit *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, s. 241.

traktowała obszar poradziecki jako naturalny obszar rozszerzania swoich wpływów ekonomicznych, naturalny rynek zbytu⁵⁶⁰ oraz pole gospodarczej dominacji.

Integracja eurazjatycka określona może być jako przechodzący wiele stadiów i modyfikacji projekt, zapoczątkowany zawartą w roku 2010 Unią Celną, poprzez Wspólną Przestrzeń Gospodarczą, aż do rozpoczynającej swą działalność 1.01.2015 Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Podobnie jak w przypadku WNP punktem wyjścia była bliskość geograficzna, wyrażana pod postacią sąsiedowania ze sobą tworzących je państw, z początku Rosji, Białorusi i Kazachstanu. Organizacja została uzupełniona następnie o kolejnych członków – Armenię i Kirgistan⁵⁶¹. Położenie w konkretnym obszarze przestrzeni fizycznej również było tylko podstawą, służącą wytworzeniu oraz rozwojowi budujących to zjawisko przestrzeni niematerialnych, spośród których najważniejsze znaczenie posiadała przestrzeń ekonomiczna. Uzupełniana była⁵⁶² – podobnie jak w przypadku eksportu surowców naturalnych - przez inne rodzaje danego zjawiska.

Zaliczyć można do nich następujące rodzaje: przestrzeń kulturową, społeczną, prawną, organizacyjną i percepcyjną. Wymienione niematerialne przestrzenie są ze sobą nawzajem ze sobą powiązane poprzez relacje wzajemnego wynikania (przestrzeń organizacyjna w przypadku integracji eurazjatyckiej jest pochodną przestrzeni prawnej), przeobrażeń istniejącej przestrzeni (w wyniku procesu kooperacji ekonomicznej doszło do formowania nowych płaszczyzn istnienia przestrzeni społecznej) oraz dominacji (procesy ekonomiczne przeważają w zakresie tej integracji). Wszystkie one połączone są wspólnym mianownikiem w postaci zawierania się w ramach przestrzeni konceptualnej.

Niezwykle ważną rolę w podanym zakresie pełni przestrzeń kulturowa. Jedną z podstaw tworzonej organizacji są kwestie związane z postrzeganiem Rosji jako podmiotu mieszczącego się w ramach odrębnego od Zachodu kręgu cywilizacyjnego. Niejednokrotnie pomysłodawcy procesu integracyjnego powoływali się na kwestię jedności kulturowo - cywilizacyjnej państw tworzących tą wspólnotę. Pogląd ten bazuje nie tylko na przekonaniu o wspólnym dziedzictwie kulturowym i historycznym, ale także na różnicach, dzielących byłe republiki radzieckie i wyraźnie różniących je od Zachodu. Dotykał on popularnego na początku lat 90. nawrotu do idei eurazjatyizmu oraz przekonaniu o odmienności cywilizacyjnej Rosji. Idee i wartości były jednym z najważniejszych aspektów, do których

⁵⁶⁰ R. Zhangoza, Russia and the newly independent states of Central Asia: relations transformed, P. Dulkiwicz, D. Trenin (red.), *Russia. The challenges of transformation (Possible futures)*, New York University Press, Nowy Jork 2011, s. 389–390.

⁵⁶¹ A. Lukin, What the Kremlin is thinking. Putin's vision for Eurasia, *Foreign Affairs* 2014, vol. 93, nr 4, s. 90.

⁵⁶² C. A. Hartwell, A Eurasian (or a Soviet) Union? Consequences of further economic integration in the Commonwealth of Independent States, *Business Horizons* 2013, 56, s. 414.

Rosja odwoływała się na początku lat 90., w trakcie pierwszych prób reintegracji krajów obszaru poradzieckiego w ramach WNP.⁵⁶³ Próby te zeszły się w czasie z powołaniem na stanowisko ministra spraw zagranicznych J. Primakowa oraz początkiem „nurtu eurazjatyckiego” w polityce zagranicznej. Pogląd na „eurazjatyckość”, będącą swoistym pomostem między Europą i Azją⁵⁶⁴ Rosji zdobywał coraz większą popularność w rosyjskim społeczeństwie. Przeprowadzona w roku 2007 ankieta wykazała, iż 74% badanych respondentów uznała Federację Rosyjską za kraj o tożsamości eurazjatyckiej⁵⁶⁵, odmiennej od tożsamości zachodniej. Tą tożsamość Rosji podkreślał także w jednym z przemówień z roku 2001 W. Putin. Według słów prezydenta Rosja zawsze była krajem eurazjatyckim⁵⁶⁶. To silne przekonanie o różnicy dzielącej cywilizację rosyjską od cywilizacji zachodniej jest jednym z najważniejszych elementów innego rodzaju przestrzeni - percepcyjnej, będącej również ważnym składnikiem tworzonej przestrzeni ekonomicznej. Postrzeganie Rosji i jej otoczenia jako odrębnego podmiotu, różniącego się postrzeganiem wielu kluczowych kwestii inaczej niż w przypadku państw zachodnich, przyczyniło się do ukonstytuowania przekonania o konieczności umocnienia tworzonych przez nią przestrzeni, także na gruncie ekonomicznym.

Wśród wartości charakterystycznych dla „cywilizacji eurazjatyckiej” wymienić można sprzeciw wobec postępującej sekularyzacji oraz przywiązanie do tradycji i religijności⁵⁶⁷, nie przystających do zlaicyzowanego świata Zachodu⁵⁶⁸. P. Poppel nazwał współczesną Rosję przykładem „czystego konserwatyzmu”, szanującego religię oraz wyrażającego poszanowanie dla innych kultur⁵⁶⁹. W podobnym tonie wypowiada się także doradca prezydenta Putina, S. Glazev, który w swoich pracach podkreśla znaczenie rosyjskich wartości kulturowych. Wśród nich wymienić można: opiekę silniejszego nad słabszym, poszanowanie innych wartości, a także woluntarystyczne podejście do realizowanych wyzwań⁵⁷⁰. Minister spraw zagranicznych Rosji S. Ławrow określił przestrzeń państw Azji Centralnej „przestrzenią

563A. Kowalczyk, *Postsovětskoje prostranstvo v rossijskich vnechniepolitichieskich koncepcijach*, Aspekt Press, Moskwa 2015, s. 108.

564E. Haliżak, Konsekwencje kształtującej się tożsamości Rosji w regionie Azji i Pacyfiku, S. Bieleń, W. Górecki (red.), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Scholar, Warszawa 1999, s. 162.

565K. Ignatowicz, Dziedzictwo historyczne jako wyznacznik postrzegania współczesnej Rosji, S. Bieleń, Sierdljan P. J. (red.), *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2011, s. 78.

566M. Laurelle, *Russian Eurasianism: An ideology of Empire*, Palgrave Macmillan, Baltimore 2012, s. 7.

567A. Lukin, What the Kremlin is thinking. Putin's vision for Eurasia, *Foreign Affairs* 2014, Vol. 93, No. 4, s. 92.

568S. Glazev, Russia and the Eurasian Union, P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasian integration – the view from within*, Routledge, Abingdon 2018, s. 85.

569A. Yatsyk, Russian World (s) in Vienna, T. Hoffmann, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU*, Routledge, Abingdon 2018, s. 83.

570Op. cit. *Russia and the Eurasian Union*, s. 93.

rozumienia oraz poszanowania tradycji”⁵⁷¹. Rosja jest bytem odrębnym od zachodniej cywilizacji⁵⁷² i ma prawo podążać własną drogą rozwoju. Stanowisko takie koresponduje z wyrażonymi w manifeście eurazjatów „*Naszadroga*” wartościami istotnymi dla Rosji jak: zgoda, pokój wewnętrzny czy długotrwała stabilizacja⁵⁷³, które są bliskie również pozostałym uczestnikom eurazjatyckich procesów integracyjnych. Powyższe wypowiedzi świadczą o rozumieniu Rosji jako *de facto* odrębnej przestrzeni kulturowej, zbudowanej na innych niż cywilizacja Zachodu podstawach. W skład tej przestrzeni wchodzi również dzielące podobne wartości państwa obszaru poradzieckiego.

Poglądy te wpisują się w nurt szeroko rozumianego misjonizmu, czyli przekonania o szczególnej roli Rosji ze względu na jej kulturowe i cywilizacyjne cechy. Misjonizm ten przybiera postać szerzenia wspomnianych wartości łączących integrujące się państwa⁵⁷⁴. W ten sposób na temat roli Rosji wypowiada się S. Karaganov, dla którego budowa wielkiej przestrzeni eurazjatyckiej i dominującej roli Rosji w tym przedsięwzięciu przyniesie Europie wiele korzyści oraz pozwoli zaadaptować się do wymogów zmieniającego się świata⁵⁷⁵. Przestrzeń ta obejmowałaby wiele płaszczyzn, poczynając od ekonomicznej po płaszczyznę kulturową.

Integracja eurazjatycka niejednokrotnie postrzegana jest przez jej zwolenników jako nowy typ procesów integracyjnych, alternatywny w stosunku do procesów integracji europejskiej. Bazuje ona według S. Glazewa na wzajemnym poszanowaniu suwerenności uczestników. Zdaniem tego badacza konstruowaniu danego typu integracji pomagają Rosji geograficzne aspekty jej położenia na styku Azji i Europy, co implikuje zbieżność tradycyjnych wartości rosyjskich i azjatyckich⁵⁷⁶. Według poglądów wspomnianego badacza rosyjska otwartość i tolerancja wynika z faktu usytuowania państwa na pograniczu dwóch kontynentów. P. Sawicki, jeden z najważniejszych teoretyków ideologii eurazjatyzmu, traktował Rosję jako państwo niebędące zarówno Europą ani Azją, tylko odrębną cywilizacją⁵⁷⁷.

Parafrazując jego słowa stwierdzić można, że egzystując na pograniczu obydwu

571B. Lo, *Russia and the new world disorder*, Brookings Inst. Press/Chatham House, Waszyngton 2015, s. 104.

572Ibidem, s. 17.

573H. Carrere d' Encausse, *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1522 roku do dzisiaj*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2014, s. 252.

574S. Bieleń, Siła motywacyjna w polityce Federacji Rosyjskiej, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska-Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, Difin, Warszawa 2011, s. 74–75.

575S. Karaganov, „A turn to Asia: the history of political idea”, <https://eng.globalaffairs.ru/pubcol/A-turn-to-Asia-the-history-of-the-political-idea-17926>, 20.10.2019.

576S. Glazev, Russia in the Eurasian Union, P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *The Eurasian integration: the view from within*, Routledge, Abingdon 2015, s. 93.

577Op. cit. *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej*, s. 107.

kontynentów Rosja może być w zależności od układu sił oraz położenia Europą bądź Azją. Implikuje to tworzenie *suigeneris* przestrzeni kulturowej, składającej się z elementów zaczerpniętych z dwóch jej odpowiedników: europejskiej i azjatyckiej. Z każdej z nich Rosja wybiera elementy najbardziej odpowiadające jej zamiarom budowy nowego ugrupowania, służącego podniesieniu jej pozycji na arenie międzynarodowej. Po raz kolejny przestrzeń staje się narzędziem w rękach państwa rosyjskiego, podporządkowanym mu i przekształcanym w zależności od aktualnego, wyznaczanego przez decydentów celu. Wykorzystując kontekst cywilizacyjny Rosja wyposaża nowo tworzoną przestrzeń w elementy ekonomiczne, dokonując homogenizacji dwóch przestrzeni oraz jej równorzędnej hierarchizacji – nowo kształtowana przestrzeń jest dla Rosji istotnym elementem formowania jej pozycji mocarstwowej. Przestrzeń kulturowa pełni w przedstawianym wypadku funkcję integracyjną, scalając najważniejsze elementy charakterystyczne dla kultury europejskiej i azjatyckiej i formułując nową przestrzeń, będącą rezultatem ich współgrania.

Na temat integracji eurazjatyckiej jako tworu nowego typu wypowiadał się także prezydent Putin. Rosyjski przywódca stwierdził, iż nowa potęga wyrasta na Wschodzie, nie jest ona skierowana przeciwko Zachodowi, lecz nie jest także zorientowana na Zachód⁵⁷⁸. W zamyśle prezydenta Rosji może ona być alternatywą cywilizacyjną i ekonomiczną dla Unii Europejskiej (UE)⁵⁷⁹. Podobnie rolę i charakter nowego ugrupowania ocenia przywódca Kazachstanu N. Nazarbajew, który wymieniał priorytety nowoczesnej integracji. Zaliczył do nich nowoczesny pragmatyzm, uwzględnienie elementów geoeconomicznych w większym stopniu niż geopolitycznych oraz znaczenie względów kulturowych i cywilizacyjnych. N. Nazarbajew podkreślił także woluntarystyczny charakter integracji, równość i suwerenność jej członków oraz działanie na wielu kierunkach stosunków międzynarodowych, rozumianych jako zasada wielowektorowości⁵⁸⁰. W ten sposób prezydent Kazachstanu nawiązał do przytoczonej wcześniej koncepcji wielowątkowej przestrzeni eurazjatyckiej, w której formowaniu istotne są czynniki o charakterze ekonomicznym i kulturowo – społecznym, ulegające wzajemnemu procesowi nakładania się. W wyniku współgrania tych przestrzeni dochodzi do utworzenia jednej całości, będącej podstawą nowo tworzonej organizacji.

Eurazjatyckie ukierunkowanie rosyjskiej polityki zagranicznej było rezultatem procesu wzajemnych interakcji przestrzeni, czego jedną odsłoną był proces ich hierarchizacji. W jego

578 R. Sakwa, Challenges of Eurasian integration, P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasian integration – the view from within*, Routledge, Abingdon 2015, s. 17, 19.

579 M. Y. Omelicheva, Central Asia, A. Tsygankov (red.), *Routledge Handbook of Russian Policy*, Routledge, Abingdon 2018, s. 331–332.

⁵⁸⁰ Op. cit *Eurasianism as idea, concept and challenge*, s. 50–51.

wyniku kierunek eurazjatycki został uznany za obiecujący oraz przystosowany do skonstruowania własnej strefy oddziaływania ekonomicznego i politycznego. Jej następstwem była homogenizacja, oznaczająca konstruowanie jednej tożsamości na bazie fundamentów przestrzeni o charakterze historycznym, kulturowym i percepcyjnym. Przestrzeń fizyczna w tym przypadku była traktowana jako fundament możliwego kształtowania własnej organizacji, służącej poszerzaniu wpływów Rosji, opartej na istnieniu odziedziczonych oraz w dalszym ciągu rozwijanych powiązań. Powiązania te, wynikłe ze wspólnej historii oraz wspólnego dziedzictwa kulturowego umacniane były wskutek postrzegania obszaru poradzieckiego jako tradycyjnego obszaru działań Rosji, państwa predystynowanego do odgrywania roli lidera przez wzgląd na swoją wyjątkowość cywilizacyjną. Konsekwencją tego specyficznego obrazu były poglądy mówiące o konieczności stworzenia nowego typu integracji, uwzględniającego szczególną rolę Rosji na gruncie obszaru poradzieckiego.

Podstawowe założenia funkcjonowania organizacji będącej urzeczywistnieniem opisanych procesów manewru różnymi rodzajami przestrzeni, czyli Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, zostały zawarte w konstytuującej ją umowie. Umowa założycielska potwierdza ekonomiczny charakter tworzonej organizacji, podkreślając ramy przeznaczone dla realizacji najważniejszych procesów, zachodzących na jej polu. Te procesy to swobodny przepływ towarów, usług, kapitału i siły roboczej oraz prowadzenie skoordynowanej i zgodnej polityki ekonomicznej. Wśród celów, będących *suigeneris* drogowskazami nowej Unii dokument wymienia: tworzenie warunków dla rozwoju państw członkowskich, mającemu służyć podniesieniu poziomu życia ludności oraz uformowania jednolitego rynku towarów, usług i kapitału. Umowa nawiązuje również do obecności gospodarek państw – członków Unii w globalizującej się gospodarce światowej, wymieniając jako jeden z celów „podwyższenie ich konkurencyjności w warunkach globalnej ekonomii”⁵⁸¹. W analizowanym przypadku przestrzeń ekonomiczna jest w drodze dokonanej uprzednio fragmentacji i nadania jej szczególnego znaczenia, podstawą tworzonego ugrupowania. Wykorzystano w tym celu inne rodzaje przestrzeni, będące ważnym elementem tworzonego schematu. Zaliczyć można do nich przestrzeń kulturową i wywodzącą się z niej przestrzeń społeczną (zaznaczoną w kwestii przepływu osób oraz aspektu podniesienia życia obywateli państw członkowskich). Na jej temat będzie mowa w dalszej części pracy.

Do innych przestrzeni, mających znaczenie na gruncie konstruowania organizacji

581. „Dogovor oevrazijskom ekonomichieskom sojuzie”, <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>, 10.12.2020, s. 2, 7.

integracyjnej można zaliczyć mającą również swoje korzenie w przestrzeni kulturowej przestrzeń historyczną oraz percepcyjną. Pierwsza z nich istnieje na gruncie wspólnego dziedzictwa wynikającego z pozostawania w strukturach ZSRR i będących konsekwencją tego stanu podobnego rozumienia zagadnień związanych z rozwojem politycznym i ekonomicznym. Istnienie przestrzeni percepcyjnej jest również ważnym elementem motywacji podmiotów, tworzących struktury organizacyjne EUG. Jej elementy uwidaczniane są zarówno wskutek postrzegania przez stronę rosyjską szczególnej roli swojego państwa, znajdującego się w centrum kontynentu eurazjatyckiego i przyjmującego rolę lidera kształtowania nowej tożsamości oraz dźwigni znajdujących się w złym stanie miejscowych gospodarek. Rozwój tej przestrzeni, wyrażany jest także poprzez wykazywaną sympatię do procesów integracji eurazjatyckiej oraz samej Rosji jako potężnego sojusznika przez inne państwa. Jako przykład posłużyć mogą plany rozciągnięcia współpracy oraz wpływów nowo tworzonej organizacji na różne grupy podmiotów. Wśród nich wymienić można zarówno państwa znajdujące się w bliskim otoczeniu Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, jak stowarzyszony z nią od roku 2014 Uzbekistan⁵⁸², jak i państwa oddalone geograficznie, lecz uwzględnianie poprzez swój silny rozwój ekonomiczny, np. Wietnam⁵⁸³. Zasięg wpływów EUG rozszerza się również na państwa Półwyspu Bałkańskiego - w październiku 2019 roku doszło do podpisania umowy stowarzyszeniowej między Serbią a EUG⁵⁸⁴. W tym przypadku do głosu dochodzą łączące Rosję i państwa bałkańskie więzy społeczne i kulturowe, szczególnie powoływanie się na wspólne dla religii prawosławnej wartości⁵⁸⁵.

We wcześniejszej części pracy wspomniano również przestrzeń fizyczną, która także przyczyniła się do rozwoju analizowanej przestrzeni poprzez bliskość geograficzną członków nowo tworzonej Unii. Położenie w niezwykle bliskim położeniu stało się podstawą do ukonstytuowania silnych związków na gruncie ekonomicznym oraz wspomagających je zależności kulturowych (np. dotyczących przekonania o odrębności cywilizacji eurazjatyckiej), będących podstawą nowo tworzonej organizacji. Traktat o Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej jako jeden z najważniejszych pryncypiów nowo tworzonej organizacji wymienia wzmocnienie solidarności i współpracy przy poszanowaniu tradycji, historii i

⁵⁸²B. Alimdzhanov, „Kurs na integraciju. Zachem Uzbekistanu vtupit v Evrazijskij Sojuz”, <http://mirperemen.net/2019/10/kurs-na-integraciyu-zachem-uzbekistanu-vstupat-v-evrazijskij-soyuz/>, 3.11.2019.

⁵⁸³M. Entin, E. Entina, Russia's role in promoting Greatest Eurasia geopolitical project, *Rivista di Studi Politica Internazionale. Nuova Serie*, vol. 83, no. 3 (331), s. 335.

⁵⁸⁴V. Kuzmin, „Dver v Serbiju”, <https://rg.ru/2019/10/27/evrazijskij-soiuz-rasshiril-geografiu-sotrudnichestva.html>, 4.11.2019.

⁵⁸⁵A. Rettman, „Serbia pact with Russian bloc to be short – lived, EU says”, <https://euobserver.com/enlargement/145745>, 4.11.2019.

kultury wchodzących w skład Unii narodów⁵⁸⁶. Tworzonej przez Rosję przestrzeni o charakterze ekonomicznym również można w danym przypadku funkcję integracyjną – w jej ramach następuje użycie kilku rodzajów przestrzeni i wykorzystanie ich w celu utworzenia nowego podmiotu, mającego na celu współpracę ekonomiczną i poszerzenie wpływów Rosji.

Podstawowym celem działania Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej jest rozwój i ścisła kooperacja na gruncie ekonomicznym. Ma ona przekładać się na podwyższenie konkurencyjności gospodarek państw członkowskich zarówno we wzajemnych stosunkach między państwami Unii oraz na polu międzynarodowym. Dokument konstytuujący Eurazjatycką Unię Gospodarczą mówi wprost o powstaniu „jednej przestrzeni ekonomicznej”, istniejącej na terytorium jej członków⁵⁸⁷. Z perspektywy państw – członków nowo tworzonej organizacji wzajemna kooperacja może przysłużyć się poprawieniu ich sytuacji na arenie międzynarodowej oraz utrzymaniu i zabezpieczeniu wytworzonych powiązań gospodarczo – politycznych⁵⁸⁸. Stają się one w ten sposób elementami składowymi przestrzeni, powiązanej specjalnymi więzami ekonomicznymi, kulturowymi i politycznymi. W podanym przypadku przestrzeń ekonomiczna pełni obok funkcji integracyjnej funkcję koordynującą, pozwalającą na tworzenie warunków rozwoju i współpracy pomiędzy członkami organizacji oraz tworzących Unię innych przestrzeni.

Pomimo zadeklarowanej w dokumentach założycielskich formalnej równości stron ciężko o niej mówić. Według R. Sakwy trudno jest znaleźć drugi podmiot, powstały w wyniku procesów integracyjnych z tak nierównomiernym rozkładem sił⁵⁸⁹. Najsilniejsza ekonomicznie Rosja wyposażona jest w 78,4% populacji, 86,7% ekonomicznego potencjału oraz 78,3% całkowitego PKB organizacji. O dominacji Rosji świadczy także skala inwestycji podejmowanych przez to państwo w krajach EUG. W roku 2005 wynosiły one 137,9 mln dolarów w Armenii (około 13,9% inwestycji w tym kraju) oraz 95 mln na Białorusi (9,6% inwestycji)⁵⁹⁰. Samo terytorium państwa rosyjskiego zajmuje 83,9% powierzchni organizacji⁵⁹¹. Finansowanie tak dużej organizacji, którą jest Eurazjatycka Unia Gospodarcza

⁵⁸⁶Op. cit „Dogovor o evrazijskom ekonomichieskom sojuzie”, <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>, s. 1, 10.12.2020.

⁵⁸⁷Ibidem, s. 2, 7.

⁵⁸⁸K. Czerewacz-Filipowicz, *Regionalizm i regionalizacja w Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej: wpływ EAUG na integrację handlową państw członkowskich z gospodarką światową*, Białystok 2016, s. 75.

⁵⁸⁹Op. cit *Challenges of Eurasian integration*, s. 28.

⁵⁹⁰W. Bałuk, Asymetria w stosunkach FR z państwami WNP, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska-Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, DIFIN, Warszawa 2011, s. 320–321.

⁵⁹¹Op. cit *Russia and the Eurasian Union*, s. 87.

także w 90% spoczywa w rękach Moskwy⁵⁹². Predysponuje to Rosję – według Glazewa – do bycia naturalnym liderem eurazjatyckiej współpracy, nie tylko na polu ekonomicznym, ale także kulturowym i społecznym. Z pozostałymi uczestnikami integracji eurazjatyckiej łączy ją także wspólna historia oraz zbliżony system polityczny, odrzucający reguły liberalnej demokracji⁵⁹³. Sytuacja ta powoduje – powołując się na przytoczone w rozdziale trzecim zagadnienie imperatywu mocarstwowego – możliwość realizacji prawa do dominacji w ramach tworzonej Unii, a w konsekwencji kształtowanie najważniejszych aspektów jej istnienia.

Dominację Rosji w ramach tworzonej przestrzeni ekonomicznej pokazują dane statystyczne. Skala rosyjskich bezpośrednich inwestycji zagranicznych obejmuje aż 78% ich całkowitego rozmiaru w ramach organizacji⁵⁹⁴. Również handel wewnątrz EUG jest praktycznie w całości zdominowany przez Rosję: w roku 2018 ponad 96,9 proc. obrotów handlowych pięciu pozostałych członków przypadało na transakcje zawierane z podmiotami z Federacji Rosyjskiej. Poziom obrotów pomiędzy pozostałymi członkami Unii jest niezwykle skromny – w roku 2018 wynosił on jedynie 3,14%⁵⁹⁵. Dominującą pozycję Rosji konsoliduje również mechanizm wspomagania słabszych gospodarek pozostałych krajów członkowskich poprzez udzielanie różnego rodzaju subsydiów, np. sprzedaży rosyjskiego gazu na Białoruś poniżej cen rynkowych⁵⁹⁶. Wyposażona w największy potencjał Rosja może wpływać w niebagatelny sposób na kształt tworzonej przestrzeni ekonomicznej poprzez jej rearanżację w sposób najbardziej dla siebie korzystny, nadając jej poszczególne funkcje oraz kształt relacjom pomiędzy przestrzenią ekonomiczną, a jej odpowiednikami w ramach budowanej Unii. Po raz kolejny manewruje ona nią oraz nadaje jej określone funkcje, w podanym przypadku można mówić o funkcji integracyjnej oraz koordynacyjnej. Pierwsza funkcja scala gospodarki krajów członkowskich EUG w jedną, rządzącą się określonymi regułami całość, natomiast druga pozwala na ustalanie przez Rosję najważniejszych reguł jej funkcjonowania, służących budowie jej mocarstwowej pozycji.

Przywódcza rola Rosji jest w opisywanym ugrupowaniu gospodarczym niejako rolą naturalną, pozwalającą na formowanie przestrzeni swoich wpływów. Do najważniejszych

592 Op. cit *Eurasianism as idea, concept and challenge*, s. 54.

593 D. Cadier, *Policies towards Post – Soviet space: the Eurasian Economic Union as an attempt to develop Russia structural power?*, Cadier D., Light M. (red.) *Russia's foreign policy*, Palgrave Macmillan, Londyn 2015, s. 156–157.

594 E. Vinokurov (red.), *Evrazijski Ekonomichesky Sojuz*, EABR, Sankt–Petersburg 2017, s. 143.

595 S. Bhutia, „Russia dominates Eurasian Union trade. Here are the numbers”, <https://eurasianet.org/russia-dominates-eurasian-union-trade-here-are-the-numbers>, 5.11.2019.

596 A. Michalik, Unia Eurazjatycka - realną szansą dla integracji gospodarczej w regionie?, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2018, nr 225, s. 42.

celów jej istnienia zaliczyć można: umocnienie powiązań pomiędzy Rosją oraz byłymi republikami ZSRR, położonymi na Zakaukaziu i w Azji Centralnej oraz osłabienie oddziaływania potencjalnych konkurentów w tej części przestrzeni poradzieckiej, jak UE czy Chiny⁵⁹⁷. Powiązania te mają charakter przede wszystkim ekonomiczny, co pokazują podjęte przez Rosję inicjatywy oraz ich rezultaty jak bezpośrednie inwestycje. Ich wzrost w państwach Azji Środkowej w latach 2005 – 2010 wzrósł około 4 razy⁵⁹⁸. Z kolei wprowadzone przez początkowe stadium integracji, czyli Unię Celną, rozwiązania prawne spowodowały usunięcie barier w obrocie handlowym jak uregulowanie procedury celnej wspólnej dla wszystkich krajów⁵⁹⁹. Równocześnie wchodzące w kooperację z Rosją państwa członkowskie EUG są świadome swojej ekonomicznej słabości. Starają się uzyskać maksymalne korzyści będące konsekwencją członkostwa w tej strukturze. Są nimi dostawy tanich surowców energetycznych czy korzystanie z ewentualnych zapomóg antykryzysowego funduszu Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, pokrywanego w dużej mierze przez Rosję.

Inną formą ekonomicznych beneficjów jest tworzenie nowych miejsc pracy dla obywateli państw EUG na obszarze Federacji Rosyjskiej, objętych zgodnie z postanowieniami Traktatu o Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej swobodą przepływu osób⁶⁰⁰. Duży napływ migrantów zarobkowych do Rosji poświadczają dane Banku Światowego. W roku 2008 pracujący w Rosji migranci wypracowywali znaczną część produktu krajowego brutto dwóch najuboższych krajów organizacji: 49% PKB Tadżykistanu oraz 27% PKB Kirgistanu⁶⁰¹. Wykorzystując istniejące pozostałości po ZSRR, jak znajomość języka rosyjskiego⁶⁰², migranci szybko adaptują się w rosyjskim społeczeństwie⁶⁰³.

Pracujący w Rosji emigranci zarobkowych z krajów EUG kształtują swoją przestrzeń społeczną. Poprzez swobodę przepływu usług i wyjazdy pracownicze dochodzi do zwielokrotnienia kontaktów pomiędzy mieszkańcami państw poradzieckich a Rosjanami. Powoduje to dalsze poszerzanie kręgu oddziaływania rosyjskiej kultury, języka oraz

597 H. A. Saadri, Eurasian Economic Union: a good idea or a Russian takeover?, „*Rivista di Studi Politici Internazionali. Nouva Serie*, vol. 81, nr 4 (324), s. 557.

598 R. Jakimowicz, *Geostrategiczny wybór Rosji u progu Trzeciego Tysiąclecia. Polityka Federacji Rosyjskiej wobec regionu Azji i Pacyfiku, Azji Centralnej i Arktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 135.

599 O. Wasiuta, P. Wasiuta, Integracja Eurazji jako projekt geopolityczny Rosji, *Przegląd geopolityczny* 2014, tom 7, s. 45.

⁶⁰⁰ „Vstupil w silu Dogovor o Evroazijskom ekonomichieskom sojuzie (EAS)”, <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/01-01-2015-1.aspx>, 28.12.2020.

⁶⁰¹ A. Cooley, *Great games, local rules: the new great power contest in Central Asia*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 62–64.

⁶⁰² L. J. Cook, The political economy of Russia's demographic crisis: states and markets, mothers and migrants, N. Robinson (red.), *Political economy of Russia*, Rowman & Littlefield Publisher, Lanham 2012, s. 100–101.

⁶⁰³ A. Marshall, *The Caucasus under Soviet rule*, Routledge, Abingdon 2010, s. 322.

obyczajów⁶⁰⁴, co w znacznej mierze poszerza istniejącą przestrzeń relacji społecznych. Przekazy pieniężne przesyłane przez imigrantów do krajów pochodzenia tylko umacniają pozycję Federacji jako głównego aktora formującego stosunki ekonomiczne w regionie. Tworząc odpowiednie relacje gospodarcze Rosja wpływa także na powstawanie korzystnych dla nich relacji politycznych, przybierających w tym przypadku postać uznania jej roli regionalnego lidera. Wszelkie próby podważenia tej dominującej roli kończyły się zwykle próbami podjęcia rozwiązań ekonomicznych, godzących bezpośrednio w ich interesy. Jako przykład podać można próby zablokowania możliwości podjęcia pracy zarobkowej przez mieszkańców państw środkowoazjatyckich i kaukaskich na terenie Rosji⁶⁰⁵.

Można stwierdzić, iż następuje tu proces wzajemnego wynikania przestrzeni – kreowana przez pracujących w Rosji imigrantów przestrzeń społeczna jest pochodną istniejącej wcześniej przestrzeni ekonomicznej, jest także od niej zależna. Przykładem ostatniego powiązania są działania władz rosyjskich mające na celu uniemożliwienie obywatelom krajów członkowskich EUG pracy na terenie Federacji. W wypadku braku możliwości zarobkowania w Rosji znikają warunki przepływu ludności, przez co nie ma podstaw dla tworzenia przestrzeni społecznej. Samo użycie w danym przypadku przez Rosję szantażu ekonomicznego, również będącego elementem przestrzeni ekonomicznej, jest pochodną tworzonej przez członków EUG przestrzeni politycznej. Podejmowanie decyzji politycznych niezgodnych z interesem Federacji Rosyjskiej doprowadziło do zablokowania korzystnej współpracy ekonomicznej dla państw członkowskich EUG, wyrażanej poprzez możliwość pracy na obszarze Rosji.

Warto również wspomnieć o punkcie wyjścia, którym dla rozwoju ekonomicznych powiązań między Rosją a pozostałymi członkami organizacji stały się umacniane więzy polityczne. Konsolidacji ekonomicznej i politycznej współpracy służy także sama struktura organizacji, wyraźnie imitującą Unię Europejską. Do organów, odpowiedzialnych za kształtowanie najważniejszych aspektów jej funkcjonowania zaliczają się: Eurazjatycka Komisja Gospodarcza, Najwyższa Eurazjatycka Rada Gospodarcza, Eurazjatycka Międzyrządowa Rada oraz czuwający nad przestrzeganiem prawa stanowionego przez organizację Sąd Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej⁶⁰⁶. W podanym przypadku istotnym elementem formowanej przestrzeni ekonomicznej są dwa inne rodzaje danego zjawiska: przestrzenie organizacyjna i prawna. Ulegają one wzajemnemu warunkowaniu się. Przestrzeń

⁶⁰⁴ Op. cit *The Caucasus under Soviet rule*, s. 322.

⁶⁰⁵ P. Kolsto, *The new Russian nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, Edinburg University Press, Edynburg 2017, s. 240–241.

⁶⁰⁶ E. G. Moseev, *Rossija v sovremennom mirie*, INION-RAN, Moskwa 2002, s. 44.

organizacyjna reprezentowana jest we wskazanym przypadku poprzez istnienie organów, wdrażających w życie najważniejsze założenia planowanej integracji. Ich aktywność spleta się z istnieniem przestrzeni prawnej, pełniącej funkcję regulacyjną poprzez tworzenie zasad funkcjonowania wspomnianych instytucji i realizacji ich najważniejszych postanowień. Regulacje prawne oraz oparte na nich działania wspomnianych organów pozwalają na podjęcie aktywności umożliwiających realizację tych rozwiązań na płaszczyźnie ekonomicznej.

Federacja Rosyjska stała się także swoistym wzorem dla kształtowania ustroju politycznego pozostałych członków EUG. Model państwa opartego na silnej władzy centralnej oraz kładącej nacisk na własną drogę rozwoju politycznego jest niezwykle atrakcyjny dla członków nowo tworzonej Unii⁶⁰⁷, będąc przeciwwagą dla w większości obcych państwom Azji Środkowej i Zakaukazia ideom zachodniej demokracji parlamentarnej. Jest on także konkurencyjny w stosunku do modelu chińskiego – monopartyjnej dyktatury wspierającej reformy rynkowe. Rosyjski model politycznego rozwoju pozwala na zachowanie pozorów ustroju demokratycznego, przy jednoczesnym ograniczaniu praw obywatelskich oraz wzrastającej kontroli społeczeństwa⁶⁰⁸. W połączeniu ze wspomnianym wcześniej elementem przestrzeni historycznej, do której zalicza się dziedzictwo autokratycznych rządów sowieckich, model rosyjski pozwala na silniejsze włączenie danych państw w obręb formowanej przez Rosję przestrzeni ekonomicznej za pośrednictwem kreowanej przestrzeni politycznej. W podanym przypadku dochodzi do nałożenia się na siebie obydwu przestrzeni – kształtowanie odpowiadającej i znajomej państwom obszaru poradzieckiego przestrzeni politycznej jest jednym z fundamentów zachęcających dane podmioty do uczestnictwa w oferowanej przez Rosję współpracy ekonomicznej.

Na podstawie przytoczonych informacji stwierdzić można, iż proces budowy integracji eurazjatyckiej zachodzi na wielu współgrających i uzupełniających się wzajemnie przestrzeniach. W przedstawionym przypadku dochodzi do swoistego modelowania różnych ich rodzajów, łączenia ich ze sobą i stymulowania procesów ich wzajemnego wynikania. Fundamentem wspomnianego procesu integracji jest przestrzeń ekonomiczna, będąca najważniejszym aspektem zachodzących na jej gruncie procesów oraz elementem łączącym

⁶⁰⁷W. Bałuk, Geopolityczny wybór państw Europy Wschodniej, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska-Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, DIFIN, Warszawa 2011, s. 45.

⁶⁰⁸ M. Laurelle, Russia facing China and India in Central Asia: Cooperation, competition and hesitation, B. Balci, J. F. Huchet, M. Laurelle, S. Peyrouse (red.), *China and India in Central Asia: a new great game?*, Palgrave Macmillan, Londyn 2010, s. 10–11.

wszystkie inne kształtujące ją rodzaje przestrzeni, co podkreślane jest w Umowie Założycielskiej EUG⁶⁰⁹. Rosja traktuje daną przestrzeń jako narzędzie, podlegające modelowaniu, rozszerzaniu oraz umacnianiu w celu budowy swojej mocarstwowej pozycji.

Podobnie jak w przypadku przestrzeni ekonomicznej, opartej na eksporcie surowców naturalnych, Rosja zamierza konsolidować jej odpowiednik powstały w wyniku procesów integracji eurazjatyckiej. Również i w tym przypadku można mówić o istnieniu swoistych kręgów koncentrycznych. Jako pierwszy krąg wymienić można połączone bliskością geograficzną i ekonomiczną państwa EUG, kręgi dalsze tworzą państwa Europy i Azji (stowarzyszone z EUG), znajdujące się w obszarze oddziaływań Rosji⁶¹⁰. Utwierdzenie pierwszego kręgu obejmuje przestrzeń ekonomiczną oraz skorelowane z nią inne odpowiedniki.

Jak wspomniano wcześniej, integracja eurazjatycka staje się jednym z narzędzi służących kontrolowaniu sytuacji oraz rozwoju tendencji, mogących wpłynąć na pozycję Rosji⁶¹¹ na obszarze poradzieckim. Jedną z nich jest bez wątpienia oddziaływanie innych podmiotów politycznych, pragnących umocnić swoją pozycję na tym obszarze jak Chiny, USA i UE. Wykorzystują one w tym celu szeroki zakres środków i metod o naturze polityczno–ekonomicznej, jak inwestycje, czy społeczno – kulturowej, wyrażane poprzez promocję języka i kultury, a także ustroju politycznego⁶¹². W ten sposób dochodzi do przyswajania przestrzeni istniejących dotychczas na gruncie obszaru poradzieckiego oraz tworzenia nowych, dotyczących różnych aspektów istnienia państwa. Aby zapobiec ich rozwojowi Rosja zaczyna podejmować działania ofensywne, przyjmujące postać ukonstytuowania sprawnie działającej organizacji, oddziałującej na przebieg najważniejszych procesów na obszarze przestrzeni poradzieckiej. Stwierdzić można, iż przestrzeń ekonomiczna tworzona przez Rosję styka się w opisywanym przypadku z jej przestrzeniami ekonomicznymi formowanymi przez inne podmioty, które w celu ich umocnienia również wykorzystują ich ekwiwalenty, posiadające charakter polityczno–kulturowy. Rosja w odpowiedzi na podejmowane przez nie działania kreuje własną przestrzeń. Jest ona również wyposażona w wymienione elementy, posiada jednak większe możliwości oddziaływania wskutek silnych zależności między Rosją i byłymi republikami poradzieckimi.

Eurazjatycka Unia Gospodarcza nie jest jednak klasycznym typem organizacji

⁶⁰⁹ Op. cit *Dogovor o evrazijskom ekonomichieskom sojuzie*, s. 1–2.

⁶¹⁰ T. Lankina, K. Niemczyk, *Russia's foreign policy and soft power*, Cadier D., Light M. (red.), *Russia's foreign policy*, Palgrave Macmillan, Londyn 2015, s. 99.

⁶¹¹ Op. cit *The R in BRICS: is Russia an emerging power?*, s. 56.

^{612A} Włodkowska–Bagan, *Ambicje imperialne Rosji i innych mocarstw w przestrzeni poradzieckiej*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015, s. 201, 205, 209.

integracyjnej, mającej za cel (według definicji autorstwa A. Budnikowskiego) scalanie gospodarek uczestniczących w procesie państw⁶¹³. Mimo wyrażanych w deklaracjach założycielskich przesłankach jednolitej przestrzeni gospodarczej integracja ta przebiega według innych prawideł, pozwalających na uformowanie oraz utrzymanie nadrzędnej pozycji Rosji. O tym stanie świadczą przytoczone wskaźniki, ukazujące dominującą rolę Federacji we wzajemnym obrocie handlowym pomiędzy członkami lub wspomaganie gospodarek uczestników różnymi subsydiami lub innymi formami wsparcia ekonomicznego. Wskutek opisywanego stanu rzeczy niemożliwe jest uznawanie ich relacji za równoprawną.

Sytuację tą dobrze oddają słowa rosyjskiego polityka i przedsiębiorcy A. Czubajsa, dla którego integracja regionalna na obszarze postradzieckim powinna zasadzać się na dominującej roli Rosji. Dominacja ta powinna być urzeczywistniana poprzez środki ekonomiczne: ekspansję firm rosyjskich, naciski gospodarcze na państwa obszaru postradzieckiego oraz przejmowanie kolejnych segmentów ich rynków. Zjawiska te jednak nie naruszałyby suwerenności państwowej państw postsowieckich⁶¹⁴. Parafrazując słowa Czubajsa, Rosja musi w dalszym ciągu rozwijać tworzoną przez siebie przestrzeń ekonomiczną, nadając jej dynamiczny charakter.

Stwierdzić można, iż Rosja zrealizuje obecnie wysunięte przez Czubajsa założenia, lecz poza zalecanymi działaniami na polu ekonomicznym rozszerza je poprzez stworzenie formalnych struktur organizacyjno-prawnych, uzupełnionych o elementy kulturowe i polityczne. Próby stworzenia zintegrowanego organizmu, łączącego w sobie elementy o różnym charakterze są *de facto* procesem wspomnianej wcześniej homogenizacji przestrzeni, czyli celowego łączenia wielu rodzajów tego zjawiska w jedną całość. W ten sposób przestrzeń ta staje się w rękach odpowiedzialnych za jej wykorzystanie decydentów rosyjskich instrumentem, elastycznym i ulegającym określonemu ukierunkowaniu dostosowanemu do warunków, sprzyjających bądź nie osiągnięciu wybranego celu. Pomimo prób wpływania na kształt tworzonej przestrzeni przez pozostałe ogniwa, będące częściami organizacji integracyjnej, ich słaba pozycja polityczna i ekonomiczna umożliwia Rosji posiadanie dominującego głosu w zakresie tworzenia najważniejszych jej elementów.

Na podstawie powyższych informacji uznać można integrację eurazjatycką za przedsięwzięcie stosunkowo młode, rozwijające się i warunkujące swój przyszły kształt. Równie młodym przedsięwzięciem jest będąca jej podstawą przestrzeń ekonomiczna.

613 A. Michalik, Unia Eurazjatycka – realną szansą dla integracji w regionie?, *Studia ekonomiczne* 2015, nr 228, s. 39.

614 Op. cit. *Unia Eurazjatycka – realną szansą dla integracji w regionie?*, s. 41.

Analizując jej obecny stan oraz ukierunkowania, bezsprzecznie uznać można, iż jej dalszy progres uzależniony będzie od woli Rosji, formującej ją w sposób maksymalnie odpowiadający realizacji jej interesów. Dominacja rosyjska nad pozostałymi uczestnikami ugrupowania będzie ulegać zwiększeniu wskutek wykorzystywania wielu opisanych w tym rozdziale mechanizmów, dotyczących wielu aspektów istnienia organizacji. Umacnianie już i tak najsilniejszej pozycji Rosji prowadzić może do stanowienia aktów jawnie godzących w interesy tworzonej Unii i jej członków, co pokazała podjęta w marcu 2020 roku, w związku z pandemią koronawirusa, decyzja rządu rosyjskiego o zakazie sprzedaży przetworzonych zbożowych produktów poza granicę państwa. Najbardziej dotknęło to Armenię, uzależnioną w zakresie dostawy zboża od pozostałych członków EUG, szczególnie Rosji⁶¹⁵. Działanie to pokazuje iż Rosja jako najsilniejszy podmiot tworzonej przestrzeni nie tylko wyznacza reguły jej kształtowania i funkcjonowania, ale także zmienia je, w zależności od okoliczności i partykularnego interesu. Poprzez formowanie oraz zmianę reguł dotyczących jej relacji z pozostałymi członkami ugrupowania, Rosja nadaje tworzonej przestrzeni ekonomicznej charakter dynamiczny i dostosowujący się do zmieniających się okoliczności.

Podsumowując, proces integracji eurazjatyckiej i będący jego rezultatem twór organizacyjny, czyli Eurazjatycka Unia Gospodarcza, utwierdza dominację Rosji na znacznej części obszaru poradzieckiego w zakresie relacji ekonomicznych. Tworzenie powiązań gospodarczych jest ściśle powiązane w danym przypadku z modelowaniem relacji społecznych i kulturowych. O tym że przedsięwzięcie to służy poszerzaniu wpływów ekonomicznych Rosji i konsolidowaniu jej najsilniejszej pozycji może świadczyć jej dominacja w zakresie inwestycji i handlu z pozostałymi uczestnikami ugrupowania, próby modelowania relacji ekonomicznych (np. przy wykorzystaniu metod szantażu ekonomicznego) oraz dostosowywania reguł współpracy w celu uzyskania maksymalnych korzyści przez Rosję. Kształtowanie integracji eurazjatyckiej, będące stosunkowo nowym procesem rozwija się wielopłaszczyznowo, jednak to Rosja wyznacza główny kierunek jej rozwoju. Staje się także najważniejszym kreatorem nowo tworzonej przestrzeni, formułując jej ramy oraz nadając ostateczny kształt. W ten sposób staje się ona instrumentem w jej ręku, przybierającym pożądaną przez nią formę, pozwalającą poszerzyć sferę realizacji interesów.

Przedstawiona w niniejszym rozdziale przestrzeń ekonomiczna jest niezwykle istotnym fundamentem tworzenia oraz poszerzania strefy rosyjskich wpływów i interesów.

⁶¹⁵W. Juszczak, „Tydzień w Azji: Rosja i Eurazjatycka Unia Gospodarcza – problemy w walce z koronawirusem”, <https://instytutboyma.org/pl/tydzien-w-azji-problemy-na-bliskiej-zagranicy-rosja-i-euroazjatycka-unia-gospodarcza-w-walce-z-koronawirusem/>, 9.12.2020.

Ekonomiczny aspekt opisywanych przedsięwzięć uwidaczniany był już podczas budowania ich podstaw. Pokazują to np. dokumenty założycielskie Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, kładące nacisk na formowanie relacji ekonomicznych. Przestrzeń ekonomiczna wraz z towarzyszącymi jej innymi odpowiednikami wpisuje się w schemat konceptualny z dokładnie określonymi ramami i zdefiniowanymi wartościami. Ramy tworzonych przestrzeni konceptualnych ulegają ciągłemu poszerzaniu wskutek powiększania kręgu odbiorców rosyjskiej ropy i gazu (państw i przedsiębiorstw) oraz członków i państw współpracujących z EUG (*casus* Wietnamu).

Wśród wartości i celów nowo tworzonego schematu wymienić można: rozwój i integrację gospodarczą oraz ich odpowiednie umieszczenie poprzez przyjęcie założeń ich realizacji. Następnie cele te urzeczywistniane były poprzez przestrzeń pragmatyczną, wyrażającą się poprzez konkretne działania ludzkie. W opisywanym przypadku był to eksport surowców naturalnych, będące jego następstwem podpisywanie kontraktów oraz manewrowanie cenami i eksportem danych surowców, a także budowa nowego ugrupowania integracyjnego o wyraźnie sprecyzowanych, ekonomicznych celach.

Dobór instrumentów służących urzeczywistnieniu celów danej przestrzeni o charakterze ekonomicznym oparty był o analizę zastanych okoliczności i wykorzystanie odpowiednich elementów. W przypadku eksportu surowców naturalnych były nimi znajdujące się na terytorium Rosji zasoby, natomiast na gruncie budowy podstaw integracji eurazjatyckiej - istniejące na obszarze poradzieckim zależności. Pozwalały one na stworzenie na ich bazie nowych struktur organizacyjnych. Ich użycie przybierało postać wydobycia, eksportu i tworzenia sieci relacji handlowych oraz kooperacji między państwami jednego regionu. Obydwa fundamenty przestrzeni ekonomicznej łączył punkt wspólny w postaci chęci umocnienia pozycji Rosji w skali regionalnej i globalnej. W przypadku eksportu kopalin korzyściami tymi były dochody wynikające z ich sprzedaży oraz uzależnianie potencjalnych odbiorców od rosyjskich dostaw. Na gruncie przypadku Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej korzyści dotyczyły wzmocnienia własnej pozycji politycznej i gospodarczej kosztem uzależnienia innych podmiotów.

Dwa komponenty tworzonej przestrzeni ekonomicznej pozostają w stanie wzajemnego zazębiania się, czego przykładem jest Białoruś – członek Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, korzystający z preferencyjnych dostaw rosyjskiej ropy naftowej. Przestrzeń ta pozwala zdeterminować i ukierunkować rozwój relacji nie tylko najbliższego otoczenia Rosji, ale także dalszych podmiotów, powiązanych kontraktami dotyczącymi przesyłu surowców. Pozwala to Federacji zajmować w danym systemie zależności relację dominującą, jako ich

główny eksporter oraz najsilniejszy podmiot polityczny i gospodarczy ugrupowania integracyjnego. Wspomaga on podmioty słabsze, ale i dyktuje im warunki współpracy oraz wyznacza drogę ekonomicznego rozwoju.

Poprzez analizę powyższych informacji stwierdzić można, iż dwa przedstawione segmenty tworzonej przestrzeni ekonomicznej przyczyniają się do odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji. Definicja tego zjawiska przytoczona w rozdziale drugim, charakteryzowała je jako miejsce w strukturze stosunków międzynarodowych, wyposażone w wyższy potencjał niż pozostałe podmioty, co pozwala na ukierunkowywanie zachodzących procesów na wielu płaszczyznach.

W prezentowanych dwóch przypadkach pierwszy warunek podany w definicji może uchodzić za spełniony. Rosja dysponuje o wiele wyższym potencjałem na obydwu płaszczyznach niż inne podmioty. Poprzez posiadanie dużego zasobu surowców naturalnych oraz najsilniejszą gospodarkę na obszarze poradzieckim jest ona w stanie narzucać pozostałym graczom korzystne dla siebie rozwiązania ekonomiczne. Rosja jest największym dostawcą niezbędnych dla gospodarki zasobów oraz państwem, z którym współpraca gospodarcza może się po prostu opłacać, szczególnie w przypadku słabo rozwiniętych państw Azji Centralnej. W pierwszym przypadku Rosja ukierunkowuje rozwój ekonomiczny innych podmiotów wskutek zawierania kontraktów na dostawy ropy i gazu, warunkujące jej pozycję jako głównego eksportera. W przypadku państw poradzieckich eksporter ten może dyktować warunki kształtowania relacji ekonomicznych. Przypadek Białorusi, Mołdawii i Ukrainy pokazuje że transakcje dostaw tanich surowców połączone były z przejmowaniem aktywów ekonomicznych lub wojskowych, a nawet z „kupowaniem” lojalności politycznej. Jako lider tworzonego ugrupowania integracyjnego Rosja może narzucać swoją wizję jej istnienia oraz sposób rozwoju ekonomicznego państw członkowskich.

Kolejna z wymienionych w definicji przesłanek, czyli wielopłaszczyznowość również jest w tym przypadku spełniona. W obydwu przypadkach umacnianie pozycji Rosji nie odbywa się wyłącznie na płaszczyźnie ekonomicznej. Proces integracji eurazjatyckiej ma miejsce nie tylko na polu ekonomicznym, ale także polityczno - prawnym, poprzez tworzenie konsolidujących organów, oraz kulturowo-społecznym, czego przykładem może być kwestia przepływu osób i migracji zarobkowych do Rosji oraz podkreślanie jedności cywilizacyjnej państw Unii tworzących. Koncepcja budowy „mocarstwa energetycznego” ma swoje umocowanie również na płaszczyźnie prawnej, czyli zawieraniu kontraktów, oraz percepcyjno – symbolicznej, bazujących na postrzeganiu Rosji jako największego potentata surowcowego. U jej podstaw leżą jednak elementy ekonomiczne determinujące podstawy stworzenia

wspomnianych tworów oraz ich późniejszego rozwinięcia, bazującego *stricte* na rozwoju relacji o charakterze gospodarczym.

W podanym przypadku zauważalny jest zdecydowany wzrost znaczenia przestrzeni typu niematerialnego, które w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji na polu ekonomicznym dominują nad ich materialnym odpowiednikiem, czyli przestrzenią fizyczną. Przestrzenie typu niematerialnego charakteryzują się dużo większą elastycznością oraz adaptacją do zmieniających się okoliczności. Dzięki tym cechom wchodzi ze sobą w rozmaite powiązania, warunkują się wzajemnie oraz uzupełniają, przez co postrzegane są przez państwo rosyjskie jako pożądaný budulec, kształtujący pożądaną pozycję mocarstwową. Będąca w opisywanym przypadku najważniejszym fundamentem przestrzeni ekonomiczna poprzez swoją plastyczność jest z łatwością modelowana przez państwo rosyjskie, które zawiera w jej ramach inne przestrzenie, łączy je oraz wykorzystuje ich najważniejsze elementy do realizacji wyznaczonych celów. Wchodzenie opisywanej przestrzeni ekonomicznej w relacje z innymi przestrzeniami niematerialnymi pozwala decydentom rosyjskim na wykorzystanie wielu możliwości, które dają ich płaszczyzny. Przestrzeń ekonomiczna dzięki swojej elastyczności i pojemności pozwala Rosji na dostarczenie wielu skutecznych instrumentów, które przyczyniają się do kształtowania oraz konsolidacji pozycji mocarstwowej. Jako ilustrację wymienić można uzależnienie gospodarek państw byłego ZSRR od pomocy rosyjskiej, formowanie dominujących powiązań handlowych między Rosją a państwami członkowskimi EUG oraz ciągłe poszerzanie grona odbiorców rosyjskich surowców. Działania te Rosja dostosowuje do konkretnych okoliczności oraz dostępnych możliwości, formułując kształt przestrzeni ekonomicznej najbardziej dopasowany do aktualnej sytuacji i interesów.

Wymienione czynniki oraz właściwości przestrzeni ekonomicznej przyczyniają się do umocnienia pozycji Rosji, zarówno na polu regionalnym, jak i ogólnoświatowym. Wzmacniają one jej starania o odzyskanie mocarstwowej pozycji przez wzgląd na przydanie jej – wskutek tworzenia dwóch szybko i intensywnie rozwijających się przestrzeni o charakterze ekonomicznym – atrybutu podmiotu formującego i oddziałującego na rozwój światowych procesów gospodarczych, a także politycznych i społecznych. Przestrzeń ta będzie w dalszym ciągu rozwijana wskutek ciągłego zapotrzebowania na surowce naturalne oraz chęci kooperacji słabo rozwiniętych państw obszaru poradzieckiego z Rosją w ramach Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Również sama Rosja będzie chciała rozwijać tę przestrzeń ekonomiczną, dającą jej pozycję niekwestionowanego lidera na obszarze poradzieckim.

Rozdział V

Znaczenie przestrzeni kulturowej i informacyjnej w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego

Przestrzenie kulturowa oraz informacyjna będą następnymi przestrzeniami niematerialnymi, oddziałującymi na proces odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji. Ich rola jest niezwykle istotna wskutek wszechobecności czynników posiadających wspomniany charakter w ludzkim życiu.

Przestrzeń kulturowa może zostać nazwana płaszczyzną, na której ulokowane są najważniejsze pierwiastki dziedzictwa kulturowego jednostki. W tym przypadku jest to system relacji o wielowymiarowym charakterze, łączącym ją z miejscem jej egzystencji⁶¹⁶. Określony układ tych stosunków w dużej mierze warunkuje tożsamość człowieka czy ludzkiej grupy. W podobny sposób odbierana może być rola przestrzeni informacyjnej, będącą częścią przestrzeni kulturowej. Dostarcza ona odbiorcom istotnych wiadomości na ich temat oraz poprzez odpowiedni sposób i mechanizm przekazu warunkuje ich wizerunek w ludzkim umyśle. Wskutek niezwykle szybkiego przepływu danych i ich równie prędkiej percepcji przestrzeń ta formuje w znacznym stopniu tworzące państwo i społeczeństwo stosunki polityczne, ekonomiczne i społeczne.

Doniosłość wymienionych przestrzeni sprowadza się również do ich wielopłaszczyznowej budowy, składającej się z różnych jej typów. Na całkowity kształt przestrzeni kulturowej składają się następujące przestrzenie o charakterze niematerialnym: historyczna, społeczna, symboliczna, ekonomiczna oraz percepcyjna. Za jej istotny składnik uchodzić może również przestrzeń materialna – fizyczna, na której rozgrywają się formowane przez przestrzenie niematerialne procesy.

W niniejszym rozdziale poruszony zostanie motyw wykorzystania przestrzeni kulturowej jako czynnika pozwalającego Rosji tworzyć oraz poszerzyć strefę swoich wpływów i interesów. Przestrzeń ta badana będzie na przykładzie poczucia przynależności do konkretnej grupy narodowościowej, powiązanej poprzez wspólny język, przeszłość historyczną, symbole oraz wyznawaną religię. Osobna jego część będzie z kolei poświęcona przestrzeni informacyjnej, będącej szczególnym podtypem przestrzeni kulturowej. Jest to

616P. Legutko-Kobus, Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* 2016, nr 170, s. 142.

przestrzeń ciągle rozwijająca się i przybierająca formy wywierające wpływ zarówno na obszar przestrzeni poradzieckiej, jak i posiadających zasięg ogólnoswiatowy, oddziałujący na wielu odbiorców i modelujący ich percepcję wielu zjawisk, w tym politycznych.

5.1. Diaspora rosyjska w państwach byłego ZSRR oraz koncepcja *Russkiego Miru* jako wyraz istnienia przestrzeni kulturowej

Fenomen przestrzeni kulturowej został określony w rozdziale pierwszym jako sieć relacji wytworzonych w toku interakcji między elementami przestrzeni fizycznej i człowiekiem, w wyniku których wyposażane są one w system znaczeń⁶¹⁷. W opisywanym przypadku przestrzeń ta tworzona jest przez mieszkańców Rosji oraz diasporę rosyjską, zamieszkującą obszar byłego ZSRR. Wzajemne stosunki pomiędzy grupami i organizacjami rosyjskiej mniejszości za granicą oraz nadanie im znacznej roli na płaszczyźnie formowania relacji z podmiotami zagranicznymi tworzą szeroką i dynamiczną przestrzeń kulturową. Analiza ta zostanie przeprowadzona pod kątem jej roli w tworzonej przez Rosję przestrzeni wpływów i interesów oraz jej znaczenia dla tworzonego schematu konceptualnego – wpisywania się i zmian w obrębie modelu pozwalającego na realizację jego założeń.

Rozważania warto rozpocząć od wyjaśnienia pojęcia diaspory. Powołując się na definicję przytoczoną przez M. Susłowa, termin ten determinowany jest poprzez trzy elementy. Należą do nich: rozproszenie poza granicami państwa, uznawane przez członków tej grupy za ich ojczyznę, ograniczona możliwość wpływu na procesy polityczne i społeczne oraz poczucie jedności, preradające się często w podejmowanie działań na gruncie politycznym, społecznym i gospodarczym⁶¹⁸. Inna definicja kładzie nacisk na pozostawanie poza granicami swojego państwa narodowego oraz istniejące od strony psychicznej poczucie inności⁶¹⁹. Kluczowymi cechami, wymienionymi w tych określeniach są: istnienie spajającego diasporę państwa traktowanego jak ojczyzna, przebywanie poza jego granicami oraz poczucie odrębności od tytularnej grupy narodowościowej państwa pobytu. Te cechy przypisać można członkom zbiorowości deklarującym swoją przynależność do narodu rosyjskiego, zamieszkałym w byłych republikach radzieckich. Wymienione wyróżniki mogą być powiązane z konkretnymi rodzajami przestrzeni, takimi jak: przestrzeń kulturowa i percepcyjna. Pierwsza z nich, zawierająca w sobie inne przestrzenie jak historyczna i

617 Op. cit *O wzajemnych relacjach przestrzeni i krajobrazu kulturowego*, s. 33.

618 M. Suslov, Russian World: Russia's Policy towards its diaspora, *Notes de L' Ifri* 2017, nr 103, s. 8.

619 D. L. Laitin, Identity in formation: the Russian speaking nationality in the post – Soviet diasporas, *European Journal of Sociology* 1995, vol. 36, no. 2, L' amee Russe, s. 283.

religijna, determinuje tożsamość wspomnianej grupy. Druga konstytuuje postrzeganie danej grupy jako odrębnego bytu, co pozwala odróżnić ją od grupy etnicznej przeważającej w państwie zamieszkania. Obydwie przestrzenie pełnią w opisywanym przypadku funkcję integracyjną, spajając daną grupę i konsolidując jej jedność w opozycji do dominującej narodowości w danym państwie.

Analizowana diaspora rosyjska w państwach poradzieckich powstała w dużej mierze jako rezultat procesów migracyjnych. Miały one miejsce w latach 50. XX wieku i były rezultatem industrializacji, dotyczącej w dużej mierze „nierosyjskie” części ZSRR, jak *Pribaltika* lub republiki Azji Centralnej⁶²⁰. Rosjanie zamieszkiwali przede wszystkim miasta, tworząc zwarte skupiska, bez częstego kontaktu z miejscową ludnością⁶²¹. Identyfikacja narodowa tej zbiorowości nie była w czasach radzieckich sprawą priorytetową, gdyż dominującą tożsamością definiującą mieszkańców ZSRR była tożsamość radziecka. Rozpad państwa radzieckiego zmienił sytuację znacząco. Większość republik idąc drogą „suwerenizacji” zaczęła negować wspomnianą tożsamość i poszukiwać jej nowego odpowiednika o charakterze politycznym i narodowym⁶²². Stan ten skorelowany był z faktem pogorszenia sytuacji Rosjan w wielu byłych republikach po rozpadzie ZSRR. Wyrażał się on min. poprzez obniżenie poziomu życia⁶²³, rugowanie języka rosyjskiego z przestrzeni publicznej, oraz wykorzystywanie rosyjskiej mniejszości jako instrumentu uzasadniającego postępujący proces marginalizacji poprzez groźby „resowietyzacji”⁶²⁴. Wynikające z przedstawionej sytuacji dylematy przełożyły się także na powstanie problemu dla władz nowo powstałej Federacji Rosyjskiej. Dotyczył on traktowania Rosjan, pozostałych w byłych republikach ZSRR oraz wyboru, którą koncepcję polityki dotyczącej ich stosunków z macierzą wprowadzić w życie.

Kwestia ta była niezwykle istotna, zważywszy na fakt, iż poza granicami Rosji po rozpadzie ZSRR pozostało około 25, 3 mln osób deklarujących narodowość rosyjską⁶²⁵. Konieczność adaptacji do nowych warunków powiązana była z formowaniem kilku

620P. Kolsto, The new Russian diaspora – an identity on it's owns? Possible identity trajectories for Russians in the former Soviet republics, *Ethnic and Racial Studies* 1996, nr 9 (3), s. 627.

621T. Heleniak, Migration of the Russian diaspora after the collapse of the Soviet Union, *Journal of International Affairs* 2004, vol. 52, no. 2, s. 101–102, 106–107.

622S. Romaniuk, The Russian minority in post – communist politics: a case study of Ukraine, Moldova and Chechnya, *Central European Journal of International and Security Studies* 2008, 2(2), s. 58–59.

623I. Kabzińska, Rosjanie na terenie byłych republik radzieckich (poza Rosją), P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002, s. 333, 343.

624D.D. Laitin, Identity in formation: the Russian speaking nationality in the post – Soviet diaspora, *European Journal of Sociology* 1995, vol. 36, iss. 2, s. 303, 308.

625V. V. Vavilova, A. F. Kaigorodova, Ju. V. Korotaieva, Ju. V. Mialienko, P. V. Panov, Russkije mienshinstva v stranach postsovetskovo prostranstva: faktory politizacii, *Vestnik Permskovo Universiteta, Politologija* 2014, nr 1, s. 2.

odrębnych orientacji. Dotyczyły one kwestii poglądów na możliwość pogodzenia faktu bycia Rosjaninem i obywatelem nowo powstałego państwa. Pierwszą z nich była opcja bazująca na świadomości swojej nowej przynależności obywatelskiej. Rosjanie wybierający ten wariant czuli się lojalni wobec państw swojego obywatelstwa i zamierzali realizować swoją przyszłość w ramach przez te państwa wyznaczonych⁶²⁶. Wybór tej opcji przypisać można przede wszystkim – według badacza W. Tiszkowa - Rosjanom zasymilowanym w postradzieckich republikach oraz wychowanym tam. Dla nich Rosja była już krajem obcym⁶²⁷. Drugi wariant obejmował orientację, zbudowaną na negacji procesu rozpadu ZSRR i silnej więzi z Rosją, traktowaną jako prawdziwa ojczyzna. Jej zwolennicy dystansują się od państwa swojego obywatelstwa i oczekują pomocy ze strony Rosji, oraz w najbardziej skrajnej wersji odrodzenia państwa związkowego. Kolejna, określana jako radziecka, dominuje wśród starszych Rosjan, wyrażających nostalgię za ZSRR i traktujących go jako swoją jedyną ojczyznę. Ostatni wariant polega na wycofaniu się zamieszkujących byłe republiki poradzieckie Rosjan z życia publicznego i koncentracja na życiu rodzinnym i zawodowym⁶²⁸. Reprezentantów tych orientacji łączy wspólna tożsamość narodowa, wyrastająca z podłoża kulturowego, tworząca odrębną przestrzeń określaną mianem „Russkiego Miru” - Rosyjskiego Świata.

Ostatni termin wielokrotnie używany był już w źródłach antycznych na oznaczenie konkretnego terytorium, odróżniającego się od innych odpowiedników istniejącymi na nim wyznacznikami kulturowymi: językiem, religią, zwyczajami i wartościami. Koncepcja ta została wykorzystana ponownie w latach 90. XX wieku przez P. Szczedrowskiego oraz E. Ostrowskiego. Użyta przez autorów nazwa *Mir Rossii* służyła do oznaczenia pokojowego procesu odbudowy rosyjskiej tożsamości oraz budowania jej na fundamentach związków z przeszłością oraz rosyjską diasporą. Nazwa ta została później zmieniona przez autorów na *Russkij Mir* – Rosyjski Świat. Jak przekonywali jej autorzy w roku 1999, koncepcja ta opiera się na tworzeniu nowych relacji między Rosjanami, opartych na wspólnocie losu. Projekt ten – w umyśle jego twórców – był odpowiedzią na dotyczące Rosję wyzwania globalizacji⁶²⁹; i opierać się miał na sieci wspólnot, wykorzystujących język rosyjski jako podstawowy

626A. Wierzbicki, *Russkij Mir jako projekt restauracyjny imperium*, S. Bieliń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015 s. 125–126.

627I. Kabzińska, *Rosjanie na terenie byłych republik radzieckich (poza Rosją)*, P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002, s. 353.

628Op. cit *Russkij Mir jako projekt restauracyjny imperium*, s. 125–126.

629 V. A. Tishkov, *Russkij Mir: istorija i geografija*, G. A. Komarov (red.), *Russkij Mir v mieniajuscemsja mirie*, Institut Etnologii i Antropologii RAN Moskwa 2018, s. 4–6.

element je łączący⁶³⁰. *Russkij Mir* może być odbierany jako zespół wielu przestrzeni, opartych na łączącym je czynniku, którym był w danym przypadku język – element przyczyniający się do ich homogenizacji i łączenia ich w odrębną całość. Można przypisać przestrzeni kulturowej znaczenie integrujące, pozwalające na kooperację wspomnianych wspólnot. Jednakże rozumienie przedstawianego pojęcia w toku uwzględnienia wielu aspektów funkcjonowania rosyjskiej diaspory okazało się o wiele szersze.

Pierwsze ze wspomnianych podjęć kładzie nacisk na element cywilizacyjny, pokazując *Russkij Mir* jako wspólnotę, bazującą na wartościach kulturowych i duchowych⁶³¹. Czynnikiem spajającym grupę budującą to zjawisko jest wspólna wizja świata, oparta na podobnych wartościach i kulturze⁶³². Według tego rozumienia definiuje to zjawisko rosyjska politolog O. Batanowa, nazywając *Russkij Mir* fenomenem cywilizacyjno–kulturowym o wymiarze globalnym. Budującymi go częściami są ojczysty kraj, czyli Rosja, oraz państwa „bliskiej zagranicy”. Są nimi także ludzie, którzy uznają siebie za Rosjan niezależnie od faktycznej narodowości i są nosicielami rosyjskiego języka i kultury. Inny rosyjski politolog, W. Darenskij, również kładzie nacisk na cywilizacyjno – kulturowy charakter pojęcia, nazywając je wspólnotą etnosów, znajdujących się pod wpływem formującej ich byt państwowości rosyjskiej i kultury⁶³³. Do takiej koncepcji *Russkiego Miru* – cywilizacyjnego projektu, łączącego wszystkich podzielających konkretne wartości kulturowe nawiązywali także rosyjscy politycy. Jednym z nich był w tym prezydent Putin, który w roku 2006 określił przedstawiane zjawisko jako *suigeneris* projekt zjednoczeniowy, pozwalający jednoczyć wszystkich ceniących „kulturę i słowo” rosyjskie⁶³⁴.

Inne sposoby rozumienia tej koncepcji określić można jako pochodne rozumienia cywilizacyjno–kulturowego, opierają się bowiem na rozumieniu języka i religii jako instrumentów pozwalających na budowę wspólnoty. W pierwszym podejściu, określanym często jako lingwistyczno–semiotyczne, *Russkij Mir* traktowany jest jako wspólnota połączona więzami językowymi. Najważniejsza rola w kształtowaniu jej tożsamości przypada językowi rosyjskiemu. Drugie z nich kładzie największy nacisk na rolę wiary prawosławnej jako elementu spajającego członków *Russkiego Miru*, do których zaliczają się nie tylko

630Ibidem, s. 15.

631S. E. Timofeev, Ideologija „*Russkij Mir*” v sovremennom, politichieskom diskursie, Vestnik RUDN. Sierija: teorija jazyka, *Siemiotika, Siemantika* 2018, vol. 9, no. 1, s. 189.

632Op. cit *Russkij Mir* jako narzędzie imperialnej polityki Kremla, *Przegląd geopolityczny* 2017, nr 21, s. 68.

633S. N. Koczierow, *Russkij Mir: problema opriedieljenija*, *Filosofija. Vestnik Nizhnegrodskovo universiteta im. M. I. Lobazhevskovo* 2014, no. 5, s. 164.

634 „*Russkij Mir – ideologicheskij mif ili politichieskaya realnost?*”, <https://www.putin-today.ru/archives/17187>, 15.11.2019.

mieszkańcy Rosji, ale też Ukrainy i Białorusi⁶³⁵. W rosyjskim dyskursie poświęconym rozumieniu zjawiska Russkiego Miru podkreśla się również psychologiczne rozumienie tego pojęcia. Zbudowane jest one na pojęciu jedności oraz lojalności w stosunku do Rosji, postrzeganej jako jedyna i prawdziwa Ojczyzna⁶³⁶. Russkij Mir jest – odwołując się do wymienionych definicji – *de facto* odrębną przestrzenią kulturową, powiązaną elementami tworzącymi to szerokie pojęcie, jak język, religia, wartości czy poczucie przynależności do konkretnej grupy. Wszystkie te elementy – parafrazując słowa prezydenta Putina – ulegały unifikacji w ramach jednej przestrzeni, spajanej przez istnienie silnych więzów kulturowych.

Definicje oraz wspomniane słowa prezydenta pokazują jak wielowymiarowym i złożonym zjawiskiem jest Russkij Mir. Ten schemat konceptualny opiera się na wielu podstawach i sposobach rozumienia, z których każdy dotyka i podkreśla ważność innego *spectrum* istnienia narodu: poczucia jedności kulturowej, wspólnej historii, języka i religii. Poprzez wydzielenie wspomnianych elementów dana przestrzeń kulturowa ulega zarówno fragmentacji wskutek przydania każdemu z nich osobnej roli w zakresie formowania Russkiego Miru, jak i homogenizacji, poprzez połączenie ich w jeden koncept, bazujący na poczuciu wspólnoty kulturowej.

O złożoności danej przestrzeni kulturowej świadczy wielość znaczeń używanych na oznaczenie konkretnej grupy powiązanej lub podtrzymującej związek z Rosją. Poza określeniami: *rosskijei rassijanie*, używanych dla oznaczenia osób przynależących etnicznie oraz poprzez obywatelstwo do narodu rosyjskiego, często stosuje się nazwę *sootwiczestwienniki*. Nazywa się tak Rosjan oraz osoby przynależne do jednej z zamieszkujących Rosję grup etnicznych, związanych z nią kulturowo i językowo⁶³⁷. Definicję terminu *sootwiczestwiennik* – rodak – jako pierwsza wprowadziła ustawa „O państwowej polityce Federacji Rosyjskiej wobec rodaków za granicą” z roku 1999. Dane pojęcie rozumiane jest w ustawie jako osoba żyjąca poza granicami FR, przynależąca do jednej z narodowości zamieszkujących terytorium Federacji oraz podtrzymująca duchowe, kulturalne oraz prawne więzi z Rosją⁶³⁸. Ta ostatnia grupa uznawana jest przez państwo rosyjskie za wymagającą obrony w przypadku pojawiających się naruszeń ich praw. Pojawiające się już w latach 90 wypowiedzi niektórych polityków rosyjskich mówiły o prawie do użycia siły w przypadku pogwałceń praw Rosjan poza granicami FR. Państwo rosyjskie nie podejmowało

635 Op. cit *Ideologija „Russkij Mir” v sovremennom, politichieskom diskursie*, s. 189.

636 M. Kozdra, The boundaries of Russian identity: analysis of the *Russkiy Mir* concept in contemporary Russia media online, *Lingua Cultura* 2018, nr 12 (1), s. 64.

637 Op. cit *Rosjanie na terenach byłych republik (poza Rosją)*, s. 335.

638 A. Grigas, *Beyond Crimea: The New Russian Empire*, Yale University Press, New Haven 2016, s. 89.

wtedy wielu działań na rzecz ich ochrony, uwzględniając problemy ekonomiczno–polityczne Federacji Rosyjskiej w okresie lat 90.⁶³⁹.

Zmiana podejścia dotyczącego ochrony Rosjan żyjących poza granicami państwa nastąpiła po objęciu urzędu prezydenta przez W. Putina i kontynuowana była przez jego następcę, D. Miediwiediewa. Wtedy zagadnienie „ochrony ludności rosyjskich obywateli poza granicami Rosji” zostało wpisane do oficjalnej Koncepcji Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej (min. w roku 2000 i 2006). W drugim z wymienionych dokumentów zaznacza się prawo użycia przez Rosję siły w przypadku poważnych naruszeń tych praw, np. groźby niebezpieczeństwa dla życia⁶⁴⁰. Polityka ochrony *sootwiecziestwienników* stała się wyłączną domeną władz państwowych⁶⁴¹. Zaczęły one w sposób otwarty podejmować działania pozwalające na jej realizację, co nierzadko wiązało się z pogwałceniem suwerenności państw „bliskiej zagranicy”. Ta swoista „protekcja” przyjmowała nawet postać akcji zbrojnej, co widoczne było w przypadku nielegalnego przyłączenia Półwyspu Krymskiego w roku 2014. Aneksja ta służyła – odwołując się do słów W. Putina – ochronie zagrożonych przez nacjonalistyczne władze Ukrainy mieszkających na Półwyspie rodaków. Byli oni w oczach prezydenta nie tylko zagrożeni przez siłowy proces „ukrainizacji”, jak i pokrzywdzeni przez niesprawiedliwe rozwiązania mające miejsce na początku lat 90., kiedy Krym pozostał w składzie nowo utworzonego państwa ukraińskiego⁶⁴².

Metody siłowe nie są jednak jedynymi sposobami, pozwalającymi na ochronę oraz integrację członków rosyjskiej diaspory ze strony Federacji Rosyjskiej. Jedną z nich jest oddziaływanie na tą grupę i jej położenie poprzez skupiające jej członków organizacje i fundacje, będące rezultatem ich działalności programy pomocowe i integracyjne, a także informacje przekazywane odbiorcom przez środki przekazu. To właśnie one stanowią trzon prowadzonej w stosunku do *sootwiecziestwienników* polityki państwa rosyjskiego, polegającej na utrzymaniu maksymalnej więzi oraz wykorzystywaniu jej jako narzędzia na gruncie polityki zagranicznej. Kreują one własne przestrzenie, wchodzące w skład przestrzeni kulturowej oraz umacniające ją wskutek formowania i konsolidowania wzajemnych powiązań i zakresu, składającego się na schemat konceptualny.

5.2. Polityka państwa rosyjskiego w stosunku do diaspory rosyjskiej i jej implikacje na

639M. Karolak–Michalska, O polityce Rosji wobec swoich rodaków żyjących na obszarze poradzieckim, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość* 2016, t. XIII, s. 231–232.

640 Op. cit *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, s. 55–57.

641 Op. cit *Russkij mir jako projekt restytucyjny imperium*, s. 107–108.

642 „Obrasceniye prezidenta Rossijskoi Fiedieracii z 18 marta 2014 goda”, <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>, 2.12.2019.

gruncie polityki zagranicznej

W obecnych relacjach organów państwowych Federacji Rosyjskiej z przebywającymi poza jej granicami rodakami zauważyć można podejście dwutorowe. Rosja podejmuje próby nadawania jej charakteru podmiotowego. Znajduje to wyraz w traktowaniu *sootwiecziestwienników* jako ważnego uczestnika procesów kształtujących politykę zagraniczną Rosji, szczególnie w zakresie stosunków z państwami „bliskiej zagranicy”. Charakter ten uwidacznia się w składanych przez państwo deklaracjach, zaznaczających szczególne znaczenie tej grupy i powiązaną z tym statusem konieczność dbania o jej interesy. Częstym ich motywem jest akcentowanie w nich praw rosyjskiej mniejszości, dotyczących sfery politycznej, kulturowej i społecznej. Wśród praw tych wymienić można: prawa do swobodnego wyrażania, kształtowania i zachowania swej odrębności etnicznej, tworzenia własnych organizacji o charakterze kulturalno–społecznym oraz pomoc w ich realizacji⁶⁴³. Podmiot ten odbierany jest przez rosyjskich decydentów jako istotna część przestrzeni kulturowej, przyczyniającej się do tworzenia i konsolidacji silnej pozycji Rosji. Taką rolę opisywanej zbiorowości postrzega W. Putin, który w jednym z przemówień stwierdził, iż silna diaspora jest elementem silnej Rosji⁶⁴⁴.

Z drugiej strony stosunek ten często przybiera postać o charakterze dualnym, wyrażający się w traktowaniu *sootwiecziestwienników* w sposób przedmiotowy. Polega on na przydawaniu im właściwości instrumentu służącego do osiągnięcia statusu pozycji silnego gracza na arenie międzynarodowej, podlegającego zmianom w toku wyznaczania i wdrażania najważniejszych tworzących ją części. Sposób jej wykorzystania, podporządkowany zamierzeniom budowy pozycji mocarstwowej jest realizowany przez Rosję w zakresie nie tylko politycznym, lecz przede wszystkim kulturowym. Ilustracją takiego podejścia może być oddziaływanie podejmowanych przez najważniejsze rosyjskie organy decyzyjne przedsięwzięć pozwalających wpływać na funkcjonowanie diaspory.

Przedstawiany przypadek można uznać za kolejną ilustrację podejmowania prób modelowania przestrzeni przez Rosję. Z jednej strony diaspora rosyjska tworzy własną przestrzeń kulturową, w ramach której mieszczą się inne przestrzenie, z niej wynikające. Jako jej przykład posłużyć może przestrzeń społeczna. Jednakże wykorzystywanie jej jako instrumentu kształtowania koncepcji polityki zagranicznej oraz strefy wpływów odbiera tej

643M. Kosienkowski, *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich*, Grado, Toruń 2006, s. 26–27, 39–42.

644 K. Kaczyńska, „Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestrzeni poradzieckiej”, <https://geopolityka.net/federacja-rosyjska-a-mniejszosc-rosyjska-na-ukrainie/>, 25.05.2020.

przestrzeni element podmiotowości – staje się ona instrumentem, którego odpowiednie użycie pozwala Rosji na realizację założonych wcześniej celów. Rosja ma wpływ na funkcjonowanie tworzonej przez diasporę przestrzeni kulturowej, niejednokrotnie steruje poczynaniami jej najważniejszych podmiotów, o czym będzie mowa w dalszej części pracy. W ten sposób optymalizuje ona tę przestrzeń oraz wykorzystuje w sposób pozwalający poszerzyć zasięg swojego oddziaływania,

Tworzona przez rosyjską diasporę przestrzeń kulturowa jest zjawiskiem bardzo skomplikowanym, realizowanym na gruncie wielu obszarów: informacyjnym, społecznym politycznym, prawnym, historycznym i percepcyjnym. Pierwsze z nich podbudowane są na fundamencie silnej chęci uwidaczniania rosyjskiej tożsamości, sprzyjającej zacieśnieniu kontaktów między jej członkami i w konsekwencji jej głębszemu zintegrowaniu.

Pierwszą z intensywnie rozwijanych przestrzeni jest przestrzeń społeczna. Tworzona już w czasach ZSRR nabrała nowego znaczenia po jego rozpadzie, kiedy – odwołując się do słów prezydenta Putina – miliony Rosjan obudziło się w innych, obcych sobie państwach⁶⁴⁵. Świadczą o tym organizacje i stowarzyszenia zakładane i prowadzone przez członków rosyjskiej mniejszości w państwach postsowieckich jak Rosyjska Wspólnota Sewastopola czy Rosyjski Ruch Ukrainy⁶⁴⁶. Rosja intensywnie dba o nawiązywanie i umacnianie kontaktów z przedstawicielami diaspory rosyjskiej, szczególnie o dobór odpowiednich kadr. Podmioty rosyjskie organizują specjalne szkolenia oraz odpowiedni system finansowania inicjatyw przez nią podejmowanych. Kontakty społeczne rozwijane są także poprzez osobistą współpracę z liderami tych organizacji, rozwijającymi sieć lobbingową⁶⁴⁷. Obrazowana jest ona również w sieci powiązań i interakcji istniejących pomiędzy Rosjanami zamieszkującymi poszczególne części poradzieckiego obszaru. Innymi przykładami istnienia tej przestrzeni są – powołując się ponownie na słowa ministra spraw zagranicznych S. Ławrowa – imprezy o charakterze naukowo – edukacyjnym, konferencje i zjazdy⁶⁴⁸. Przykładem może być zorganizowana w roku 2013 konferencja „Rodacy za granicą i ich wkład w światową kulturę”⁶⁴⁹.

Zakres mechanizmów wykorzystywanych na polu przestrzeni politycznej i prawnej, pozwalających oddziaływać na rosyjską diasporę jest także szeroki. Najbardziej znanym

⁶⁴⁵ „Obrascienije Prezidenta RF Vladimira Putina (polnaya versija)”, <https://www.1tv.ru/news/2014-03-18/46116-obraschenie-prezidenta-rf-vladimira-putina-polnaya-versiya>, 28.12.2020.

⁶⁴⁶ P. Andrusieczko, Problem Krymu w relacjach rosyjsko-ukraińskich, A. Dudek, R. Mazur (red.), *Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 224.

⁶⁴⁷ Op. cit. *O polityce Rosji wobec swoich rodaków żyjących na obszarze poradzieckim*, s. 238.

⁶⁴⁸ „Rosja dalej będzie forsować ideę „Rosyjskiego Świata””, <https://belsat.eu/pl/news/rosja-nadal-bedzie-forsowac-idee-ruskiego-swiata/>, 9.12.2019.

⁶⁴⁹ S. Lavrov „Russkij Mir na puti konsolidacii”, <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>, 9.12.2019.

przykładem opisywanych działań są próby użycia diaspory rosyjskiej jako narzędzia wpływu na politykę wewnętrzną i zagraniczną państw ościennych oraz wykorzystanie kwestii rzekomej dyskryminacji tej grupy. Równie często podkreślana jest potencjalna dyskryminacja, dotycząca ograniczania możliwości używania języka rosyjskiego⁶⁵⁰. Częste zarzuty dyskryminacyjne pojawiają się w przypadku mniejszości rosyjskiej w krajach bałtyckich. Przybiera ona według strony rosyjskiej postać odmowy przyznania obywatelstwa zamieszkującym tam Rosjanom wskutek restrykcyjnych przepisów⁶⁵¹ oraz nierównym traktowaniu na polu ekonomicznym, wyrażaną poprzez niższe wynagrodzenia⁶⁵². Oddziaływanie Rosji poprzez wykorzystanie argumentu obrony praw ludności rosyjskiej przybiera postać wywierania wpływu na przyjmowane przez państwa obszaru poradzieckiego rozwiązania legislacyjne. Jako przykłady podać można wysuwane propozycje nadania językowi rosyjskiemu na Ukrainie statusu drugiego języka urzędowego. Według ukraińskiego politologa O. Donija stan ten można nazwać „pełzającą federalizacją”⁶⁵³, która prowadzić może do znacznego umocnienia wpływów Rosji w „rosyjskojęzycznych” częściach Ukrainy, poprzez skuteczne użycie jednego z elementów przestrzeni kulturowej, którym jest język.

Inną formą takiego postępowania jest podjęcie działań ingerujących w sytuację wewnętrzną sąsiadujących z Rosją podmiotów. Jednym z takich posunięć jest proces paszportyzacji, czyli nadawania rosyjskiego obywatelstwa mieszkańcom sąsiednich państw, szczególnie Abchazji i Osetii Południowej. Obydwa podmioty uznawane są przez społeczność międzynarodową za integralną część Gruzji. W roku 2008 praktycznie wszyscy mieszkańcy Abchazji otrzymali obywatelstwo Federacji Rosyjskiej, co uznane zostało za pogwałcenie suwerenności gruzińskiego państwa⁶⁵⁴. Sytuacja ta pozwala w razie potrzeby zwrócić się przez abchaskich obywateli państwa rosyjskiego o pomoc do jego organów w wypadku naruszenia ich praw ze strony Gruzji lub groźby jego zaistnienia. Zwiększa to możliwość potencjalnej interwencji rosyjskiej oraz ewentualność uzależnienia i kontrolowania polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa gruzińskiego od Rosji.

Prezentowane przestrzenie nie są tworem statycznymi na polu zachodzących pomiędzy nimi relacji. Również w ich ramach zachodzą procesy ich wzajemnego

650K. Kaczyńska, Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestrzeni postradzieckiej, *Przegląd Geopolityczny* 2014, t. 8, s. 180.

651P. Eberhardt, Przemiany narodowościowe w państwach bałtyckich na przełomie XX i XXI wieku, *Roczniki nauk społecznych* 2009, t. 1 (37), s. 106.

652A. Cheskin, Identity and integration of the Russian speakers in the Baltic states: a framework for analysis, *Ethnopolitics* 2015, 14: 11, s. 78.

653P. Świeżak, Status języka rosyjskiego na Ukrainie, *Bezpieczeństwo narodowe* 2007, nr I–II, s. 26.

654A. Chocia, T. Hoffman, Citizenship and passportization, T. Hofmann, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 224, 227.

współgrania, co pokazuje *casus* mieszkańców części składowych Gruzji. Będący częścią przestrzeni politycznej akt nadania obywatelstwa tworzy równocześnie nową przestrzeń społeczną, składającą się z osób powiązanych przynależnością z państwem rosyjskim. Równocześnie akt ten kreuje nową przestrzeń prawną oraz umacnia będącą punktami wyjścia przestrzeń polityczną i społeczną. Konsolidacja ta bazuje na zwiększonej możliwości ingerowania w suwerenność Gruzji i wpływu na rozwój polityczny danego państwa pod pretekstem ochrony jednej z żyjących na jego obszarze grup społecznych. W ten sposób mieszkańcy Abchazji i Osetii Południowej uzyskali swoistą ochronę swojej przestrzeni społecznej w razie naruszenia swoich praw ze strony władz gruzińskich.

Użycie diaspory jako instrumentu wywierania wpływu na sąsiadów Federacji uzależnione jest od znaczenia państwa, na które Rosja próbuje oddziaływać poprzez pryzmat jego sytuacji, potencjalnych rosyjskich interesów realizowanych na jego obszarze i znaczenia kulturowo - symbolicznego miejsca dla tożsamości rosyjskiej. Wymienione elementy są częściami składowymi przestrzeni percepcyjnej, determinującej odbiór poszczególnych podmiotów, z którymi Rosja wchodzi w relacje oraz ich doniosłość dla realizacji celu kształtowania pozycji mocarstwowej. Pierwszy *casus* odnosi się do sytuacji Ukrainy i Gruzji, podmiotów o wiele słabszych ekonomicznie i politycznie od Rosji, co w oczach tej ostatniej zmusza te dwa państwa do respektowania interesów potężnego sąsiada. W wypadku braku umożliwienia Rosji realizacji swoich interesów ma ona prawo podjąć ingerencję w sprawy polityczne w celu jej zapewnienia. Przypadek aneksji ukraińskiego Krymu powiązany był ze szczególną rolą półwyspu dla rosyjskiej tożsamości, opierającą się na micie dotyczącym początków tego państwa. Usprawiedliwiał on w oczach Rosjan zabór terytorialny. Podobną rolę spełniają w rosyjskiej mitologii narodowej państwa bałtyckie, postrzegane jako podmioty wyzwolone spod nazistowskiej okupacji w roku 1945⁶⁵⁵. Posiadają one zdaniem rosyjskich decydentów szczególny dług wdzięczności względem Rosji, przez co powinni traktować diasporę rosyjską w szczególny sposób.

Inny charakter mają próby wpływu na Kazachstan – państwo również zamieszkiwane przez liczną grupę osób pochodzenia rosyjskiego. Postrzeganie jego roli w zakresie poszerzania obszaru wpływów i interesów również jest elementem kształtowania przestrzeni percepcyjnej. Jednak jej treść jest inna niż w przypadku Ukrainy i Gruzji. Składa się na nią brak wyjątkowego znaczenia w procesie konstytuowania i postrzegania rosyjskiego *samosoznaniija* oraz pozycja ekonomiczna Kazachstanu, będącego drugim co do wielkości

655P. Żurawski vel Grajewski, Strategia Federacji Rosyjskiej wobec państw Morza Bałtyckiego, *Analizy natolińskie* 2011, nr 4 (52), s. 37.

państwem Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej i jednym z najważniejszych partnerów handlowych Rosji. Taki sposób uformowania przestrzeni percepcyjnej sprawia, iż próby oddziaływania Federacji na wspomniane państwo poprzez rosyjską diasporę ograniczają się do kształtowania i cementowania więzi kulturowych⁶⁵⁶. W ten sposób przestrzeń percepcyjna ogranicza możliwe poszerzanie przez Rosję obszaru oddziaływania przestrzeni społecznej oraz politycznej, tworzonej przez diasporę. W obydwu prezentowanych przypadkach można mówić o wzajemnym wynikaniu przestrzeni: kształt przestrzeni społecznej na gruncie relacji Rosji z Gruzją i Ukrainą jest determinowany przez przestrzeń percepcyjną. Przestrzeń ta pełni w podanym przypadku funkcję koordynacyjną, nadającą kształt i zasięg oddziaływania wynikającym z niej innym przestrzeniom.

Kolejnymi ważnymi elementami poruszonymi w przytoczonych definicjach i konkretyzujących *samosznanię* budujące Russkij Mir jest rola dwóch czynników: historycznego i religijnego. Każda z nich konstruuje swoją własną przestrzeń. Pierwsza z nich – przestrzeń historyczna - wchodzi w zakres szerszej przestrzeni kulturowej Russkiego Miru i odwołuje się do łączącej Rosjan wspólnej przeszłości. Po rozpadzie ZSRR nabrała ona nowego znaczenia, opartego na interpretacji znaczących historycznych wydarzeń⁶⁵⁷, włączanych jako istotny element *samosznanię*. Obecne interpretacje historii kładą nacisk na jedność i siłę rosyjskiego państwa, jego odrodzenie na polu duchowym i militarnym oraz potrzebę ciągłego umacniania jego pozycji. Temu stanowi sprzyja także prowadzona przez władze rosyjskie polityka, mająca na celu swoiste kultywowanie patriotyzmu, umacnianie tradycji i wartości⁶⁵⁸. Przykładem kształtowania przestrzeni historycznej mogą być wytyczne, wydane w roku 2013 przez ministra kultury V. Medinskiego. Według nich nacisk powinien być kładziony na podkreślanie narodowej tożsamości oraz przywiązanie do wartości prawosławnych i konserwatywnych. W centrum kształtowania kulturowych postaw obywateli powinna – według wytycznych ministra – znaleźć się narodowa tożsamość⁶⁵⁹.

Jednym z aspektów tej polityki jest odpowiednie formowanie odbioru historii. Reinterpretacja historycznych zdarzeń odwołuje się często do podkreślania związków przeszłości z teraźniejszością. Zilustrować to może przykład mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, która nie została *de facto* zakończona. Obecnie zagrożenie znów istnieje na

656Op. cit *O polityce Rosji wobec swoich rodaków żyjących na obszarze poradzieckim*, s. 235.

657 V. Apryschenko, *Creating the future. Russina historical memory in the era of ukraine crisis*, F. Jaitner, T. Oltenau, T. Spori (red.), *Crises in the Post – Soviet space*, Routledge, Abingdon 2018, s. 99.

658R. Laenen, *Russia's vital and exclusive national interest in the near abroad*, M. Freire, E. Kanet (red.), *Russia and it's near neighbours*, Palgrave Macmillan, Londyn 2012, s. 24–25.

659T. Romashko, *Russian cultural policy. From European governance towards conservative hegemony*, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 39.

Zachodzie⁶⁶⁰ w postaci zachodniego stylu życia i ideologii. Odwoływanie się do historii przybiera często postać szeroko pojętego wykorzystywania symboli, uwidocznionego szczególnie po aneksji Krymu w roku 2014. Wtedy W. Putin odwoływał się do ważnych figur w dziejach rosyjskiej historii jak księżę Włodzimierz⁶⁶¹. Nawiązywanie do historycznej przeszłości, skorelowanych z nimi symboli i wydarzeń traktowane są jako element ważny i konstytuujący poczucie świadomości narodowej u Rosjan na obszarze poradzieckim. Wyrażane jest ono w obchodzeniu świąt czy ochronie miejsc szczególnie ważnych dla rosyjskiej tożsamości. Stan ten potwierdzają dane statystyczne: 60 proc. zamieszkałych na Łotwie Rosjan obchodzi Dzień Zwycięstwa, upamiętniający zwycięstwo nad faszyzmem w II wojnie światowej⁶⁶².

W ten sposób intensywnie rozwijana w dzisiejszych czasach przestrzeń historyczna wchodzi w interakcje z przestrzeniami: symboliczną, polityczną i prawną. W pierwszym przypadku przestrzeń historyczna łączy się w przestrzeń symboliczną wskutek przydawania postaciom historycznym bądź świętom konkretnego historycznego znaczenia. Przestrzeń polityczna jest obecna wskutek podejmowania przez państwo rosyjskie starań na rzecz kultywowania tradycji, przywiązania do patriotyzmu i wartości. Na przestrzeń historyczną nakłada się w tym przypadku również przestrzeń prawna, co pokazują wytyczne wydane przez ministra Medinskiego. Pełni ona funkcję regulacyjną wskutek wpływu na formowanie przestrzeni historycznej. Ostatnia z wymienionych przestrzeni staje się w ten sposób częścią systemu prawnego Federacji Rosyjskiej, co jeszcze bardziej umacnia jej siłę oddziaływania - staje się ona oficjalną częścią tworzonej przez państwo przestrzeni politycznej. Wspomniane przestrzenie zawierają się w sobie, co tylko umacnia ich siłę oddziaływania.

Kolejną przestrzenią konstytuującą przestrzeń kulturową Russkiego Miru jest przestrzeń religijna. Najważniejszy podmiot ją konstytuujący - Rosyjska Cerkiew Prawosławna (RCP) za podstawę swojego istnienia uznała wspólnotę połączoną więzami słowiańskiego pochodzenia, wiary, kultury i języka oraz chęci przynależności i uczestnictwa w danej grupie⁶⁶³. Przestrzeń ta zbudowana jest na fundamencie jednej przynależności konfesyjnej. Nie sposób jednak zapomnieć o skorelowanych z nią powiązaniach natury etnicznej (narodowościowej), historycznej oraz aksjologicznej, wzajemnie współgrających i nachodzących na siebie.

660M. Vazquez-Linan, Political discourse of Kremlin in Spain, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 120–121.

661„Obrascenije prezidenta Rossijskoi Fiederaciji”, <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>, 19.11.2019.

662 A. Kuczyńska-Zonik, Russia's monument policy in the Baltics, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 59.

663Op. cit *Russkij Mir: istorija i gieografija*, s. 18.

Będąca częścią przedstawianej przez RCP koncepcji „Russkiego Miru” przestrzeń religijna obejmuje bowiem nie tylko mieszkających na terenie Federacji Rosyjskiej i poza jej granicami Rosjan, lecz także Ukraińców i Białorusinów. Podejście to oddają słowa jej głowy, patriarchy Cyryla, który podkreślał jedność wyznaniową trzech narodów wschodniosłowiańskich, rozdzielonych politycznymi granicami⁶⁶⁴. Słowa duchownego nawiązują do organizacyjnej sfery działania RCP - Ukraina i Białoruś wchodzi w zakres jej „terenu kanonicznego”, czyli obszaru gdzie jest ona bezspornie największym chrześcijańskim związkiem wyznaniowym⁶⁶⁵. Wspólnota konfesyjna łączy się także ze wspólnotą historyczną i etniczną: tworzona przez RCP idea nawiązuje do wspólnych korzeni narodów wschodniosłowiańskich, mających swój początek w czasach Rusi Kijowskiej. Przestrzeń religijna ulega w danym przypadku fragmentacji (wyraźnemu wydzieleniu razem z trzema odrębnymi rodzajami przestrzeni) oraz homogenizacji. W drugim przypadku nakłada się ona na inne przestrzenie: społeczną, historyczną i percepcyjną. Nie wolno zapominać również o innym rodzaju przestrzeni niematerialnej, która ma swój udział w jej formowaniu i wzmacnianiu – przestrzeni politycznej.

Głębokie zakorzenienie prawosławia w rosyjskim społeczeństwie i kulturze, połączone z podobnym rozumieniem fundamentalnych wartości, doprowadziło do współpracy między RCP a państwem, formując schemat konceptualny „Russkiego Miru”. Spośród trzech modeli, określających wzajemny stosunek państwa i kościoła: separatystycznego, kooperacyjnego i paternalistycznego, trzeci z nich wydaje się modelowi rosyjskiemu najbliższy. Polega on na roztaczaniu patronatu nad kościołem ze strony państwa oraz traktowaniu go jako podmiotu o charakterze i działalności nie tyle konfesyjnej, ile narodotwórczej i kulturowej. Nierzadko model ten prowadzi do dominacji drugiego podmiotu nad pierwszym⁶⁶⁶. Opisując przypadek Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i ewolucji jej stosunków z władzą państwową po rozpadzie ZSRR można podkreślić silne związki o charakterze organizacyjno-prawnym i ideologicznym⁶⁶⁷. Według A. Wawrzyckiej RCP wpisuje się w odpowiadający państwu rosyjskiemu model funkcjonowania instytucji wyznaniowej, gdyż jest przewidywalny i gotowy do ustępstw. Jest także przywiązany do wartości konserwatywnych i wspierający koncepcję odbudowy mocarstwowej pozycji przez

664Op. cit. *Russkij Mir jako projekt restauracyjny imperium*, s. 114–116.

665K. Chawryło, Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji, *Prace OSW* 2015, nr 54, s. 18.

666K. Jędraszczyk, Cerkiew Prawosławna na Ukrainie i w Rosji po roku 2013 wobec wyzwań politycznych, konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz pytań o granice suwerenności, *Przegląd Zachodni* 2018, nr 1, s. 191.

667H. Kowalska-Stus, Miejsce prawosławia w transformacji ustrojowej, kulturowej i światopoglądowej współczesnej Rosji, A. Dudek, R. Mazur (red.), *Rosja, Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 299.

Rosję⁶⁶⁸. W danym przypadku również zauważyć można również konkretne współlistnienie oraz powiązanie przestrzeni poprzez ścisłe związki tworzonej przez rosyjskich decydentów przestrzeni politycznej z przestrzenią religijną. Obydwie przestrzenie uzupełniają się wzajemnie, zaś proces homogenizacji został odpowiednio wcześniej poprzedzony jej hierarchizacją. Bazuje ona na dostrzeżeniu ogromnego potencjału religii i konstytuowanej przez nią przestrzeni, jako instrumentu mogącego w szczególny sposób przyczynić się do budowy pozycji mocarstwowej.

Nie bez znaczenia jest także fakt szczególnego rozumienia roli narodu rosyjskiego i jego znaczenia jako narodu wyjątkowego, realizującego szczególną misję, depozytariusza jedynej prawdziwej wiary. Metropolita petersburski Joan otwarcie nazwał naród rosyjski „narodem – bogonością”, którego posłannictwem jest stworzenie nowego kościoła i Nowej Rusi⁶⁶⁹. Oznacza to wyjście poza granice Rosji oraz rozszerzania koncepcji jedynej prawdziwej wiary prawosławnej. Jednym z zadań, przypisywanych tej organizacji konfesyjnej jest zwiększanie oraz konsolidowanie więzi z Rosjanami zamieszkałymi poza granicami Federacji⁶⁷⁰, co w połączeniu ze ścisłą współpracą z organami państwa daje jej szerokie możliwości oddziaływania na diasporę. Wspomniana wcześniej przestrzeń percepcyjna również i w tym przypadku konstytuuje określony sposób postrzegania Rosji przez jej mieszkańców i decydujących o rozwoju państwa polityków. Ten rodzaj przestrzeni determinuje sposób kształtowania przestrzeni konfesyjnej, jej kształt oraz oddziaływanie na otoczenie, czyli rosyjską diasporę.

Analizując powyższe przykłady zauważyć można, iż RCP jest podmiotem zależnym od woli rządu rosyjskiego, który wyznacza jej granice oraz dopuszczalny sposób działania. Nie można jednak nazwać go podmiotem biernym. RCP jest aktywnym graczem, prowadzącym działalność nie tylko na terytorium Federacji. Szeroki obszar jej działalności jest konsekwencją uznania w przyjętym w roku 2000 Statucie Rosyjskiej Cerkwii Prawosławnej obszaru całego byłego ZSRR za jej teren kanoniczny, za wyjątkiem Armenii i Gruzji⁶⁷¹. Uniemożliwia to tworzenie na obszarach poradzieckich republik odrębnych (autokefalicznych) kościołów prawosławnych⁶⁷². Przestrzeń religijna tworzona przez RCP jest

668R. Michalak, Powrót koncepcji Trzeciego Rzymu, *Doctrina. Studia społeczno-polityczne* 2004, nr 1, s. 99–100.

669A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1995, s. 17.

670N. N. Petro, *The Russian Orthodox Church*, A. Tsygankov (red.), *Routledge Handbook of Russian Policy*, Routledge, Abingdon 2018, s. 65.

671„Ustav Rossijskoj Pravoslavnoi Cerkvii priniat na Archiereiskom Soborie. Obscije položenija”, <https://mospat.ru/ru/documents/ustav/i/>, 26.11.2019.

672J. Sobczak, Struktura organizacyjna Cerkwii prawosławnej w państwach Azji Środkowej, *Nowa Polityka Wschodnia* 2018, nr 4 (19), s. 10.

przestrzenią integrującą ich pomniejsze odpowiedniki, istniejące w państwach obszaru poradzieckiego. Obok funkcji integracyjnej należy przypisać jej także funkcję koordynującą, polegającą na ustalaniu linii działania Cerkwii w poszczególnych krajach.

Dwa pozostałe państwa wschodniosłowiańskie, będących ważnymi częściami „Russkiego Miru” według koncepcji RCP, inaczej uregulowały swój stosunek do kwestii jej dominacji wyznaniowej. O ile Białoruska Cerkiew Prawosławna jest podporządkowaną RCP jednostką i jedyną prawosławną organizacją konfesyjną na terenie Białorusi, o tyle w przypadku Ukrainy sytuacja jest trudniejsza. W roku 2018 doszło do połączenia dwóch niezależnych organizacji: Ukraińskiej Cerkwii Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego i Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Organizacje te utworzyły Cerkiew Prawosławną Ukrainy⁶⁷³. Zjawisko to spotkało się z negatywnym odzewem ze strony RCP, szczególnie patriarchy Cyryla. Duchowny nazwał je kolejnymi próbami rozbicia rosyjskiego świata, będącymi kontynuacją podejmowanych od 400 lat prób⁶⁷⁴. Ograniczenie przestrzeni konfesyjnej jest w tym przypadku – parafrazując słowa Cyryla – ograniczeniem innych przestrzeni, mieszczących się w *spectrum* przestrzeni kulturowej, jak przestrzeń historyczna czy symboliczna.

Aby zapobiec podobnym sytuacjom, podważającym jedność budowanej przez Rosję i opartej na powiązaniach kulturowo – językowych wspólnoty i związanej z nią przestrzeni, Federacja podejmuje przedsięwzięcia mające na celu zwiększenie kontroli nad prawosławną społecznością. Jedną z jej form jest jednostronne decydowanie o powołaniu zwierzchników egzarchatów w państwach zaliczanych do terenu kanonicznego RCP. Działanie takie obserwowane było w przypadku Białorusi gdzie w roku 2013 wyznaczono na urząd metropolity mińskiego biskupa Pawła, Rosjanina. Nominacja ta nastąpiła bez konsultacji z wyższym duchowieństwem białoruskim⁶⁷⁵. Roztaczanie i ugruntowywanie kontroli nad organizacjami konfesyjnymi działającymi na obszarze Russkiego Miru utrudnia formowanie bazującej na identyfikacji narodowej tożsamości oraz próby stworzenia niezależnej od Rosji struktury cerkiewnej. Potencjalna organizacja niezależnej Cerkwii Białoruskiej wyrażałaby aspiracje narodowe Białorusinów i mogłaby być zagrożeniem dla potencjalnej jedności kulturowej i cywilizacyjnej wschodniosłowiańskiej wspólnoty.

Wymieniona przestrzeń religijna jest tworem wpisującym się w schemat konceptualny

673R. Szoszyn, „Ukraina ma własną Cerkiew, niezależną od Rosji”, <https://www.rp.pl/Konflikt-na-Ukrainie/181219453-Ukraina-ma-wlasna-Cerkiew-niezalezna-od-Rosji.html>, 26.01.2019.

674R. Lukin, Ukrainskaya revoliucija i christianskiye cerkvi, *Vostok – Zapad. Vestnik sluzieniji i cerkvei* 2014, tom 22, no. 314, s. 4.

675Op. cit. *Russkij Mir jako narzędzie imperialnej polityki Kremla*, s. 75–76.

„Russkiego Miru” jako istotny element samoidentyfikacji narodowej i powiększania sfery potencjalnego wpływu kulturowego Rosji na obszarze poradzieckim. Jej umocnieniu oraz rozszerzeniu wpływów sprzyja fakt, iż jest dominującym podmiotem religijnym na terenie państw byłego ZSRR i może decydować o rozwoju przestrzeni religijnej państw danego regionu. W ten sposób przestrzenie te wchodzą w skład szerszego odpowiednika, tworzonego przez Rosję. RCP wyznacza kierunek ich rozwoju oraz sposób działania, co pokazuje nominacja rosyjskiego biskupa na stanowisko metropolity Mińska i zwierzchnika Cerkwii białoruskiej. W ten sposób rosyjski rząd, ściśle współpracujący z RCP, uzyskuje możliwość modelowania przestrzeni kulturowej państw obszaru poradzieckiego i umocnienie dominującej pozycji Rosji na danym obszarze. Tworzona przez Rosję przestrzeń religijna posiada cechy, pozwalające jej przypisać znaczenie koordynacyjne- nadzoruje funkcjonowanie swoich odpowiedników w innych państwach poradzieckich, czego ilustracją jest *casus* Białorusi.

Kolejną z przestrzeni, która konstytuuje przestrzeń kulturową Russkiego Miru, rozwijająca się niezwykle szybko w ostatnich czasach jest przestrzeń informacyjna. Zgodnie z definicją autorstwa M. Kisielowskiej zjawisko to można rozumieć jako dynamiczny i wielowymiarowy zbiór treści współistniejący razem z jego nośnikami i użytkownikami⁶⁷⁶. Dynamiczna przestrzeń informacyjna ulega częstym przekształceniom i rozbudowie, co urzeczywistnia się w pojawieniu się nowych środków przekazu, np. internetu. Zarówno on, jak i tradycyjne formy przenoszenia informacji (jak prasa i radio) odgrywają dużą rolę w podtrzymywaniu więzi między Rosją i *sootwiestcziennikami*. Minister spraw zagranicznych S. Ławrow scharakteryzował przestrzeń informacyjną i jej rolę w nawiązywaniu i kontynuacji pracy ze społecznościami Rosjan za granicą Federacji jako nieocenione⁶⁷⁷. Wśród podmiotów zajmujących się organizacją środków przekazu informacyjnego dla rosyjskiej diaspory wymienić można Fundację Współpracy z Zagraniczną Prasą Rosyjskojęzyczną (Fond VAPR). Do jej statutowych zadań należą min. ochrona prawa dostępu do informacji członków diaspory, utrzymywanie więzi z działającymi poza granicami Rosji dziennikarzami oraz tworzenie jednej rosyjskojęzycznej przestrzeni informacyjnej⁶⁷⁸.

W budowaniu tej przestrzeni ważną rolę odgrywają zarówno periodyki o charakterze specjalizacyjnym („Russkijvek”) oraz regionalnym („Baltijskij mir”, „Shiriekrug”), portale

676 B. Kamińska-Czubala, *Zachowania informacyjne w życiu codziennym*, Wydawnictwo SPB, Warszawa 2013, s. 81.

677 S. Lavrov, „Russkij Mir na puti konsolidacji”, <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>, 9.12.2019.

678 „Vsiechmirnaja asociacija russkoi priessy: o Fondie”, warp.pro/p2.html, 10.12.2019.

internetowe (Ruvek)⁶⁷⁹ czy kanały telewizyjne, często posiadające charakter regionalny (np. PiervyjBaltijskijKanal w państwach bałtyckich). Cieszą się one sporą popularnością wśród przedstawicieli rosyjskiej diaspory. PiervyjBaltijskijKanal jest jedną z najchętniej oglądanych stacji telewizyjnych na Łotwie, we wrześniu 2016 zajmując miejsce pierwsze⁶⁸⁰. Wiele rosyjskich gazet wydawanych jest w sąsiadujących z Rosją państwach, np. „Argumenty i Fakty” oraz „Komsomolskaja Prawda”, posiadające oddziały w Kazachstanie⁶⁸¹. Zasięg oddziaływania mediów rosyjskich jest niezwykle szeroki na obszarze postsowieckim i pozwala na dotarcie do bardzo dużego grona odbiorców, poprzez ciągłe poszerzanie kanałów komunikacji. Przykładem może być PiervyjBaltijskijKanal, który od roku 2015 roku może być oglądany poprzez platformę internetową⁶⁸².

Niezwykle dynamicznie rozwijająca się przestrzeń informacyjna wpływa na kształtowanie postaw oraz poglądów rosyjskiej diaspory w państwach byłego ZSRR. Przestrzeń ta ulega ciągłemu rozwojowi i intensyfikacji, co pokazuje ciągłe uzupełnianie jej o nowe środki przekazu oraz metody odbioru, w tym internet. Łączy się ona w szczególny sposób z przestrzenią społeczną, docierając do *sootwczestwiennikow* i umacniając ich poczucie przynależności do jednej grupy narodowościowej, min. poprzez użycie języka rosyjskiego jako czynnika łączącego Rosjan mieszkających w różnych państwach. Informacyjny typ przestrzeni może być określony jako skuteczny instrument tworzenia przekazu, gdyż będące jej częściami składowymi środki są odbierane przez dużą liczbę odbiorców, co pokazuje popularność telewizji PiervyjBaltijskijKanal. Przestrzeń informacyjna jest jednym z elementów konstytuowania „kulturalnej dominacji” Rosji nad państwami postsowieckimi, na którą składają się wszystkie wymienione dotychczas w rozdziale przestrzenie. Podobnie jak w wypadku przestrzeni religijnej można przypisać jej znaczenie koordynujące, ale i integrujące. Tworzona przez Rosję przestrzeń zaczyna wchłaniać przestrzenie informacyjne państw poradzieckich, przez co wyznacza ich najważniejsze cechy i determinuje kierunek ich rozwoju.

Ostatnią z przestrzeni formujących przestrzeń kulturową jest przestrzeń organizacyjna. W obecnych czasach Federacja Rosyjska podejmuje szereg działań mających na celu utrzymanie, wzmocnienie oraz odpowiednie ukierunkowanie kontaktów z diasporą rosyjską

679Op. cit. „*Russkij Mir na puti konsolidacii*”, <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>, 9.12.2019.

680„Russian language TV – channel most popular”, <https://eng.lsm.lv/article/culture/culture/russian-language-tv-channel-latvias-most-popular.a203754/>, 10.02.2019.

681W. Górecki, Coraz dalej od Moskwy. Rosja wobec Azji Centralnej, *Prace OSW* 2014, nr 48, s. 77.

682„Piervyj Baltijskij i drugije kanaly BMA mozhno budiet smotrit v internetie”, <https://rus.delfi.lv/biznes/bnews/pervyj-baltiyskij-i-drugie-kanaly-bma-mozhno-budet-smotret-v-internete.d?id=45426872&all=true>, 11.12.2019.

poprzez sieć organizacji. Ich głównym celem jest integracja Rosjan mieszkających poza granicami Federacji. Jako przykład posłużyć mogą takie organizacje jak Rossotrudnichestvo oraz Russkij Mir.

Terenem działalności pierwszej z nich jest przede wszystkim obszar poza jej granicami. Składa się on z 74 centrów nauki i kultury w 62 państwach oraz z 24 przedstawicielstw Agencji, działających przy 22 ambasadach⁶⁸³. Wśród szczegółowych zadań podejmowanych przez Rossotrudnichestvo wymienić można: współpracę z organizacjami rosyjskiej diaspory, implementację programów służących zacieśnianiu kooperacji w zakresie kultury, języka oraz duchowych potrzeb. Innymi polami jej działalności jest także organizowanie uroczystych obchodów świąt związanych z kulturą i językiem rosyjskim, jak i zlotów i wycieczek edukacyjnych *sootwiecziestwienników*⁶⁸⁴. Druga z organizacji – Russkij Mir – koncentruje się na zadaniach związanych z popularyzacją języka rosyjskiego, dziedzictwa kulturowego Rosji oraz wspomaganiem działalności diaspory rosyjskiej⁶⁸⁵.

Podmioty te ściśle współpracują z rosyjskim rządem, który również podejmuje aktywność na polu współpracy z diasporą. Wspiera on programy, promujące rosyjską kulturę i język oraz fundacje, wdrażające efektywny system pomocy *sootwiecziestwiennikom*. W grupie ostatnich podmiotów wymienić można Fundację Pomocy i Ochrony Rodakom Mieszkającym za Granicą, finansowaną przez federalny budżet i skupiająca się na udzielaniu prawnego wsparcia rosyjskiej diasporze⁶⁸⁶, oraz Fundację Gorczakowa lub Moskiewski Dom Rodaków Mieszkających za Granicą⁶⁸⁷. Rząd Federacji Rosyjskiej realizuje również program intensywnej pomocy finansowej, przeznaczonej dla *sootwiecziestwienników*. W samym roku 2011 Ministerstwo Spraw Zagranicznych przekazało w tym celu 400 milionów rubli, wykorzystując sieć ambasad⁶⁸⁸. System ten określany jest często mianem GONGOs – imitujących organizacje pozarządowe podmioty, de facto będące agendami rządu i finansowane z jego środków pieniężnych⁶⁸⁹.

Przestrzeń organizacyjna jest nie tylko częścią przestrzeni kulturowej, ale także istotnym elementem funkcjonowania przestrzeni politycznej. Stopień wzajemnej integracji jest tak duży że można stwierdzić, iż dana przestrzeń organizacyjna wywodzi się z przestrzeni

⁶⁸³ „O Rossotrudnichestvie”, <http://rs.gov.ru/ru/about>, 2.12.2019.

⁶⁸⁴ „Support for compatriots abroad”, <http://rs.gov.ru/en/activities/5>, 2.12.2019.

⁶⁸⁵ „Fond Russkij Mir – osnovnye zadachi fonda”, <https://russkiymir.ru/fund/>, 2.12.2019.

⁶⁸⁶ V. Novotny, K. Potapova, H. Schmid-Schmidsfelden, V. Vojtiskova, *The bear in sheep's clothing. Russia's government – funded organizations in the EU*, Martens Centre, Bruksela 2016, s. 43–44.

⁶⁸⁷ O. Lutsevych, *Agents of the Russian World. Proxy group in the contested neighbourhood*, Chattam House, Londyn 2016, s. 11.

⁶⁸⁸ Op. cit *Beyond Crimea...*, s. 39.

⁶⁸⁹ Op.cit *The bear in sheep's clothing. Russia's government – funded organisations in the EU*, s. 16.

politycznej. W tym przypadku jedna przestrzeń daje początek drugiej, określając jej ramy oraz aspekty jej istnienia. Oprócz tego, tworzona przestrzeń organizacyjna nakłada się w danym przypadku z przestrzenią ekonomiczną, również mającą swój początek na gruncie przestrzeni politycznej. Przestrzeń polityczna koordynuje dwie pozostałe przestrzenie. Państwo rosyjskie, pragnąc jak najbardziej umocnić budowane zależności między diasporą i tworzonymi organizacjami wspomaga je poprzez przekaz środków finansowych.

Opisana sytuacja, na którą składa się zarówno sam obraz Russkiego Miru, jak i budujące oraz tworzące jego kształt elementy, obrazuje zjawisko wielowątkowe, składające się z dużej liczby konstytuujących go aspektów. Znajdują one swoje umocowanie w postaci wielu rodzajów przestrzeni, składających się na jego finalny kształt. Jednakże osnową tego zjawiska jest przestrzeń kulturowa, będąca punktem wyjścia dla wszystkich przedstawionych rodzajów przestrzeni oraz tworzonych pomiędzy nimi korelacji.

Powiązania między nimi są niezwykle silne, czego przykładem może być koegzystencja przestrzeni społecznej i historycznej. Pierwsza z nich nie może istnieć bez drugiej. Tożsamość każdego społeczeństwa zbudowana jest na historycznych mitach, umacniających powiązania pomiędzy jego członkami. Rosjanie przywiązują dużą wagę do mitu założycielskiego chrztu księcia Włodzimierza na Krymie i początku Rusi Kijowskiej. Mit ten zawiera w sobie elementy przestrzeni religijnej oraz symbolicznej. Krym stał się symbolem narodzin rosyjskiej państwowości oraz przyjęcia prawdziwej chrześcijańskiej wiary. Przestrzeń religijna i historyczna nie mogą w opisywanym przypadku egzystować bez przestrzeni symbolicznej. Poprzez istnienie znaków wyrażających sposób rozumienia rzeczywistości zarówno w strefie religijnego sacrum, jak i historycznego profanum determinuje ona oddziaływanie historii i religii na obecne życie diaspory.

Opisując wspomniane przestrzenie nie sposób wspomnieć o przestrzeni percepcyjnej, budującej konkretny obraz świata odbieranego przez mieszkańców Rosji oraz obszaru poradzieckiego. Przestrzeń ta nakierowuje polityków na podjęcie konkretnych działań służących uzyskaniu pożądanego stanu. Percepcja Rosji jako ojczyzny istniejąca w wielu kręgach diaspory oraz związane z tym przyjęcie znaczenia wydarzeń z przeszłości jako kluczowych dla tożsamości rosyjskiej pozwala na uformowanie konkretnego sposobu odbioru rzeczywistości. Nie wolno zapomnieć również o przestrzeni fizycznej, której znaczenie manifestuje się w tym przypadku poprzez bliskość terytorialną państw wchodzących niegdyś w skład ZSRR. Znajdują się one w polu zainteresowania działań Federacji Rosyjskiej przez wzgląd na bycie miejscem zamieszkania największej ilości *sootwiestczenników*, oraz postrzegania tego obszaru jako tradycyjnej strefy wpływów.

Przestrzenie będące przedmiotem analizy w poprzednim akapicie odgrywają także istotną rolę jako podłoże dla powstawania i scalania kolejnych ich rodzajów tworzących zjawisko Russkiego Miru. Ich przykładami może być przestrzeń prawna, organizacyjna i informacyjna. Pierwsza z nich, kreowana przez uchwalane akty prawne, reguluje stosunek państwa rosyjskiego do *sootwiestczenników*, określa podstawy wzajemnych relacji, formy wsparcia oraz możliwą ich realizację. Podwaliną dla wszystkich elementów tej przestrzeni jest przestrzeń percepcyjna, której odbiór każe traktować diasporę jak szczególną wspólnotę, wymagającą wsparcia i ochrony ze strony Rosji. Relacje z mieszkającymi za granicą *sootwiestczennikami* są regulowane nie tylko poprzez akty prawne uchwalane przez władze Federacji, lecz także przez statuty organizacji, których najważniejszym zadaniem jest kooperacja oraz pomoc rosyjskiej diasporze.

Również przestrzeń organizacyjna wykorzystuje wymienione segmenty przestrzeni kulturowej. Opiera ona swoje istnienie na takich modułach jak: przestrzeń religijna (działalność RCP na jej terytorium kanonicznym), językowa (działalność Rossotrudnicestwa, powołanego według *Koncepcji wsparcia i promocji języka rosyjskiego za granicami kraju* do celów jego upowszechniania i popularyzacji)⁶⁹⁰ i historyczna. Przykładem ostatniego segmentu może być działalność organizacji „Międzynarodowy Ruch Obrony Praw Człowieka – Świat Bez Nazizmu”, często powołującej się na względy historyczne, np. wybierając jako datę założenia 22 czerwca – dzień agresji Niemiec na ZSRR⁶⁹¹. Regulacje te posiadają następnie przełożenie na tworzone we współpracy z władzami Rosji organizacje, umacniające stosunki z diasporą i tworzące własną przestrzeń organizacyjną.

Przestrzeń informacyjna jest także pokłosiem istnienia przestrzeni kulturowej oraz jej części składowych. Przekazywanie treści na temat wydarzeń zaistniałych w przeszłości pozwala na wytworzenie ich istniejącego w ludzkim umyśle obrazu. W sposób paralelny przestrzeń informacyjna wyprowadza swoje istnienie z przestrzeni religijnej, gdzie istotnym źródłem są nie tylko dogmaty i prawdy wiary, lecz także ich nośniki, materializowane w formie obrzędów religijnych, czy nawet osób duchownych. Przestrzeń informacyjna zawiera się w każdej z wymienionych przestrzeni oraz w ich wspólnym mianowniku, czyli przestrzeni kulturowej. W ramach przestrzeni kulturowej tworzonej przez podmioty „Russkiego Miru” następuje homogenizacja wszystkich tworzących ją rodzajów przestrzeni, połączonych przez wspólny mianownik, czyli cel kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji. Przestrzeń

690, „Koncepcija gosudarstvennoi poddierżki i prodvizienija russkogo jazyka za rubizehom”, <http://kremlin.ru/acts/news/50644>, 9.12.2019.

691A. Kuczyńska-Zonik, Organizacje międzynarodowe rosyjskiej diaspory, *Polityka i społeczeństwo* 2016, nr 2 (14), s. 59–60.

kulturowa zawiera w sobie wszystkie trzy funkcje przypisywane przestrzeniom: integracyjną, koordynacyjną i regulacyjną. Pierwsza z nich polega na łączeniu wymienionych przestrzeni w ramach jednej, będącej ich początkiem. Druga funkcja bazuje na ukierunkowywaniu najważniejszych aspektów ich funkcjonowania, natomiast trzecia reguluje ich wzajemne współgranie w jej ramach (np. poprzez określanie ram ich kooperacji). Przestrzeń kulturowa jest fundamentem, polem działania oraz regulatorem ich istnienia.

Główną rolę tworzeniu i nadawaniu najważniejszych cech charakteru tej przestrzeni kulturowej odgrywa państwo, które używa do tego celu wielu narzędzi o odmiennych właściwościach. Wśród nich wymienić można np. kultywowanie oraz eksponowanie roli diaspory dla rozwoju rosyjskiej kultury i języka. Działania te uwidocznione były nie tylko w przemówieniach prezydenta Putina, ale i innych prominentnych polityków rosyjskich, np. ministra spraw zagranicznych Ławrowa, który określił wsparcie *sootwiestczienników* jako absolutny priorytet⁶⁹². Państwo również dba o nawiązywanie oraz odpowiedni kształt relacji z organizacjami reprezentującymi środowisko rosyjskiej diaspory, o czym świadczy istnienie organizacji typu GONGOs, będących faktycznymi agendami rządu⁶⁹³. Konfidenccjonalna współpraca z rządem w naturalny sposób implikuje ściśle współdziałanie w zakresie finansowym, przyznawanym organizacjom danego typu. Ilustracją takiego podejścia jest przyznanie nagrody w wysokości 4,7 miliona rubli dla Fundacji na Rzecz Perspektywy Historycznej, przeznaczonej dla realizacji projektu poświęconego wykazaniu historycznych związków pomiędzy Rosją i Krymem⁶⁹⁴.

Ścisłą współpracę z państwem widać także na polu przestrzeni informacyjnej. Niezwykle popularny w krajach bałtyckich *Piervyj Baltijskij Kanal* kooperuje z rosyjską telewizją państwową, min. retransmitując wydania głównego dziennika telewizyjnego „*Wriemia*”⁶⁹⁵. O wadze znaczenia, które rosyjscy decydenci przyznali zagadnieniu kontaktów z diasporą i ich potencjalnego użycia jako środka dla osiągnięcia zakładanego celu pokazuje także uciekanie się do narzędzi naruszających suwerenność innych państw. Poza rozwiązaniami o charakterze siłowym jak agresja zbrojna, Rosja stosuje metody określane przez F. Muhlfridamianem nowego imperializmu realizowanego przez metody cywilne. Za jedną z nich uznana może być paszportyzacja, rozszerzająca zakres rosyjskiej przestrzeni

692. „Wsparcie rosyjskiej diaspory to absolutny priorytet polityki zagranicznej”, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/siergiej-lawrow-wsparcie-diaspory-to-absolutny-priorytet,591133.html>, 9.12.2019.

693. Op. cit *The bear in sheep's clothing. Russia's government – funded ...*, s. 16.

694. Op. cit *Agents of the Russian World. Proxy group in the contested neighbourhood*, s. 17.

695. A. Król, „Rosyjska wojna informacyjna w państwach bałtyckich – zasoby i kierunki”, <https://warsawinstitute.org/pl/rosyjska-wojna-informacyjna-w-panstwa-baltyckich-zasoby-kierunki/>, 11.12.2019.

społecznej oraz politycznej. Mieszkańcy państw przyjmujący obywatelstwo rosyjskie są uprawnieni do korzystania z szeregu przywilejów o charakterze społeczno-ekonomicznym (jak większe możliwości podjęcia pracy na obszarze Federacji lub nauki w rosyjskich szkołach) oraz politycznym (prawo do głosowania w wyborach)⁶⁹⁶. Dokonywana w ramach przestrzeni kulturowej homogenizacja umożliwia łatwiejsze jej wykorzystanie jako narzędzia budującego mocarstwową pozycję Rosji.

Minister spraw zagranicznych Ławrow nazwał Russkij Mir przestrzenią o kolosalnym potencjale⁶⁹⁷. Potencjał ten znajduje się w wielu możliwościach spożytkowania tego kulturowego zjawiska poprzez modyfikacje i manipulacje jego znaczeniami. W zależności od sytuacji Rosja posługuje się tą przestrzenią, akcentując jej społeczny, prawny, informacyjny lub też religijny charakter, dokonując tym samym jej fragmentacji. Podejmowanie przez Rosję działań na wymienionych przestrzeniach umożliwia wzmocnienie i poszerzenie swoich wpływów na obszarze będącym przedmiotem jej zainteresowań. Samo nadanie danej przestrzeni szczególnego znaczenia jest wyrazem istnienia procesu jej hierarchizacji, wskutek którego „Russkij Mir” uznano za niezwykle istotny element kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji. Innym przykładem hierarchizacji przestrzeni jest użycie argumentu o ochronie praw ludności rosyjskiej poza granicami Federacji, który wpisuje się w kształtowaną przez Rosję przestrzeń społeczną. W ten sposób Rosja wyraża chęć ochrony cennych relacji. W wielu sytuacjach posłużenie się uznanymi za istotne relacjami jest czynnikiem wystarczającym dla osiągnięcia celu, co poświadcza przypadek działalności Rosyjskiej Cerkwii Prawosławnej na Białorusi, dyktującej warunki obsadzania stanowisk tamtejszego egzeratu przez duchownych przychylnych działaniom Rosji.

W innych przypadkach Rosja nie waha się użyć siły zbrojnej dla ochrony interesów swojej diaspory, co uznane może być za część tworzonej przez nią przestrzeni prawnej, zawartej w konkretnych dokumentach państwowych zezwalających na użycie tego rozwiązania. Nie zawsze jednak Rosja może sobie pozwolić na przeprowadzenie przytoczonych czynności, gdyż mogą być one ograniczane przez inne przestrzenie. Niemożność zbrojnego wystąpienia lub wywierania silnych nacisków na Kazachstan w celu obrony praw ludności rosyjskojęzycznej spowodowane jest istnieniem silnej przestrzeni ekonomicznej, przynoszącej korzyści w postaci kooperacji gospodarczej zarówno stronie kazachskiej, jak i rosyjskiej. Przestrzeń ekonomiczna pełni w danym przypadku funkcję regulacyjną, wyznaczając zakres możliwego oddziaływania Rosji na danym obszarze. Na

696Op. cit *Beyond Crimea*, s. 42–43.

697 Op. cit „Russkij Mir na puti konsolidacii”, <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>, 9.12.2019.

podstawie analizy działań państwa rosyjskiego zauważyć można, iż przestrzeń kulturowa jest nie tylko ciągle poszerzana, ale i ograniczana przez istnienie innych rodzajów tego zjawiska, których naruszenie przyniosłoby interesom Rosji na obszarze poradzieckim duże szkody.

Przestrzeń kulturowa jest niezwykle istotną przestrzenią w procesie formowania mocarstwowej pozycji Rosji, gdyż nie jest ona zjawiskiem dokończonym. Proces jej permanentnej budowy wynika z ciągłych zmian zachodzących na gruncie przemian polityczno – społecznych. Pojawienie się na początku lat 90. XX wieku licznej mniejszości rosyjskiej w nowo utworzonych, okalających Rosję państwach, wymusiło na władzach Federacji ustosunkowanie się do problemu istnienia oraz możliwej dyskryminacji wielkiej rzeszy *sootwiestczenników*. Stan ten wymusił równocześnie powstanie nowych przestrzeni. Implikowało to zajście zmian w rosyjskim systemie prawnym, wyrażanych w systemie regulacji, mających na celu ustalenie obowiązków Rosji względem swojej diaspory oraz praw jej członków, co stało się fundamentem nowo tworzonej przestrzeni prawnej. Upadek ZSRR oraz związane z tym wydarzeniem swoiste odrodzenie prawosławia spowodowało powstanie nowej przestrzeni konfesyjnej, opierającej się na istnieniu dotychczas negowanej przez państwo religii prawosławnej i łączącej jej wyznawców wspólnocie.

Nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów z diasporą wymagało utworzenia nowych tworów organizacyjnych i określenia relacji pomiędzy nimi a państwem rosyjskim. Ciągły rozwój technologiczny oraz naukowy pozwolił Rosji unowocześnić sposoby komunikacji z diasporą i uczynić je przez to o wiele bardziej efektywnymi. Korzystanie z internetu poprzez portale oraz transmisję kanałów telewizyjnych zdecydowanie ułatwia dotarcie informacjom do znacznie większej liczby odbiorców. Ten stan wiąże się ściśle z zagadnieniem formowania oraz zespalać przestrzeni informacyjnej, kolejnego z tworzonych przez człowieka typów tego zjawiska, odgrywających istotną rolę w podejmowanych przez Rosję staraniach w uformowaniu mocarstwowej pozycji.

Poprzez przytoczone powyżej działania następuje nadanie przestrzeni kulturowej cech narzędzia służącego do oddziaływania na państwa obszaru poradzieckiego, zamieszkałe przez rosyjską diasporę. Podstawą wykorzystania tego instrumentu są odwołania do wspólnej historii i tradycji (*casus* Krymu), narzucanie korzystnych dla Rosji rozwiązań w organizacji struktur cerkiewnych (*casus* desygnowania na metropolitę mińskiego biskupa Pawła), czy też przyznawania obywatelstwa mieszkańcom ościennych krajów. Obecnie Rosja traktuje tworzoną przez Russkij Mir przestrzeń jako ulegający ciągłemu modelowaniu środek. Jest on wykorzystywany i zmieniany w zależności od okoliczności mających wpłynąć na tworzoną

strefę wpływów i interesów. Drugim czynnikiem oddziałującym na prezentowane modyfikacje są aktualne potrzeby państwa rosyjskiego, obecnie pragnącego utrzymać swój status najsilniejszego podmiotu na obszarze poradzieckim. Oddziaływanie diaspory rosyjskiej na sytuację polityczną i społeczną państw obszaru poradzieckiego może być uznane za znaczące, biorąc pod uwagę interwencje Rosji w zakres spraw wewnętrznych państw ościennych. Dotyczy ona podmiotów zamieszkałych przez znaczną liczbą Rosjan bądź obywateli rosyjskich (*casus* Gruzji i Ukrainy) oraz będące ich rezultatem istotne zmiany polityczne, co pokazuje przykład Krymu. Wychodząc od przestrzeni kulturowej Rosja powiększała obszar swojego oddziaływania na innych polach (min. na polu politycznym), co doprowadziło do możliwości wywierania nacisków na państwa ościenne, zakończone naruszeniem ich suwerenności.

W ten sposób Rosja bezsprzecznie uzyskuje pozycję podmiotu dominującego na obszarze poradzieckim, zaś ciągła aktywność w kontaktach z diasporą, kreowanie oraz podtrzymywanie wzajemnych powiązań pozwala jej na cementowanie danego statusu. Rosja spełnia przytoczone w definicji pozycji mocarstwowej warunki – na obszarze poradzieckim dysponuje ona największym potencjałem, pozwalającym oddziaływać na zachodzące na nim procesy polityczne na wielu płaszczyznach. Przestrzeń kulturowa, jako istotny segment kształtowania danej pozycji jest ważnym i ciągle rozwijanym elementem, pomagającym Rosji w dążeniu do osiągnięcia pozycji mocarstwowej.

5.3. Wykorzystanie przestrzeni informacyjnej jako narzędzia w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji

Rozważania na temat poruszanej w niniejszym podrozdziale przestrzeni informacyjnej warto rozpocząć od zdefiniowania pojęcia informacji, budującego prezentowaną przestrzeń. Wiele definicji nazywało ją bodźcem pozwalającym na wytworzenie w ludzkiej wyobraźni przedmiotu myślowego, pozwalającego na wykreowanie wyobrażenia materialnego lub abstrakcyjnego zagadnienia kojarzonego przez odbiorcę z zaistniałym bodźcem⁶⁹⁸. Inne definicje, próbujące skonkretyzować to zjawisko podkreślały także jej subiektywny odbiór. T. Kasprzak nazywa ją czynnikiem konkretyzującym formę przyszłych zjawisk, J. Lyons –

698M.Kotłowski „Pojęcie informacji w naukach teoretycznoprawnych”, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/316/Maciej_Klodawski_-_Pojecie_informacji_w_naukach_teoretycznoprawnych.pdf, 8.06.2019, s. 5.

treścią wyposażoną w pewne znaczenie dla kogoś⁶⁹⁹. Informacja przedstawiona może być jako wielowymiarowy i zmienny zbiór treści podlegający zmianom⁷⁰⁰, ale także wpływającym na jej odbiór przez użytkowników w sposób subiektywny, zależny od takich czynników jak: stan wiedzy odbiorcy czy okoliczności sytuacji.

Przekaz, który niesie ze sobą bodziec oraz jego subiektywny odbiór są jednym z istotnych elementów przestrzeni percepcyjnej, odgrywającej ważną rolę w tworzeniu i nadawaniu treści przestrzeniom niematerialnym przez człowieka. Przede wszystkim informacja umożliwia podejmowanie decyzji⁷⁰¹, zapoczątkowującej proces tworzenia relacji między otaczającymi go elementami i nadawania im znaczeń. Powstanie tych przestrzeni nie jest możliwe bez odpowiedniego systemu jej przepływu. Poprzez kreowanie oraz znamionowanie wspomnianych przestrzeni niematerialnych informacja jest jednym z najważniejszych czynników budujących kierunek rozwoju tworów człowieka, takich jak państwo.

Odpowiednie jej użycie jako jednego z najważniejszych środków służących poszerzaniu wpływów, przekładających się na istnienie mocarstwowej pozycji, miało miejsce już w czasach ZSRR. Metody i sposoby wykorzystywane przez państwo radzieckie po II wojnie światowej poprzez przekaz informacyjny zaliczane były do tzw. środków aktywnych, czyli narzędzi pozwalających na prowadzenie ekspansji ideologii komunistycznej⁷⁰² oraz kreowania pozytywnego wizerunku Związku Radzieckiego. Odwołując się do definicji współczesnej propagandy, opracowanej przez D. Welcha, była ona zamierzonym wywieraniem wpływu na podmioty opinii publicznej poprzez przekazywanie czynników formułowanych w sposób najbardziej korzystny dla interesu jej twórcy⁷⁰³. Do celu ukonstytuowania maksymalnie pozytywnego wizerunku ZSRR wykorzystywał różne środki przekazu.

Przykładem użycia radia jako aktywnego narzędzia kształtującego przestrzeń informacyjną może być stacja Pokój i Postęp, nadająca w wielu językach. Oprócz budowania pozytywnego wizerunku ZSRR, przekazywała również tendencyjne informacje na temat

699M. Grabowski, A. Zając, Dane, informacja, wiedza – próby definicji, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 2009, nr 798, s. 105.

700B. Kamińska-Czubała, *Zachowania informacyjne w życiu codziennym*, Wydawnictwo SPB, Warszawa 2013, s. 81.

701Op. cit. Dane, informacja, wiedza – próby definicji, s. 104.

702J. Darczewska, P. Żochowski, Środki aktywne. Rosyjski towar eksportowy, *Punkt widzenia OSW* 2017, nr 64, s. 5.

⁷⁰³ W. Werner, O (nie)rzeczywistości propagandy. Cechy charakterystyczne propagandowych obrazów świata, T. Błaszczak, K. Brzechczyn, D. Ciunajcis, M. Kierzkowski (red.), *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Poznań 2011, s. 54.

polityki USA i ich sojuszników⁷⁰⁴. Podobną rolę spełniała prasa kolportowana do wielu podmiotów zagranicznych, jak *MoskovskojeNovosti*, pokazująca ZSRR jako państwo przodujące pod względem rozwoju ekonomicznego i społecznego⁷⁰⁵ oraz „*Komsomolskaya Prawda*”, która informowała o młodych członkach Komsomołu, pracujących jako lekarze w państwach Afryki i Ameryki Łacińskiej⁷⁰⁶. Równie ważnym instrumentem tworzącym przestrzeń informacyjną był przekaz płynący ze strony organizacji działających na polach: społecznym, kulturowym czy ekonomicznym, przekazujących przychylną ZSRR ideologię. Jako ich przykłady można podać: Międzynarodową Demokratyczną Federację Kobiet, Światową Unię Pokoju⁷⁰⁷ czy organizacje o profilu młodzieżowym, jak Międzynarodowa Unia Studentów czy Światowa Federacja Młodzieży Demokratycznej⁷⁰⁸. Te podmioty określane były często jako organizacje frontowe⁷⁰⁹.

Osobnym elementem radzieckiej strategii tworzenia przekazu informacyjnego, obok kształtowania pozytywnego wizerunku ZSRR było szerzenie dezinformacji. Pojęcie to zostało zdefiniowane przez V. Volkoffa jako czynności o charakterze ciągłym, zorientowane na dotarcie do opinii publicznej i modyfikacji poglądów w kierunku pożądanym przez podmiot dezinformujący. Wykorzystuje on w tym celu dużą ilość środków używanych w sposób systematyczny oraz fachowy⁷¹⁰. Już w roku 1942 w Wojskowym Instytucie Języków Obcych zaczęto wykładać przedmiot „*Specpropaganda*”, nawiązujący do kwestii manipulowania informacją⁷¹¹. Świadome wprowadzanie w błąd odbiorcę przez przekaz informacyjny rozwinęło się po II wojnie światowej i dotyczyło przede wszystkim zdyskredytowania Stanów Zjednoczonych oraz krajów z nimi sprzymierzonych. Radziecka polityki dezinformacyjna widoczna była już w trakcie toczonych w latach 1950 – 1953 wojny koreańskiej, kiedy komitety Światowej Rady Pokoju zaczęły informować o rzekomych zbrodniach popełnianych

⁷⁰⁴ United States Department of State, „Foreign Affairs Note: Radio Peace and Progress”, sierpień 1982, <http://insidethecoldwar.org/sites/default/files/documents/Department%20of%20State%20Note%20Moscow%20Radio%20Peace%20and%20Progress%20August%201982.pdf>, 8.06. 2019, s. 1.

⁷⁰⁵ A. W. Knight, The KGB and Soviet foreign policy, J. Flernon, E. Hoffman, R. Laird (red.), *Soviet Foreign Policy 1917–1991: classic and contemporary issues*, Aldine de Gruyter, Nowy Jork 2007, s. 470.

⁷⁰⁶ R. Hornsby, The Post–Stalin Komsomol and the Soviet fight for Third World youth, *Cold War history* 2016, vol. 16, iss. 1, s. 15–16.

⁷⁰⁷ P. Goede, *The politics of peace: a global Cold War history*, Oxford University Press, Oxford 2019, s. 144.

⁷⁰⁸ J. Critchley, *The North Atlantic Alliance and Soviet Union in the 1980s*, Palgrave Macmillan, Basingtoke–Londyn 1982, s. 107.

⁷⁰⁹ D. Kux, Soviet active measures and disinformation: overview and assesement, *The US Army College Quarterly: Parameters* 1985, vol. 15, no.1, s. 21.

⁷¹⁰ A. Januszko–Szakiel, Dezinformacja jako narzędzie medialnej manipulacji świadomością, „*Manipulacja, pedagogiczno–społeczne aspekty. Część I: Interdyscyplinarne aspekty manipulacji*”, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2010, s. 209.

⁷¹¹ J. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku, *Punkt widzenia OSW* 2014, nr 42, s. 9.

na ludności cywilnej przez amerykańskie wojska⁷¹². W tym przypadku tworzona przez ZSRR przestrzeń informacyjna współgrała z innymi jej odpowiednikami jak przestrzeń organizacyjna czy percepcyjna. Przestrzenie te były rezultatem procesu wzajemnego wynikania. Będący najważniejszym segmentem przestrzeni informacyjnej przekaz był formowany i wdrażany w życie przez organizacje frontowe, zaś ich działalność implikowała równocześnie współtworzenie przestrzeni symbolicznej i percepcyjnej. Związek Radziecki postrzegany był jako symbol państwa dbającego o pokój i postęp, zaś państwa zachodnie, szczególnie Stany Zjednoczone były uosobieniem zaborczości i imperializmu. Takie działanie było wynikiem hierarchizacji przestrzeni, czyli przyznania jej szczególnego charakteru na polu poszerzania wpływów ZSRR. Przestrzeń ta była ciągle uzupełniana o nowe podmioty, które rozszerzały zakres oddziaływania sprzyjającego ZSRR przekazu.

Po upadku państwa radzieckiego potencjał związany z możliwym użyciem informacji został zauważony dość szybko. Według „Koncepcji bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej” z roku 1997, element ten został zaliczony do jednego z najważniejszych czynników determinujących politykę wewnętrzną i zagraniczną Federacji⁷¹³. Kolejne akty prawne, uchwalone już za czasów prezydentury W. Putina podkreślały jej doniosłość jako faktora, kreującego wewnętrzny ład i pozycję państwa na arenie międzynarodowej. Koncepcja polityki zagranicznej z roku 2016 jako jeden z 11 priorytetów wymagających zrealizowania zaliczyła do nich wzmocnienie pozycji rosyjskich środków komunikacyjnych na gruncie światowej przestrzeni informacyjnej⁷¹⁴. Realizacji tego celu sprzyja szybko rozwijająca się w ostatnich latach przestrzeń wirtualna, dzięki swojemu rozrostowi⁷¹⁵ oraz możliwości dotarcia do ogromnej liczby odbiorców⁷¹⁶.

Za równie ważne uznać można elementy prawne tworzonej przestrzeni, powodujące jej umocnienie w strukturze kształtowanego systemu. Wspomniane słowa prezydenta Putina znajdują również odzwierciedlenie w przyjętych aktach normatywnych. Wśród nich wymienić można Koncepcję polityki zagranicznej z roku 2013, gdzie informację uznano za

⁷¹² H. Roemerstein, Counterpropaganda. We can't win without it, J. M. Waller (red.), *Strategic influence. Public diplomacy, counterpropaganda, and political warfare*, The Institute of World Politics Press, Waszyngton 2009, s. 157.

⁷¹³ R. Białoskórski, Cyberprzestrzenny wymiar polityki bezpieczeństwa i ochrony Federacji Rosyjskiej, M. Kaszuba, M. Minkina (red.) *Imperialna gra Rosji*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2016, s. 17.

⁷¹⁴ „Koncepcija vneshnej politiki Rossijskoj Fiedieracii (utwierdziena Prezidentom Rossijskoj Fiedieracii V. V. Putinym 30 nojabra 2016 goda), https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248, 17.12.2019.

⁷¹⁵ J. Nocetti, Contest and conquest: Russia and global internet governance, *International Affairs*, vol. 91. no. 1, s. 111.

⁷¹⁶ J. Morbitzer, Współczesna przestrzeń obecności człowieka – między realnością a wirtualnością, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika* 2016, nr 13, s. 63.

jedną z metod alternatywnych w stosunku do tradycyjnej dyplomacji i jej wzrastającej roli w systemie stosunków międzynarodowych⁷¹⁷. Z kolei w Doktrynie Bezpieczeństwa Informacyjnego z roku 2016 ukazanie obywatelom oraz obcokrajowcom rzetelnej i prawdziwej informacji na temat polityki Federacji Rosyjskiej zostało uznane za jeden z najważniejszych priorytetów⁷¹⁸. Ustanowienie przez ówczesnego prezydenta Miedwiediewa w roku 2009 Komisji ds. Promowania Pozytywnego Wizerunku Rosji Poza Granicami Kraju⁷¹⁹ poświadcza silne zaangażowanie władz państwa w tworzenie jednolitego wizerunku. Wartość informacji podkreślana jest również na gruncie rosyjskiej geopolityki. Jeden z jej współczesnych reprezentantów, I. Panarin, uzależniał powodzenie przedsięwzięć o charakterze geopolitycznym od skoordynowanego działania na polu komunikacyjnym i medialnym⁷²⁰.

Informacja jako element rozszerzania możliwych wpływów poprzez oddziaływanie na światopogląd ludzki wpisuje się w wykorzystanie metod o charakterze *softpower*, pozwalających rzutować na możliwe preferencje odbiorców⁷²¹. Próby poszerzania strefy wpływów poprzez odpowiednie zagospodarowanie przekazu informacyjnego znajdują zastosowanie zarówno w deklaracjach, jak i działaniach rosyjskich władz. Prezydent Putin w swoim przemówieniu z roku 2012 poruszył kwestię rozumienia pojęcia *softpower* jako promocję interesów państwa nie tylko poprzez perswazję, ale również przez jego pozytywną percepcję, opartą o osiągnięcia materialne i intelektualne⁷²². Tworzenie odpowiednich założeń kształtu przesylu informacji oraz ich realizacja jest w Rosji kwestią wymagającą mniejszego nakładu środków i pracy w porównaniu z państwami zachodnimi przez wzgląd na autorytarny charakter systemu politycznego⁷²³. Stan ten implikuje spójną treść i formę przesylu⁷²⁴. Jest ona wynikiem koncentracji mediów oraz przyjmowania rozwiązań prawnych uderzających w

⁷¹⁷ „Konceptija wneshej politiki Rossijskoi Fiedieracii (12 fiewralja 2013)”, <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70218094/>, 14.12.2019.

⁷¹⁸ „Doktrina informacoinnoj bezopasnosti Rossijskoi Fiedieracii (data podpisanija 5 diekabrja 2016 goda)”, <https://rg.ru/2016/12/06/doktrina-infobezobasnost-site-dok.html>, 14.12.2019.

⁷¹⁹ R. Włoch, Miękką potęgą jest w modzie. Analiza wymiarów konkurencyjnej tożsamości Rosji, A. Włodkowska-Bagan, A. Bryc, A. Legucka (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, DIFIN, Warszawa 2011, s. 373.

⁷²⁰ M. Orzechowski, Konceptja walki informacyjnej jako element strategii bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Wojna w Donbasie jako case study zastosowania elementów walki informacyjnej, M. Kaszuba, M. Minkina (red.), *Imperialna gra Rosji*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2016, s. 104.

⁷²¹ R. Łoś, Soft power Rosji, *Przegląd Strategiczny* 2017, nr 10, s. 565.

⁷²² „Meeting with Russian ambassadors and permanent representatives in international organizations”, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/15902>, 14.12.2019.

⁷²³ „Doktrina informacoinnoj bezopasnosti Rossijskoi Fiedieracii (data podpisanija 5 diekabrja 2016 goda)”, <https://rg.ru/2016/12/06/doktrina-infobezobasnost-site-dok.html>, 14.12.2019.

⁷²⁴ Op. cit *Soft power Rosji*, s. 565.

istniejące na tym polu podmioty o charakterze niezależnym⁷²⁵. Koncentracja mediów rosyjskich w ramach dużych grup (np. Wszechrosyjskiej Państwowej Kompanii Radiowej i Telewizyjnej⁷²⁶), skutecznie blokuje możliwości powstawania i funkcjonowania mediów alternatywnych.

Umacnia to pozycję państwowych monopolii wraz z ich bliskim polityce rządu przekazem. Dany przypadek pokazuje kolejną ilustrację współlistnienia kilku przestrzeni, tworzących w danym przypadku ważny element schematu konceptualnego formowania mocarstwowej pozycji Rosji. Z jednej strony można mówić o hierarchizacji, co pokazuje specjalna rola nadana przestrzeni informacyjnej. Jednakże przestrzeń ta jest skorelowana z przestrzeniami: organizacyjną, polityczną i prawną, których odzwierciedleniem są duże grupy medialne i ich ścisła współpraca z państwem, ukierunkowującym treść przekazu oraz zaprezentowane koncepcje polityki zagranicznej. Ta *suigenerishomogenizacja* przestrzeni nadaje jej charakter nierozzerwalnie powiązanego z państwem podmiotu, którego forma oraz sposób przekazywanych treści są zależne od jego celów i zadań. Kreowana przez państwo rosyjskie przestrzeń informacyjna integruje sposób oraz treść przekazu, co pozwala na jego silniejsze oddziaływanie.

Tworzona przestrzeń informacyjna jest zjawiskiem istniejącym na wielu polach, szczególnie pod względem doboru metod oraz źródeł kształtowania mieszczących się w jej ramach działań. Czynniki te podzielić można na trzy grupy. Podstawą pierwszej z nich jest przekaz wysnuwany przez oficjalne instytucje państwowe Federacji Rosyjskiej oraz mediów z nimi powiązanych (np. agencja RIA Novosti), a także sieć podmiotów o charakterze gospodarczym, społecznym i kulturowym. Kolejny rodzaj organizacji przekazu dotyczy działających w powiązaniu z Rosją podmiotów zagranicznych (partii politycznych, stowarzyszeń czy gazet)⁷²⁷. Następnym czynnikiem, determinującym podejmowanie przez Rosję działań związanych z odpowiednim zagospodarowaniem i użyciem zjawiska informacji jest ciągły rozwój mediów, posiadających często ogólnoswiatowy zasięg.

Wychodząc naprzeciw permanentnemu rozwojowi form przesyłu informacyjnego Federacja Rosyjska ciągle daną przestrzeń rozbudowuje. Wśród mediów ulokowanych w ramach danej przestrzeni wymienić można min. telewizję RT (dawniej Russia Today) czy

725M. Snegovaya, *Stifling the public sphere: media and civil society in Russia*, Walker Ch. (red.), *Stifling the public sphere: media and civil society in Egypt, Russia and Vietnam*, National Endowment for Democracy, Waszyngton 2015, s. 2.

726M. Wojnowski, Zarządzanie refleksyjne jako paradygmat rosyjskich operacji informacyjno-psychologicznych, *Przegląd bezpieczeństwa wewnętrznego*, nr 12/15, s. 14.

727J. Borecki, Disinformation as the threat to private state-owned business, *The Warsaw Institute Review* 2017, no. 3, s. 11.

radio GołosRossiji, połączone od roku 2013 razem z agencją RIA Novosti w międzynarodową agencję, funkcjonującą również pod nazwą Russia Today⁷²⁸. Założona w roku 2005 stacja telewizyjna RT swój program emituje w sześciu językach, rozporządza 21 biurami w 16 krajach, zaś samą widownię stacji oceniano w roku 2017 na 4 biliony widzów⁷²⁹. Sama telewizja określa się jako autonomiczna organizacja o charakterze non – profit, kładąca nacisk na informacje pomijane przez mainstreamowe media i pozwalająca uzyskać „alternatywne spojrzenie” na bieżące sprawy. Jednocześnie władze stacji nie wypierają się swoich powiązań z rządem Federacji Rosyjskiej, będącej według danych prezentowanych na ich witrynie internetowej głównym źródłem finansowania⁷³⁰. Swoje zainteresowanie działalnością stacji wielokrotnie wykazywali najbardziej prominentni politycy – W. Putin i D. Miediwiediew, którzy często odwiedzali jej siedzibę⁷³¹.

Wpisywanie się tych podmiotów w starania Rosji, mające na celu poszerzenie strefy wpływów, ogniskują się wokół transmisji przekazu budującego jej wizerunek silnego państwa, będącego alternatywą dla światowych liderów gospodarczych i politycznych. Taką formę przesłły zaobserwować można na przykładzie stacji RT, która bazuje przede wszystkim na kreacji pozytywnego obrazu polityki Kremla. Poprzez intensywne bazowanie na odbiorze informacji oraz sposobach kreowanego przez nią wizerunku Rosji stacja ta kreuje odpowiednią przestrzeń percepcyjną. Będący jej podstawą pozytywny obraz działań państwa rosyjskiego i prowadzonej przez nie polityki połączony jest z równoczesną dyskredytacją postępowania państw zachodnich⁷³² oraz krytyki panującego na Zachodzie liberalno–demokratycznego porządku polityczno–gospodarczego⁷³³. Wśród podejmowanych przez stację RT tematów, związanych z kreacją negatywnego wizerunku Zachodu wymienić można min. naruszanie przez rząd USA praw obywatelskich oraz promowanie „zdrowych wartości i zdrowego patriotyzmu”, odwołując się do przestrzeni symbolicznej⁷³⁴. Stacja krytykuje również próby przemian demokratycznych, zachodzących w różnych częściach świata. Jako przykład podać można działalność sekcji hiszpańskojęzycznej, która wspierała

728J. Darczewska, *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa?* 2015, s. 66.

729M. L. Richter, *What we know about RT (Russia Today)*, Praga 2017, s. 7.

730„About RT”, <https://www.rt.com/about-us/>, 14.12.2019.

731D. Gorgosz, Trudna rosyjska droga do niezależnych mediów (agencje informacyjne, korporacje, środki masowego przekazu, prasa), *Zeszyty Naukowe KUL* 2014, nr 1 (225), 57, s. 118.

732M. Vázquez-Liñán, Political discourse of Kremlin in Spain. Channels, messages, and interpretive frameworks, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interactions*, Routledge, Abingdon 2019, s. 115–116.

733U. Hashimova, P.K. Hammernberg, P. Saunders, V. Zakem, *Mapping Russian media network: media's role in Russian foreign policy and decision making*, Routledge, Arlington 2018, s. 18-19.

734 J. Dougherty, *Everyone lies: the Ukraine's conflict and Russia's media transformation*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 16– 17, 19–20.

latynoamerykańskich polityków otwarcie sprzeciwiających się polityce USA, jak prezydent Wenezueli N. Maduro⁷³⁵.

Kolejną z form działania stacji RT jest publikowanie nieprawdziwych lub zafałszowanych informacji. Szczególne nasilenie tworzenia tzw. fake newsów powstało w wyniku konfliktu zbrojnego na wschodzie Ukrainy, kiedy przedstawiana telewizja wypuściła wiele komunikatów usiłujących zdyskredytować stronę ukraińską. Przykładem takiej informacji były pojawiające się doniesienia o rzekomych prześladowaniach rosyjskojęzycznych mieszkańców tego państwa wskutek odrzucenia ustawy przyznającej językom mniejszości (w tym rosyjskiemu) statusu języka urzędowego w regionach, gdzie są one używane⁷³⁶. Aby umocnić moc oddziaływania tworzonej informacji została ona wzbogacona o elementy przestrzeni percepcyjnej, społecznej i symbolicznej, czego wyrazem jest postrzeganie języka rosyjskiego jako elementu identyfikacyjnego rosyjskiej diaspory na Ukrainie. Powielaniem pierwszej z opisanych i zafałszowanych informacji w Polsce zajęła się rosyjska agencja Sputnik, umieszczając ją na swojej stronie internetowej⁷³⁷. Wymieniona agencja prowadzi internetową witrynę w 30 językach⁷³⁸. Oprócz tego informacje przekazywane przez agencję Sputnik oraz podległe jej radio udostępniane są również innym podmiotom poprzez system retransmisji⁷³⁹, co poszerza i umacnia przestrzeń informacyjną.

Zjawiskiem najbardziej wpływającym na dynamiczny rozwój rosyjskiej przestrzeni informacyjnej jest będący największym obecnie źródłem transmisji danych oraz wymiany myśli, Internet. Będąca częścią przestrzeni informacyjnej przestrzeń wirtualna wykorzystywana jest w tym celu przez Rosję na dwa sposoby. Po pierwsze, tworzone są specjalne strony internetowe, które przekazują informacje zgodne z linią polityczną Kremla. Często proces ich rejestracji ma miejsce w innych niż Rosja państwach, by odeprzeć zarzuty dotyczące potencjalnego powiązania z Moskwą. Ilustracją takiej sytuacji jest istnienie witryny Voice of Europe, zarejestrowanej w Holandii i udostępniającej informacje o wyraźnie pro-rosyjskim wydźwięku. Drugim sposobem na – często nieświadome – szerzenie rosyjskiej wersji rzeczywistości jest publikowanie informacji zawartych i udostępnianych przez rosyjskie źródła na portalach krajowych. W polskim przypadku do grona takich stron zaliczyć

735M. Audinet, „RT. Russia's voice to the world”, <https://mondediplo.com/2017/04/08RT>, 25.12.2019.

736Op. cit. *What we know about RT (Russia Today)*, s. 19–20.

737„Epidemia gruźlicy u granic Polski. Problemy z ewidencją chorych na Ukrainie”, <https://pl.sputniknews.com/polska/201708306191306-epidemia-Ukraina-Polska/>, 17.12.2019.

738 T. C. Helmus, E. Bodine-Baron, A. Radin, M. Magnuson, J. Mendelsohn, W. Marcellino., A. Bega, Z. Winkelman, *Russian social media influence. Understanding Russian propaganda in Eastern Europe*, Rand Corporation, Santa Monica 2018, s. 1

739 „Sputnika już nie słyszać na falach Polskiego Radia”, <https://pl.sputniknews.com/polska/201811229239151-Radio-Sputnik-Hobby-FM-koncesja-KRRiT/>, 24.11.2019.

można strony wmeritum, wolna-polska czy pikio.pl. Są to witryny często odwiedzane przez internautów, o czym może świadczyć liczba widzów ostatniego z wymienionych portali, oscylująca wokół 34, 4 milionów wejść⁷⁴⁰. Na Węgrzech portalem przekazującym wersje zgodne z linią informacyjną narzuconą przez Moskwę uznać można skrajnie prawicowy portal hidfo.hu. Publikował on sfabrykowane fotografie, oskarżające USA o nakłanianie europejskich członków NATO do dostarczania broni walczącej z separatystami Ukrainie⁷⁴¹. W przypadku węgierskim media otwarcie demonstrujące swoją sympatię do Rosji nie cieszą się zbyt dużą popularnością, jednak kanały nadające „alternatywne wiadomości” poszczycić się mogą sporą liczbą widzów⁷⁴².

Podobne witryny spotkać można również w państwach Europy Zachodniej. We Francji do internetowych źródeł, jawnie popierających obecną politykę rosyjskiego rządu zaliczyć można min. witrynę Boulevard Voltaire (na której ukazują się artykuły zarzucające krytykom Rosji otwartą rusofobię) czy dreuz.info⁷⁴³. Innym rodzajem użycia internetu jest publikowanie nieprawdziwych informacji, dyskredytujących osoby publiczne lub politykę rządów nieprzychylnych Rosji. Przykładem takich działań były próby rozpowszechniania fałszywych wiadomości na temat E. Macrona w trakcie kampanii prezydenckiej w roku 2017, publikowane na powiązanych z Kremlen kontach na różnych portalach⁷⁴⁴. Próby wpływu na przebieg procesów politycznych widoczne były również w przypadku innych wydarzeń. Podczas referendum dotyczącego wystąpienia Wlk. Brytanii ze struktur UE sympatyzujące z Kremlen konta na Facebooku i Twitterze opublikowały około 18,5 tysięcy postów o charakterze antyunijnym⁷⁴⁵. Formowanie odpowiednich treści informacji oraz ich następne rozprzestrzenianie nie jest jednak domeną wyłącznie środków masowego przekazu. Często w ten proces włączane są również podmioty o charakterze społeczno – kulturowym, naukowym i ekonomicznym. Podobnie jak w przypadku przestrzeni kulturowej, również i *casus* przestrzeni informacyjnej jest ilustracją łączenia wielu typów przestrzeni (np. politycznej, społecznej i percepcyjnej), których łączne wykorzystanie tworzy jeden schemat conceptualny.

740A. Mierzyńska, „Rosyjską propagandę szerzą polskie portale. Znaleźliśmy 23 takie witryny!”, <https://oko.press/rosyjska-propagande-szerza-polskie-portale-znalezlismy-23-takie-witryny/>, 18.12.2019.

741L. Gyori, P. Kreko, Russian disinformation and extremism in Hungary, *The Warsaw Institute Review* 2017, no. 3, s. 36.

742Prague Security Studies Institute, *Zgoda buduje, niezgoda rujnuje. Wpływ Kremla w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, Prague Security Studies Institute, Praga 2017, s. 4.

743J. Theron, Russia's strategy on influence on Europe. A French case study, T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU. Spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018, s. 143–144.

744„Rosjanie podsycają zamieszki we Francji?”, <https://www.cyberdefence24.pl/rosyjska-dezinformacja-zrodlem-zamieszek-we-francji>, 19.12.2019.

745„Over 5000 disinformation items in four years and half”, <https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Over-5000-Russian-disinformation-items-in-four-years-and-a-half>, 19.12.2019.

Jest on umacniany i ulega ciągłemu rozwojowi.

Odpowiednie powiązanie, będące rezultatem dopasowania poszczególnych rodzajów przestrzeni widoczne jest szczególnie w kontekście użycia dwóch jej rodzajów: społecznej i politycznej. Zjawisko oddziaływania rosyjskiej sieci informacyjnej na obszar zagraniczny dotyka wiele podmiotów, co szczególnie dostrzegalne jest w przypadku państw Europy Środkowej. Spośród organizacji zajmujących przychylne wobec Rosji stanowisko, których celem jest oficjalnie działalność pożytku publicznego lub naukowa, biorące udział w procesie wymiany i tworzenia informacji, zaliczyć można czeski Instytut Sławistycznych Studiów Strategicznych (ISSS), polskie Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych (ECAG) czy Towarzystwo Słowacko – Rosyjskie (TSR). Trzy wspomniane podmioty biorą udział w organizowanych przez Rosję przedsięwzięciach kulturowych, jak uczestnictwo przez ISSR w kongresach pansławistycznych, służących Rosji do propagowania własnej wersji aktualnych wydarzeń. Pomimo ich deklarowanego społeczno - kulturowego charakteru nierzadko uczestniczą w szeroko rozumianej działalności politycznej. Prezesem Towarzystwa Słowacko – Rosyjskiego jest były premier Słowacji J. Cernogorski, znany ze swoich otwarcie prorosyjskich poglądów⁷⁴⁶.

W przypadku formowania rosyjskiej strefy wpływów za pomocą czynnika informacyjnego dochodzi nierzadko do współpracy politycznych podmiotów i Moskwy. Kooperacja ta charakteryzuje europejskie partie o charakterze skrajnie prawicowym jak węgierski Jobbik czy francuski Front Narodowy. Wymienione podmioty pobierały albo padło na nie podejrzenie o korzystanie ze źródeł rosyjskiej pomocy finansowej⁷⁴⁷. Szeroka i efektywna sieć powiązań istniejących w wielu obszarach: politycznym, ekonomicznym oraz społecznym umacnia siłę rosyjskiego przekazu, czyniąc go jeszcze bardziej widocznym i docierającym do bardzo dużej liczby odbiorców. Jego oddziaływanie na potencjalną publiczność ma realny wpływ na kształtowanie ich poglądów. Według badań przeprowadzonych przez czeską agencję STEM 25% mieszkańców Republiki Czeskiej wierzy w przekazywane przez związane ze źródłami rosyjskimi informacje, ukazujące prowadzoną przez Rosję politykę w pozytywnym świetle. Ilustracją takiego stanu rzeczy może być fakt, iż aż 3 osoby na 10 badanych było przekonanych o tym, że to USA są odpowiedzialne za kryzys oraz wojnę na Ukrainie⁷⁴⁸.

746Op. cit *Zgoda buduje, niezgoda rujnuje. Wpływ Kremla w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, s. 2, 5–6.

747Ibidem, s. 3, 6.

748J. Janda, V. Vichrova, The Kremlin hostile influence in the Czech Republic: the state of play, *The Warsaw Institute Review* 2017, no. 3, s. 31 – 32.

Stosowana przez Rosję taktyka „od słowa do działania”⁷⁴⁹ przyjmuje w opisywanym przykładzie oblicze instrumentu mającego oddziaływać na ludzką psychikę, ale także podejmowane przez jednostki i grupy decyzje. Moc sprawcza informacji w opisywanych przypadkach jest tworzona poprzez preparowanie nieprawdy (*casus* wojny na Ukrainie), próbie wpływu na procesy polityczne (wyrażanie poparcia społecznego dla Brexitu) lub nawet nakłaniania do przyjęcia określonych postaw za pomocą środków finansowych (wsparcie pieniężne dla prawicowych partii w Europie Środkowej i Zachodniej). Łatwość, z jaką przychodzi rosyjskim podmiotom podejmowanie konkretnych kroków wynika z niezwykle otwartego dostępu do internetu, korzystania z jego zasobów oraz możliwości dotarcia do wielu użytkowników. Rosja tworzy rozległy układ relacji, w skład którego wchodzi również organizacje polityczne z innych państw, przejmując i upowszechniając rosyjski sposób interpretacji bieżących wydarzeń.

Ostatnią z wartych przedstawienia form odpowiedniego użycia informacji jest pozbawianie lub ograniczenie dostępu do niej. Decydując się na podjęcie tak radykalnych działań Rosja stara się zminimalizować pole wpływu informacyjnego przeciwnika, co może w znaczny sposób utrudnić lub uniemożliwić jego funkcjonowanie. Ilustracją opisywanej sytuacji są wydarzenia mające miejsce na początku aneksji Krymu w roku 2014, kiedy rosyjscy operatorzy wyłączali ukraińskie sygnały radia i telewizji, uniemożliwiając ich odbiór. Konieczność wyłączenia tych kanałów próbowały usprawiedliwiać separatystyczne władze Krymu, powołując się na „zafałszowanie środków przekazu” przez media ukraińskie⁷⁵⁰. Poprzez odcięcie dostępu do źródeł informacji pochodzących z alternatywnego źródła, proces nielegalnego przyłączenia oraz następującej po nim okupacji półwyspu stał się o wiele prostszy. Znaczne ograniczenie możliwości przepływu komunikatów przyczyniło się do uszczuplenia możliwości koordynacji działań przez dotychczasowe władze ukraińskie, a w konsekwencji ich zupełną utratę.

W podobnej sytuacji znalazła się w roku 2007 Estonia, stając się ofiarą cybernetycznego ataku przeprowadzonego przez rosyjskich hakerów. Atak ten był swoistą odpowiedzią na przeniesienie przez władze Tallina pomnika na cześć żołnierzy Armii Czerwonej upamiętniającego wyzwolenie tego miasta, będącego dla wielu Estończyków *de facto* początkiem radzieckiej okupacji⁷⁵¹. Ze względu na wysoki poziom skomputeryzowania

749J. Darczewska, „Dezinformacja – rosyjska broń strategiczna”, <http://rcb.gov.pl/dezinformacja-rosyjska-bron-strategiczna/>, 21.12.2019.

750 „Radio i tv na Krymie już rosyjskie – ukraińskie stacje wyłączone”, <https://wiadomosci.wp.pl/radio-i-tv-na-krymie-juz-rosyjskie-ukrainskie-stacje-wylaczone-6031315285935233a>, 21.12.2019.

751M. Łapczyński, Zagrożenie cyberterroryzmem a polska strategia obrony przed tym zjawiskiem, *Komentarz*

usług niezbędnych w życiu codziennym⁷⁵² praktycznie wszyscy obywatele zostali pozbawieni dostępu do serwisów administracyjnych czy bankowych⁷⁵³. Odcinając całemu państwu dostęp do usług informacyjnych Rosja chciała doprowadzić do destabilizacji wszystkich podłoży jego funkcjonowania – ekonomii, administracji, życia społeczno-kulturowego oraz bezpieczeństwa wewnętrznego. Pozbawienie dostępu do informacji przeprowadzone w sposób siłowy miało w przedstawianych przypadkach na celu wymuszenie utrwalenia konkretnego stanu (aneksja Krymu) oraz swoistą demonstrację, służącą „zdyscyplinowaniu” państwa próbującego podważyć dominującą pozycję Rosji na obszarze poradzieckim. W ten sposób Rosja formowała przestrzeń informacyjną Estonii i Ukrainy poprzez znaczne ograniczanie jej zasięgu oraz – w drugim przypadku – jej niszczenie. Dokonała ona swoistej fragmentacji danych przestrzeni – wydzielenia jej oraz hierarchizacji, poprzez nadanie szczególnego znaczenia w procesie formowania swoich wpływów. Rosja modelowała granice ich istnienia w sposób pozwalający na maksymalne umocnienie swojego wpływu na zachodzące na ich obszarze procesy polityczne.

Opisane powyżej sytuacje rozpatrywać można w kontekście istnienia, budowania oraz umacniania przestrzeni informacyjnej, istniejącej z innymi przestrzeniami i tworzącej je. Wymieniona we wcześniejszej części rozdziału definicja tego rodzaju przestrzeni nazywa ją zbiorem treści charakteryzującym się dynamizmem i wielowymiarowością, współistniejącym razem z przekazującymi je nośnikami oraz odbierającymi użytkowników. Zbiór ten składa się z treści o różnym charakterze: politycznym, ekonomicznym, kulturowo – społecznym czy nawet historycznym. Rosja kształtuje oraz wykorzystuje określony zasób zagadnień, który jest następnie transmitowany poprzez różnorodne nośniki: telewizję, radio, internet lub też samych ludzi, przekazujących informacje podczas konferencji. System ten wyróżnia się dynamizmem oraz różnorodnością: w pierwszym przypadku zaobserwować można jego ciągły rozrost wskutek pojawiania się nowych platform medialnych go udostępniających, jak nowe portale internetowe. Za wielowymiarowe uznać można metody ich rozpowszechniania, wykorzystując do tego środki masowego przekazu, kontakty międzyludzkie, a nawet powiązania ekonomiczne, uwidaczniane poprzez finansowe wspieranie różnych grup.

Kolejna kategoria, konstytuująca definicję przestrzeni informacyjnej to jej odbiorcy, również podlegający procesowi dynamicznych przekształceń. Ich przykładem są widzowie i

Międzynarodowy Pułaskiego, no. 7/09, s. 2.

752W. Cendrowski, *Cyberwojna i jej znaczenie dla bezpieczeństwa NATO w kontekście przypadków i dokumentów strategicznych*, H. Białorowska (red.), *Walka informacyjna: uwarunkowania, incydenty, wyzwania*, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2017, s. 134.

753Op. cit. *Zagrożenie cyberterroryzmem a polska strategia obrony przed tym zjawiskiem*, s. 2.

sluchacze rosyjskojęzycznych mediów, stopniowo wychodzący poza obszar postradziecki. Ogromna popularność rosyjskich mediów istniejąca w byłych republikach radzieckich (np. na Ukrainie, gdzie na początku roku 2014 działało 100 rosyjskojęzycznych kanałów⁷⁵⁴) została rozszerzona wskutek powstawania kanałów telewizyjnych, radiowych i internetowych w innych niż rosyjski językach. Popularność kanału RT w internecie pokazuje choćby ciągle wzrastająca liczba wejść na serwisie YouTube, przekraczająca 4,5 biliona⁷⁵⁵. Ciągłe poszerzanie zakresu odbiorców pozwala wpłynąć na poglądy szerokiej grupy adresatów, co świadczy o ekspansywnym charakterze kreowanej przez Rosję przestrzeni informacyjnej.

W procesie wykorzystania danego typu przestrzeni jako narzędzia umacniającego pozycję mocarstwową Rosji wymienić można przestrzeń społeczną oraz ekonomiczną. Przykładem pierwszej z nich jest nawiązywanie przez rosyjskich decydentów kontaktów ze skrajnie prawicowymi partiami europejskimi. Oparte są na tożsamym postrzeganiu najważniejszych aspektów rzeczywistości, w tym kierunków rozwoju wewnętrznego państwa i jego stosunków z innymi podmiotami. Te wspólne przekonania umacniane są poprzez rozwój wzajemnych kontaktów, pozwalających na wymianę, weryfikację oraz rozprzestrzenianie poglądów dotyczących rzeczywistości polityczno–ekonomicznej.

Uzupełnieniem oraz konsekwencją funkcjonowania tych więzi jest użycie przestrzeni ekonomicznej, wyrażanej poprzez wsparcie finansowe udzielane przez Rosję podmiotom politycznym, negującym wartości będących podstawą transatlantyckiego i europejskiego ładu. W ramach swoistego rewanżu podmioty te aktywnie popierają działania Rosji na arenie międzynarodowej. Jako ilustrację opisanej sytuacji uznać można wsparcie finansowe dla francuskiego Frontu Narodowego, udzielone przez Czesko – Rosyjski Bank na kwotę 9 milionów euro. Lider tej partii, M. Le Pen, wielokrotnie wyrażała publicznie swoje poparcie dla rosyjskiej polityki. Francuzka afirmowała nielegalne przyłączenie Krymu przez Rosję, zaś europosłowie z jej frakcji inicjowali w Parlamencie Europejskim inicjatywy wyrażające aprobatę dla rosyjskiej polityki podczas konfliktu na Ukrainie⁷⁵⁶. Konstruowanie przestrzeni ekonomicznej utwierdza w danym przypadku związki między współpracującymi podmiotami, przenoszące się następnie na kształt przestrzeni informacyjnej. Tworzące ją podmioty rozprawdzają korzystny dla Rosji przekaz oraz zapobiegają krokom mogącym zablokować

754E. V. Shevchenko, „Viljanije russkovo tilievizionnovo produkta na ukrainskom auditoriju”, T. Ambroziak, A. Czwołek, Sz. Gajewski, M. Nowak–Paralusz (red.), *Rosja, UE i przestrzeń poradziecka – problemy sąsiedztwa*, Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 208–209.

755Op. cit *What we know about RT (Russia Today)*, s. 25.

756B. T. Wieliński, „Le Pen szukała pieniędzy w Rosji. Kreml stawia w wyborach na swojego dłużnika”, <https://wyborcza.pl/7,75399,21760485,le-pen-szukala-pieniedzy-w-rosji-kreml-stawia-w-wyborach-na.html>, 26.12.2019.

jej dalszy rozwój. W roku 2016 Front Narodowy oraz inne eurosceptyczne partie prawicowe głosowały przeciwko rezolucji PE potępiającej działania Rosji na polu informacyjnym⁷⁵⁷.

Przestrzeń informacyjna posiada ogromny wpływ na kształtowanie światopoglądu człowieka, oddziałując na poglądy i wybory polityczne, łącząc się z przestrzenią percepcyjną. Użycie przestrzeni informacyjnej w celu ukierunkowania rozwoju wydarzeń politycznych widoczne było w czasie kampanii prezydenckiej w USA w roku 2016, zakończonej wyborem na stanowisko prezydenta D. Trumpa. Kandydat ten znany był z bardziej życzliwego odniesienia do prowadzonej przez Moskwę polityki niż jego kontrkandydatka H. Clinton. Również próby prowadzenia w internecie kampanii nakłaniającej Brytyjczyków do poparcia w referendum pomysłu wyjścia ich kraju ze struktur UE podyktowane było chęcią osłabienia tej organizacji⁷⁵⁸. Tym samym Rosja stara się podważyć jedność całego bloku zachodniego, chcąc doprowadzić do powstania faktycznego rozdźwięku między polityką UE i USA.

Przedstawiany *casus* pokazuje proces łączenia w jedną przestrzeń kilku oddzielnych jej rodzajów – przestrzeni politycznej, społecznej, ekonomicznej, percepcyjnej i informacyjnej. Ostatnia z nich jest ich punktem wspólnym, pozwalającym na przeprowadzenie oraz ciągłe rozbudowywanie procesu homogenizacji wszystkich przestrzeni, mających miejsce w różnych państwach oraz angażujących posługujących się różnymi środkami działania aktorów. Przestrzeń informacyjna wypełnia wszystkie 3 funkcje, które można przypisać przestrzeni: integruje inne elementy, reguluje ich najważniejsze wyznaczniki oraz koordynuje relacje między nimi. Jest ona *suigeneris* łącznikiem pomiędzy powiązanymi poprzez wykorzystanie informacji jako środka konsolidującego mocarstwową pozycję przestrzeniami.

Jak w przypadku każdej przestrzeni niematerialnej również przestrzeń informacyjna tworzona jest przez jednostki ludzkie, decydujące o jej kształcie, rozmiarze czy czasie trwania. W przedstawianej sytuacji o zarysie tej przestrzeni decyduje bieżąca oraz przyszła sytuacja polityczno-gospodarcza, związana z dominacją konkretnych państw lub ich ugrupowań na płaszczyźnie wzajemnych relacji. Rosja, tworząc swoją przestrzeń informacyjną dokonuje dopasowania treści przekazywanych wiadomości na potrzeby poszerzenia swoich wpływów. Zawłaszcza ona inne przestrzenie o tym samym charakterze poprzez odbieranie potencjalnej publiczności innym medialnym nadawcom, posiadającym podobny profil. Jako przykład tego stanu może poświadczyć ciągle wzrastająca popularność

⁷⁵⁷Op. cit *What we know about RT (Russia Today)*, s. 27.

⁷⁵⁸P. Bielicki, Federacja Rosyjska wobec Brexitu – szanse i zagrożenia, *Historia i polityka* 2019, nr 27 (34), s. 28.

telewizji RT, będącej już w roku 2016 (według danych firmy badawczej IPSOS) w pierwszej piątce najchętniej oglądanych ogólnosiwiatowych kanałów o charakterze informacyjnym. W tym samym roku 70 milionów ludzi co tydzień oglądało przekazy RT, zaś 38 milionów – codziennie⁷⁵⁹. Według innych danych, opublikowanych również na podstawie danych IPSOSu, publiczność RT wykazuje tendencję wzrostową – w latach 2016–18 wzrosła ona o 36%. Według redaktor naczelnej stacji. M. Simonyan wynik ten jest rezultatem „szukania alternatywnego głosu”, pozwalającego ocenić rozwój bieżących wydarzeń⁷⁶⁰. Ta „alternatywna wizja” jest jądrem nowo tworzonej przestrzeni informacyjnej, coraz śmielej znajdującej swoje miejsce wśród jej ekwiwalentów tworzonych przez inne podmioty. Tworząc punkt widzenia swoich na odbiorców na najważniejsze kwestie dotyczące polityki i ekonomii pełni ona funkcję integrującą, grupując oraz umacniając powiązania między ludźmi o podobnym światopoglądzie.

Specyfika przestrzeni informacyjnej w dzisiejszych czasach opiera się na jej permanentnym poszerzaniu, czego dowodem na istnienie prezentowanego stanu są obecne próby rozszerzenia informacyjnej obecności Rosji na kontynencie afrykańskim. Ścisła współpraca pomiędzy Rosją oraz krajami afrykańskimi obejmuje intensywne kontakty na wielu polach, w tym także kulturowym. Poszerzana przestrzeń kulturowa „wspomagana” jest przez zawierającą się w niej i rozwijaną na obszarze Afryki sieć informacyjną, tworzoną przez portale społecznościowe, agencje medialne i środki przesyłu informacji.

W opisywanym przypadku powiązane z rosyjskimi władzami konta zakładane na portalu Facebook specjalizowały się w promowaniu rosyjskiej obecności polityczno-ekonomicznej w Afryce⁷⁶¹. W drugim przypadku dwaj najwięksi gracze na polu rozpowszechniania zgodnych z linią ukształtowaną przez Moskwę informacji, czyli telewizja RT oraz agencja Sputnik, podejmują współpracę w zakresie kształtowania i rozprowadzania medialnych środków we współdziałaniu z podmiotami afrykańskimi. Sputnik zawarł umowę o kooperacji, min. z Narodową Korporacją Radiowo-Telewizyjną Demokratycznej Republiki Konga oraz z Południowoafrykańską Rządową Agencją Informacyjną. RT udostępnia treści swojego przekazu w Erytrei wskutek umowy podpisanej z miejscową stacją Eri – TV⁷⁶².

Inną formą rosyjskiego wpływu na afrykańską przestrzeń informacyjną są

759 „RT has TV audience of 70 milion weekly viewers in 38 countries – IPSOS”, <https://aib.org.uk/rt-has-tv-audience-of-70-million-weekly-viewers-in-38-countries-ipsos/>, 27.12.2019.

760 „RT weekly TV audience grows by more than a third over three years, now 100 mln – IPSOS”, <https://www.rt.com/about-us/press-releases/ipsos-market-research-rt/>, 27.12.2019.

761 S. Paaremanun „Russia is expanding its influence in Africa”, <https://www.irinsider.org/subsaharan-africa-1/2019/11/11/russia-is-expanding-its-influence-in-africa>, 27.12.2019.

762 N. Bugayova, D. Regio, *The Kremlin's campaign in Africa: assesment update*, Institute for the Study of War, Waszyngton 2019, s. 6.

podejmowane przez Moskwę inicjatywy edukacyjne, mające na celu uformowanie kadry dziennikarskiej państw afrykańskich. Podczas spotkania w Soczi przedstawiciele Sputnika oraz RT zaoferowali możliwość organizacji szkoleń i kursów dla dziennikarzy z państw afrykańskich w Moskwie⁷⁶³. Szkolenia te pozwoliłyby na ukierunkowanie ich sposobu przedstawienia bieżących wydarzeń, szczególnie roli Rosji w ich przyczynach i przebiegu. W ten sposób możliwe byłoby utrwalenie oraz upowszechnienie poglądu na temat miejsca Federacji Rosyjskiej we współcześnie istniejącej społeczności międzynarodowej, co byłoby jedną z istotnych form rozszerzania zasięgu jej przestrzeni informacyjnej. Współpraca na płaszczyźnie przestrzeni informacyjnej doprowadziła do wykreowania dwóch nowych przestrzeni: społecznej i percepcyjnej. Pierwsza jest efektem spotkań przedstawicieli rosyjskich mediów z dziennikarzami afrykańskimi. Przestrzeń ta ma szansę rozwinąć się i umocnić w najbliższej przyszłości. Nawiązanie wskutek przeprowadzanych szkoleń i innych wydarzeń edukacyjnych wzajemnych kontaktów zdecydowanie zwiększyłoby zakres powstającej przestrzeni społecznej. Rosja wykorzystuje w tym miejscu również elementy przestrzeni historycznej, powołując się na powiązania polityczno-kulturowe istniejące między państwami afrykańskimi oraz ZSRR w po II wojnie światowej⁷⁶⁴, kiedy na podanych płaszczyznach prowadzono intensywną współpracę.

Ten hipotetyczny proces znajduje swoje odbicie w trwającym obecnie rozszerzaniu rosyjskiej przestrzeni informacyjnej w Afryce wskutek transmisji poprzez afrykańskie środki medialne programów rosyjskich stacji oraz informacji tworzonych przez rosyjskie agencje. Paralelne kroki podejmowane ze strony Rosji mają miejsce również w regionie Azji Południowo – Wschodniej. Podmioty odpowiedzialne za przesył informacji podejmują współpracę z ich rosyjskimi odpowiednikami, czego przykładem może być umowa zawarta w roku 2017 przez oficjalną malezyjską agencję informacyjną Bernama ze Sputnikiem. Według redaktora naczelnego tej agencji, współpraca ta ma pozwolić na zróżnicowanie przekazywanych informacji. Coraz większa obecność informacyjna Rosji w tym regionie korelowana jest również z zacieśnianiem kooperacji politycznej. W roku 2017 premier Federacji D. Miedwiediew oraz prezydent Filipin R. Duterte zawarli umowę dotyczącą współdziałania w zakresie tworzenia oraz rozpowszechniania informacji. Umowa przewiduje min. zapewnienie szkolenia doradców prezydenta Filipin ds. komunikacji i przekazu medialnego w Rosji⁷⁶⁵. I w tym przypadku wkraczanie intensywnie rozwijającej się

⁷⁶³Op. cit *Russia is expanding its influence in Africa*.

⁷⁶⁴Op. cit *Russia is expanding its influence in Africa*.

⁷⁶⁵B. Cibralic, A. L. Connelly, „Russia's disinformation game in Southeast Asia”,

przestrzeni informacyjnej przyczynia się do zwiększenia powiązań politycznych pomiędzy Rosją i Filipinami oraz do przyspieszenia procesu wzajemnego wynikania przestrzeni. Przestrzeń polityczna kształtuje przestrzeń informacyjną oraz społeczną – zacieśnianie stosunków politycznych będzie mieć miejsce poprzez kooperacje w zakresie przekazywania informacji i organizacji szkoleń. Potencjalne współdziałanie na płaszczyźnie szkoleniowej między stroną rosyjską i filipińską będzie miało wpływ na zwiększenie oddziaływania rosyjskiej przestrzeni informacyjnej, co może przyczynić się do uformowania konkretnego obrazu świata, czyli przestrzeni percepcyjnej. Po raz kolejny wzajemne wynikanie przestrzeni konstruuje nowe z nich, pozwalające dostosować działania Rosji do realizacji zakładanego celu budowy pozycji mocarstwowej.

Przedstawione w niniejszym rozdziale przykłady pokazują że budowanie oraz użycie różnych form przestrzeni niematerialnych jako instrumentu wpływającego na miejsce państwa w międzynarodowym układzie sił jest bardzo utrudnione bez użycia czynnika informacyjnego. Transfer zawiadomień i komunikatów na temat bieżącej rzeczywistości jest konieczny w procesie budowania przestrzeni o charakterze politycznym, ekonomicznym, kulturowym oraz społecznym. Relacje przestrzeni informacyjnej z innymi niematerialnymi rodzajami tego zjawiska oparte są na obustronnej determinacji. Z jednej strony jest ona warunkowana poprzez istnienie elementów będących częściami charakterystycznymi innych przestrzeni, z drugiej strony pozwala na uzyskanie wiedzy na temat ich cech i części składowych. Przestrzenie te, oprócz ich wzajemnego uwarunkowywania się, charakteryzują się także uzależnieniem od woli tworzącego je podmiotu, który decyduje o czasie ich trwania, zakresie ich działalności i polu działania.

Związki różnych rodzajów przestrzeni niematerialnych z przestrzenią informacyjną widoczne są również w przypadku wszelkich restrykcji dotyczących jej istnienia. Sytuacja mająca miejsce na Krymie, polegająca na odcięciu mieszkańców od możliwości odbioru ukraińskich środków przekazu w znaczący sposób wpłynęła na pozostałe istniejące na danym obszarze niematerialne przestrzenie. Zlikwidowanie możliwości funkcjonowania na obszarze półwyspu działalności ukraińskich nadawców oraz zastąpienia ich przekazem rosyjskim przyczyniło się do utraty kontroli politycznej nad Krymem przez Ukrainę. W ten sposób doszło do likwidacji nie tylko istniejącej do tej pory przestrzeni informacyjnej, lecz także przestrzeni politycznej, organizacyjnej, ekonomicznej i prawnej, formowanych i regulowanych do tej pory przez państwo ukraińskie. Objęcie przez Rosję władzy nad

Krymem połączone było z „instalowaniem” nowych przestrzeni w miejsce dotychczas obowiązujących, które były warunkiem koniecznym integracji półwyspu z resztą Federacji. I znowu Rosja doprowadziła do procesu homogenizacji przestrzeni – zintegrowane do tej pory z przestrzenią kulturową (w której zawierały się wymienione powyżej przestrzenie) oraz ekonomiczną Ukrainy, ich istniejące na Krymie odpowiedniki weszły w skład przestrzeni tworzonej i regulowanej przez Rosję.

Podobny związek zaobserwowany może być na przykładzie tymczasowej likwidacji drugiej z przestrzeni informacyjnych, czyli cyberataku na Estonię. Wskutek odcięcia dostępu do elektronicznych źródeł przesylu i udostępniania informacji wygaszono możliwość istnienia innych przestrzeni: organizacyjno–prawnej, administracyjnej oraz ekonomicznej⁷⁶⁶. Wskutek przerwy w ich funkcjonowaniu państwo estońskie zostało pozbawione możliwości sprawowania władzy nad swoim terytorium. Wypadki te spowodowane było naruszeniem innej przestrzeni niematerialnej, czyli symbolicznej. Próby przeniesienia pomnika Brązowego Żołnierza, będącego dla żyjącej w Estonii licznej mniejszości rosyjskiej jednym z symboli ich tożsamości, spotkały się z reakcją odwetową ze strony Rosji. Moskwa naruszenie istotnej części swojej przestrzeni kulturowej uznała za pogwałcenie praw rosyjskiej diaspory. Punktem wyjścia, którym w opisywanym przypadku było podłoże kulturowe, spowodowało przybranie przez przestrzeń informacyjną roli narzędzia, decydującego przez pewien czas o losie innych jej odpowiedników. Przykład ten poświadcza ogromną rolę pełnioną w obecnym świecie przez przestrzeń informacyjną oraz jeszcze ściślejsze niż w przeszłości wzajemne powiązanie przestrzeni niematerialnych, posiadających decydujący głos w zakresie funkcjonowania państwa i formowania jego silnej pozycji.

W prezentowanym przypadku przestrzenie niematerialne przeważają w procesie odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji. Powodem wykorzystania przestrzeni kulturowej oraz będącej jej częścią przestrzeni informacyjnej są ich cechy. Przede wszystkim są to przestrzenie posiadające wielopłaszczyznowy charakter, który pozwala na operowanie na wielu często nakładających się polach działania oraz oddziaływanie na dużą liczbę podmiotów. W przypadku przestrzeni kulturowej fenomen ten oddziałuje na sposób życia oraz światopogląd nie tylko osób zaliczanych jako członkowie narodu rosyjskiego (*russskije*), lecz także obywateli Federacji Rosyjskiej innych narodowości, żyjących na jej obszarze, oraz traktujących fakt bycia obywatelem rosyjskim jako część swojej tożsamości (*rossijanie*). Dotyka on także rozproszoną po obszarze dawnego ZSRR i innych części świata rosyjską

⁷⁶⁶ Op. cit *Zagrożenie cyberterroryzmem a polska strategia obrony...*, s. 2.

diasporę oraz osoby innej narodowości, deklarujące powiązania z rosyjską tożsamością kulturową, językową lub religijną. W ten sposób przestrzeń kulturowa staje się „pojemnikiem” istnienia innych przestrzeni, złączonych poprzez wzajemne interakcje oraz nadanie im przez człowieka systemu znaczeń. Może ona dawać również początek rozwojowi budujących oraz determinujących ją przestrzeni.

Potwierdzeniem istnienia ostatniej z przedstawionych sytuacji jest intensyfikacja oraz dynamizacja przestrzeni informacyjnej. Wskutek nadania przez jej Rosję nowej roli, czyli instrumentu służącego budowaniu oraz utwierdzaniu mocarstwowej pozycji, rozszerzyła znacznie płaszczyznę swojego działania oraz siłę oddziaływania. Ciągłe poszerzanie możliwości tworzenia oraz przesyłu informacji spowodowało jej wyjście poza obszar *stricto* rosyjskiego kręgu kulturowego. Wiązało się to z rozszerzeniem oddziaływania na odbiorców z innych obszarów kulturowych, o czym może świadczyć rosnąca oglądalność mediów powiązanych z rządem rosyjskim, takich jak RT. Również w tej sytuacji można mówić o wzajemnym wynikaniu się przestrzeni – przestrzeń informacyjna formuje przestrzeń percepcyjną i społeczną, wskutek tworzenia grupy widzów danych stacji oraz kreowania ich punktu widzenia na wiele spraw.

Kolejną determinantą, wyróżniającą przestrzeń kulturową jest ciągłe uwydatnianie przez określającą ich rozwój, zakres oraz trwałość istnienia Rosję cech, mogących pozwolić jej na umocnienie kształtowania strefy wpływów. Wśród elementów przestrzeni kulturowej, których znaczenie jest dla rozwijanego procesu odbierane jako kluczowe, wymienić można czynniki spajające diasporę rosyjską i nadające jej charakter podmiotu budującego politykę zagraniczną Federacji. Pierwsza z nich realizowana jest poprzez wymienione programy pomocowe oraz inicjatywy pozwalające zamieszkałym za granicą Rosjanom zacieśnić więzi z Ojczyzną. Drugi przypadek obejmuje wszelkie kroki mające na celu ochronę jej praw i interesów. Elementy sprzyjające efektywności wspomnianych przedsięwzięć oparte są na zespalających segmentach posiadających odniesienia historyczne, religijne, symboliczne bądź językowe. Następuje w danej sytuacji wzajemne oddziaływanie na siebie przestrzeni, które zawierają się w ramach ich kulturowego odpowiednika. Podmiotem *suigeneris* nadzorującym proces wspomnianego oddziaływania jest Rosja, która również w wypadku przestrzeni kulturowej dokonuje działań na istniejących w jej ramach przestrzeniach, łącząc je, dzieląc, a nawet prowadząc do ich unicestwienia, co pokazuje przypadek aneksji Krymu. Przestrzeń kulturowa integruje i koordynuje wszystkie znajdujące się na jej płaszczyźnie inne przestrzenie niematerialne, nie tylko wyznaczając zakres oraz stopień ich wzajemnego współdziałania, ale także nadając im charakter plastycznego narzędzia, modelowanego przez

Rosję.

Właściwości opisywanych przestrzeni determinują także skuteczność działań podejmowanych przez państwo rosyjskie na ich płaszczyźnie. Otwartość oraz ciągłe uzupełnianie przestrzeni informacyjnej o nowe elementy i środki przekazu umożliwia rozszerzanie przesyłanych wiadomości, dotarcie do coraz większej liczby odbiorców oraz konstruowanie ich obrazu świata. Możliwości integracji diaspory rosyjskiej na polu przestrzeni społecznej i organizacyjnej poprzez różnego typu wydarzenia i organizacje powoduje jej umocnienie jako siły oddziałującej na bieg wydarzeń w państwach zamieszkania. Powoduje to konsolidację ich charakteru jako narzędzia, którego odpowiednie wykorzystanie pozwala umocnić mocarstwową pozycję Rosji.

Zarówno przestrzeń kulturowa jak i informacyjna, zawarte są w ramach konstruowanego przez Rosję schematu konceptualnego. Podobnie jak w przypadku przestrzeni ekonomicznej, najważniejszą wartością jest silna pozycja, pozwalająca państwu rosyjskiemu wyznaczać kierunek rozwoju stosunków międzynarodowych. Wartość ta i w tym przypadku tworzy skonkretyzowaną przestrzeń konceptualną, z ciągle poszerzanymi granicami, min. wskutek powiększania zasięgu oddziaływania rosyjskiej przestrzeni informacyjnej. Lokowanie wspomnianej wartości ma miejsce na gruncie wielu płaszczyzn, warunkowanych poprzez powiązania o charakterze politycznym, organizacyjnym lub prawnym. Przedmiotem wyszczególnionego operowania na przedstawionych rodzajach przestrzeni nazwać można procesy tworzenia powiązań między konstytuującymi je elementami materialnymi i niematerialnymi, nadawanie powstałym relacjom znaczeń oraz determinowanie istniejących pomiędzy nimi zależności. Ponieważ każdą z tych przestrzeni tworzy ludzkie działanie stają się one również przestrzeniami pragmatycznymi.

Twórcą oraz wykonawcami podejmowanych przedsięwzięć są rosyjscy decydenci, którzy poprzez odpowiednie instrumenty, zawarte w różnych przestrzeniach ukierunkowują ich rozbudowę i wzmocnienie w celu osiągnięcia założonych celów. Wyróżniające się plastycznością i dynamizmem przestrzenie niematerialne szybciej i sprawniej dostosowują się do ram konceptualnego schematu. Korzystają one zarówno z elementów będących dziedzictwem istniejących w przeszłości związków, jak i powstających w czasach obecnych procesów społeczno – gospodarczych i technologicznych. Pozwalają one również ukierunkować rozwój poszczególnych budujących tą politykę przestrzeni, co pokazują przedstawione w niniejszym rozdziale przypadki.

Przestrzeń kulturowa nakierowywana jest na uformowanie punktu widzenia zgodnego z rosyjską wersją odbioru rzeczywistości, zaś będąca jej częścią przestrzeń religijna i

historyczna – na wdrażanie rozwiązań mających utrzymać państwa z liczną mniejszością rosyjską w sferze wpływów Federacji. Identyfikacja ta opiera się na traktowaniu Rosji jako jedynej Ojczyzny, która troszczy się o *sootcziestwiennik* niezależnie od miejsca ich pobytu, przez co Moskwa zaczyna traktować przestrzeń kulturową przez nich tworzoną jakoprzynależną do ich państwa. Przestrzeń ta zostaje niejako przez Rosję zawłaszczona oraz przeobrażana stosownie do okoliczności. Podobnie traktować można będącą jej częścią przestrzeń informacyjną. Poprzez przekaz treści prorosyjskich i wpływ na punkt widzenia, Rosja staje się jednym z najważniejszych kreatorów światopoglądu odbiorców sympatyzujących z nią mediów. Wskutek tego zawłaszczenia staje się ona podmiotem dominującym, mogącym regulować oraz zmieniać przebieg tworzonych relacji, przyczyniając się do ciągłego umacniania swojej pozycji w bliższym i dalszym otoczeniu międzynarodowym.

Zakończenie

Zjawisko przestrzeni poprzez swoją wieloaspektowość tworzy zależności na wielu płaszczyznach, w tym ekonomicznej, politycznej i kulturowej. Istniejące pomiędzy różnymi rodzajami przestrzeni powiązania są fundamentem funkcjonowania wielu ludzkich tworów, jak państwo. Poza pełnieniem roli budulca decydującego o jego kształcie i ramach jest ono również nieodłączną częścią podejmowanych przez niego działań. Przestrzeń istnieje w każdym aspekcie tworzenia oraz nadawania biegu relacjom państwa z innymi podmiotami. Dotyczy to szczególnie tych z nich, które służą konstytuowaniu, umacnianiu i ewentualnym zmianom sprzyjających mu stanów w międzynarodowym otoczeniu, przede wszystkim zajmowanej przez nie pozycji międzynarodowej.

Specyficzna percepcja mieszkańców Rosji dotycząca danego zjawiska oraz powiązań między jego poszczególnymi rodzajami była przyczyną stopniowego nadawania mu roli narzędzia, wykorzystywanego w celu uzyskania pożądanej przez rosyjskich decydentów pozycji mocarstwowej. Pierwszym krokiem było określenie celu oraz doboru odpowiednich środków pozwalających na jego konkretyzację. Narzędziami urzeczywistniającymi cel były we wspomnianym przypadku poszczególne rodzaje przestrzeni, posiadające materialny i niematerialny charakter. Wykorzystywane były one poprzez przedstawione procesy hierarchizacji, homogenizacji oraz fragmentacji przestrzeni. Innym elementem było bez wątpienia odpowiednie manipulowanie zależnościami istniejącymi pomiędzy poszczególnymi jej typami, jak koegzystencja lub wynikanie.

Analizowane zjawisko użycia przestrzeni jako instrumentu i jednego z fundamentów mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego oparte było o postawione we wstępie hipotezy. Ich weryfikacja nastąpiła w toku kolejnych stadiów rozważań. Pierwsza z nich dotyczyła stopniowego przejmowania przez państwo najważniejszych atrybutów, wyróżniających postrzeganie danego zjawiska przez Rosjan – jej siły i potęgi oraz wszechobecności. W toku badania sposobu odbioru tego specyficznego fenomenu wykazano, iż Rosjanie wszelkie obowiązki oraz przywileje związane ze swoistym „ujarzmieniem” szerokich i potężnych przestrzeni cedowali na państwo, zagospodarowujące tą wielką siłę w efektywny sposób. Wymienione w rozdziale trzecim przypadki poszerzania rosyjskiego władztwa na coraz to nowe obszary powodowały ich poddanie pod kontrolę państwa. Wśród przyczyn wymienić można chęć tworzenia struktur administracyjnych lub czerpania zysku z wydobywania bogactw naturalnych. Z samoistnego bytu, postrzeganego przez Rosjan jako *suigeneris* nieujarzmiony

żywiół zaczęła ona ulegać stopniowej dominacji państwowych organów. Została zredukowana do roli instrumentu, wykorzystywanego przez nie w zależności od potrzeb.

To państwo zaczęło wyznaczać ramy oraz treść tworzonych przestrzeni pod kątem ich przydatności dla jego siły i pozycji. Jak wskazano w rozdziale trzecim podbój terenów środkowoazjatyckich był ściśle skorelowany z uprawą cennej bawełny, zaś regionów północno – wschodniej Azji z handlem skórami zwierząt. Tworzenie oraz zagospodarowywanie nowych terytoriów przez Rosję było procesem celowym. Jedną z jego konsekwencji było „upaństwowienie” przestrzeni, podkreślane w swoich pracach przez rosyjskiego badacza I. Salimova⁷⁶⁷. Dotykało ono zarówno materialnego jej rodzaju, jak i niematerialnych przeciwieństw. Kształtowanie różnych typów drugiego rodzaju danego zjawiska było często konsekwencją ciągłego podporządkowywania państwa przestrzeni fizycznej. Odpowiednio modyfikowany przez państwo fenomen posłużył następnie jako ważny instrument w procesie kształtowaniu strefy wpływów i interesów Związku Radzieckiego oraz współczesnej Federacji Rosyjskiej.

Druga z analizowanych hipotez, bazująca na coraz większej roli przestrzeni niematerialnych w toku kształtowania szczególnej pozycji państwa rosyjskiego również została zweryfikowana pozytywnie. Już w czasach Cesarstwa działania podejmowane w celu umocnienia jego statusu bazowały przede wszystkim na kształtowaniu oraz zagospodarowywaniu różnych rodzajów badanego zjawiska. Kroki te podejmowane były wprawdzie w oparciu o przestrzeń fizyczną, jednak w toku ich tworzenia rola przypisywana przestrzeniom niematerialnym zaczęła się zwiększać. Przykładem może być przestrzeń ekonomiczna, oparta na wydobyciu surowców i innych bogactw uzyskiwanych przez Cesarstwo wskutek ciągłego zagarniania nowej ilości ziem. Ich eksport przyczyniał się do wzrostu ekonomicznej pozycji Rosji w międzynarodowym otoczeniu. Utrzymanie kontroli nad podporządkowywanymi w toku rozrostu ziemiami możliwe było poprzez stworzenie podstaw przestrzeni kulturowej, wyrażanej w jej dwóch formach : organizacyjnej i społecznej. To fakt ich stworzenia i umocnienia, nie sam podbój, zdecydował ostatecznie o pełnym przyłączeniu danych ziem w skład Cesarstwa.

Podobne wnioski wyniknęły w przypadku rozważań nad hipotezą trzecią. Dotyczyła ona kontynuacji oraz zwiększenia roli przestrzeni niematerialnych w procesie kształtowania i utwierdzenia uzyskanej po roku 1945 pozycji mocarstwowej przez Związek Radziecki. W tym przypadku można mówić o częściowej weryfikacji hipotezy w sposób pozytywny.

⁷⁶⁷ Op. cit *Politiczeska geomorfologija Rossiji*, s. 13.

Zapoczątkowana w czasach Cesarstwa redukcja znaczenia przestrzeni fizycznej ulegała dalszemu postępowi w czasach radzieckich, kiedy jej niematerialne odpowiedniki: ekonomiczna, kulturowa i organizacyjna decydowały w znacznie większym stopniu o utrzymaniu podporządkowanych państw bloku wschodniego w radzieckiej strefie wpływów, niż sam fakt ich bliskości terytorialnej. Przestrzeń fizyczna nie odgrywała żadnej roli na płaszczyźnie poszerzania radzieckich wpływów na innych niż Europa kontynentach. Tam umacniane były przede wszystkim powiązania oparte na przeciwnych, niematerialnych rodzajach.

Wśród danych typów przestrzeni można wymienić : przestrzeń organizacyjną (wyrażaną poprzez narzucanie państwom „bloku wschodniego” jednolitego modelu ustrojowego oraz zachęcaniu państw Trzeciego Świata do jego przyjęcia) i kulturową (budowaną wskutek przymusowego implementowania jednej ideologii i rozpowszechnianiu jej poza radziecką strefę wpływów). Nie mniej istotne okazało się wykorzystanie przestrzeni informacyjnej (wskutek ujednolicenia przekazu oraz eksportu informacji pokazujących ZSRR w pozytywnym świetle) czy ekonomicznej (poprzez narzucenie państwom – satelitom jednolitego modelu stosunków ekonomicznych oraz przez pomoc gospodarczą dla państw Trzeciego Świata). W podanym przypadku można mówić nawet o będącym konsekwencją istnienia powyższych przestrzeni jej percepcyjnym odpowiedniku (bazującym na odbiorze ZSRR jako państwa miłującego pokój oraz mocarstwa, posiadającego swoją strefę wpływów). Co więcej, wytyczenie granic stref wpływów pomiędzy ZSRR i USA czyniły przestrzeń fizyczną barierą uniemożliwiającą dalszą jej rozbudowę, gdyż ich naruszenie mogło doprowadzić do wybuchu konfliktu zbrojnego.

Podobna sytuacja zaistniała po rozpadzie ZSRR, kiedy wskutek braku możliwości dalszego utrzymania republik byłego Związku w jednym państwie rzeczą konieczną stało się utwierdzanie powiązań opartych o niematerialne rodzaje przestrzeni. Nie można jednak zupełnie wykluczyć przestrzeni fizycznej z grona czynników posiadających znaczenie w powojennych staraniach o utrzymanie statusu mocarstwa. Potraktować ją można jako początek powstawania wielu przestrzeni niematerialnych, tworzonych wskutek istnienia sieci zależności pomiędzy ZSRR a jego środkowoeuropejskimi satelitami. Ich bliskie sąsiedztwo z Rosją ułatwiło uzyskanie nad nimi bezpośredniej kontroli, co było podstawą do rozpoczęcia cementowania wzajemnych powiązań utrzymujących jego spójność.

Wykorzystanie niematerialnych rodzajów przestrzeni jako głównego budulca mocarstwowej pozycji Związku Radzieckiego wynikało z ich niezwyklej elastyczności. Cecha ta umożliwiała ich dopasowanie do zmieniających się okoliczności. Skutkowało to

utworzeniem nowych ich rodzajów, np. przestrzeni ekonomicznej w ramach nawiązywania kontaktów przez ZSRR z państwami Trzeciego Świata. Nie mniej istotne było rozszerzenie dotychczas istniejących przestrzeni na inne podmioty, jak przestrzeni kulturowej i zawartej w niej przestrzeni symbolicznej. Stan ten wyrażany był poprzez poszerzenie ideologii komunistycznej wskutek jej narzucenia państwom Europy Środkowej. Dostosowywanie się do ciągle zmieniającego się świata widoczne było poprzez szybką reakcję ZSRR na zachodzące po II wojnie światowej przemiany. Zaliczyć do nich można zmiany technologiczne, jak ułatwienia przesyłu informacji wskutek rozwoju radia i telewizji, oraz polityczno – społeczne, jak powstanie nowych państw w Afryce i Azji. Potencjał przestrzeni niematerialnych, skorelowany ze sprzyjającymi warunkami zaistniałymi po II wojnie światowej oraz ze znacznymi ograniczeniami wykorzystania przestrzeni fizycznej spowodował ich potraktowanie jako jednego z najważniejszych budulców silnego statusu międzynarodowego. Fundament ten pozwalał rozszerzać strefę radzieckich wpływów na inne kontynenty.

Hipoteza czwarta dotyczyła kwestii istnienia przestrzeni wpływów i interesów, obecnie tworzonej i umacnianej przez Federację Rosyjską. Jak wspomniano wcześniej, znaczenie przestrzeni fizycznej po rozwiązaniu ZSRR w dalszym ciągu było o wiele mniejsze niż w przypadku jej niematerialnych odpowiedników. Ukształtowane rodzaje przestrzeni niematerialnych pomimo unicestwienia części z nich, będących następstwem rozpadu ZSRR, pozostawiły po sobie solidne fundamenty służące odbudowie lub stworzeniu podwalin ich nowych rodzajów. Rozdziały czwarty i piąty przybliżyły ich budowę oraz stosowanie na płaszczyźnie zależności o charakterze ekonomicznym oraz kulturowym. Hipoteza zakładała szczególną rolę przestrzeni ekonomicznej w zakresie konstruowania nowej mocarstwowej pozycji Federacji Rosyjskiej. Przeprowadzone badania nie przyniosły jednak jej pełnego potwierdzenia.

Konstruowana w obecnych czasach przez Rosję przestrzeń ekonomiczna rozwija się niezwykle intensywnie. Stan ten dotyczy zarówno sfery wydobycia oraz eksportu surowców, przez wzgląd na nieustanne zapotrzebowanie państw na ropę i gaz, oraz postępującego rozszerzania pola współpracy Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej z podmiotami z innych regionów świata. Obydwie płaszczyzny wywierają oddziaływanie na odbudowywanie przez Rosję mocarstwowej pozycji poprzez wpływ na rozwój istotnych aspektów politycznej oraz ekonomicznej egzystencji innych podmiotów. Jako przykłady wspomnianych działań wymienić można nawiązywanie z Rosją relacji handlowych ustalających wielkość oraz cenę dostaw ropy i gazu, co skutkuje przyznaniem jej pozycji jednego z najważniejszych

eksporterów oraz światowych regulatorów rynku surowcowego.

Występując w tej roli Rosja może dyktować warunki w zakresie częstotliwości i wielkości dostaw, uzależniając je od swoistej lojalności danego państwa oraz ustanawiając monopole lub marginalizując innych ich dostawców. Proces integracji eurazjatyckiej, z dominującą rolą Rosji jako najważniejszego aktora również utwierdza jej pozycję silnego gracza, dyktującego pozostałym jej członkom warunki współpracy. Wpływy Rosji obejmują także utrudnianie uzyskania wymiernych rezultatów w wypadku prowadzenia polityki niezgodnej z jej interesami. Wskutek umiejętnego wykorzystania posiadanych zasobów Rosja posiada możliwość ukierunkowywania kooperacji z innymi podmiotami w kierunku maksymalnie korzystnym dla umocnienia posiadanej pozycji. Nierzadko działania te połączone są z narzucaniem swojej woli, będącym jednym z wyróżników państw charakteryzujących się mocarstwowym statusem.

Z drugiej strony można mówić także o bardzo intensywnym rozwoju budowanej przez Rosję przestrzeni kulturowej. Ciągłe i silne kontakty z diasporą, wyrażane poprzez organizowanie programów, wyjazdów czy innych aspektów współpracy, wykorzystują elementy różnych przestrzeni, wchodzących w zakres kulturowego odpowiednika. Więzy historyczne, językowe i religijne łączące skupiska diaspory konstituują wspomnianą przestrzeń, oddziałującą na obszar byłych republik ZSRR poprzez kształtowanie postaw i ukierunkowywanie jej działań na coraz ściślejszą współpracę z Federacją. W skrajnym przypadku użycie elementów wspomnianej przestrzeni prowadzi do naruszenia suwerenności innych podmiotów, co pokazuje jej ciągle wzrastające znaczenie. Przestrzeń kulturowa staje się instrumentem, coraz częściej zastępującym środki militarne na płaszczyźnie podporządkowywania sobie podmiotów ościennych (*casus* paszportyzacji mieszkańców Abchazji i Osetii Południowej).

Będący częścią przestrzeni kulturowej jej informacyjny odpowiednik również obejmuje swoim zasięgiem coraz większą liczbę odbiorców wskutek nowych technik przesyłu, do których zaliczyć można w obecnych czasach także internet. Rosyjscy decydenci w ramach tworzonej przestrzeni intensywnie wykorzystują też postępującą globalizację współczesnego świata, jak szybki przepływ wiadomości oraz możliwość przekazywania ich w wielu językach. Jako przykład posłużyć może telewizja RT, docierająca do coraz większej liczby odbiorców. W ten sposób kształtuje ona ich poglądy, co pozwala na ukierunkowywanie rozwoju wydarzeń politycznych, jak wybór organów przedstawicielskich. Stan ten stawia Rosję w sytuacji podmiotu mogącego *de facto* decydować o kierunkach rozwoju politycznego innych państw.

Coraz silniejsze możliwości oddziaływania przestrzeni informacyjnej mają jednak miejsce nie tylko poprzez wykorzystanie środków masowego przekazu. Za równie istotne uznać można przytoczone w rozdziale szóstym poszerzanie mechanizmów pozwalających daną przestrzeń tworzyć. Ich przykładem może być współpraca pomiędzy rosyjskimi ośrodkami medialnymi i ich ekwiwalentami w innych państwach. Równocześnie manipulacje przestrzenią informacyjną, prowadzące nawet do jej unicestwienia, warunkowały dalszy byt innych podmiotów, co poświadcza przykład aneksji Krymu. Podane egzemplifikacje ukazują swoiste wyemancypowanie się przestrzeni informacyjnej z obrębu przestrzeni kulturowej i obecne wykorzystywanie jej przez Rosję w stopniu większym niż jej odpowiednik rozwijany na gruncie rosyjskiej diaspory, ograniczony do jednego obszaru geograficznego – byłych republik ZSRR. Konstruowanie oraz manipulacje przestrzenią informacyjną posiadają zasięg ogólnoświatowy i wywierają wpływ w regionach znacznie oddalonych od Rosji, jak Afryka.

Obydwa przedstawione rodzaje przestrzeni posiadają wiele cech wspólnych, pozwalających umocnić silną pozycję Rosji na arenie międzynarodowej. Pierwszą z nich jest bez wątpienia ciągły wzrost ich znaczenia, wyrażany poprzez coraz większą istotność relacji o podłożu ekonomicznym w nawiązywaniu i utwierdzaniu stosunków między państwami. Równocześnie czynnik kulturowy, szczególnie jego aspekt informacyjny, wyznacza kierunek wielu zapoczątkowywanych przez człowieka działań. Skutki tych inicjatyw często nie są ograniczone wyłącznie do przebiegu życia jednostki, pozostawiając piętno na losach całych grup oraz tworzonych przez nie społeczeństw. Przykładem takiej sytuacji wymienionej w rozdziale szóstym jest siła oddziaływania internetowych postów, nakierowujących wyborców na podjęcie konkretnych decyzji politycznych. W przypadku brytyjskim stan ten doprowadził pośrednio do opuszczenia przez Wielką Brytanię struktur UE.

Obydwie przestrzenie są tworami wieloaspektowymi, opierającymi się na elementach innych ich odpowiedników. W wypadku przestrzeni ekonomicznej były to przestrzeń historyczna, społeczna oraz percepcyjna. Te same elementy są fundamentami budującymi przestrzeń kulturową, razem z przestrzenią informacyjną, dynamicznie zawłaszczającą coraz nowsze obszary działania. Zasięg oddziaływania obydwu tworzonej przestrzeni wychodzi w wielu przypadkach poza państwo macierzyste – Rosję. Ma to miejsce poprzez tworzenie ekonomicznych zależności oraz transmitowanie przekazu informacyjnego za pomocą nowoczesnych mediów.

Obecnie przestrzeń ekonomiczna, jak i kulturowa przyczyniają się do odbudowy mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego. Druga z wymienionych przestrzeni w coraz większym stopniu umacnia swoje znaczenie. Zgodnie z przytoczoną w rozdziale drugim

definicją pozycji mocarstwowej uznać można obydwa rodzaje danego fenomenu za opierające się na potencjale, którym Rosja przewyższa inne państwa. Biorąc pod uwagę przestrzeń ekonomiczną, Federacja Rosyjska niewątpliwie korzysta z wyjątkowej na skalę światową ilości zasobów naturalnych, w tym z niezwykle pożądanego obecnie gazu ziemnego i ropy naftowej. Również odziedziczone po epoce radzieckiej powiązania ekonomiczne – polityczne, połączone z najsilniejszą na obszarze byłego państwa związkowego gospodarką, położyły podwaliny pod inicjatywę stworzenia nowej organizacji integracyjnej.

Wykorzystanie narzędzia przestrzeni kulturowej nie mógłby zaistnieć bez istnienia skonsolidowanej diaspory, świadomej swojej tożsamości narodowej, historycznej i religijnej. Również kształtowanie przestrzeni informacyjnej, której elementy docierają do milionów odbiorców pozwalają konstruować przebieg procesów polityczno–społecznych. Działania te umożliwiają Rosji aktywne oddziaływanie na wspomnianych polach, modelowanie rodzących się na nich stosunków i zależności oraz osiąganie beneficjów z ich wykształconych rezultatów. Zaliczyć można do nich korzystne decyzje polityczne innych podmiotów lub chęć współpracy z Rosją na wielu płaszczyznach. Obydwe przestrzenie pełnią istotną rolę w kształtowaniu mocarstwowej pozycji Rosji, zaś przestrzeń kulturowa jest w obecnych czasach nieomal tak istotnym aktorem jak jej ekonomiczny odpowiednik. Przyczynia się ona do ciągłego poszerzania rosyjskich wpływów, zarówno poprzez instrumenty noszące znamiona współpracy po elementy siłowe.

Co więcej, przestrzeń kulturowa uosabiana pod jej informacyjną postacią może w przyszłości stać się narzędziem dominującym w odbudowie mocarstwowej pozycji Rosji. Ciągłe zapotrzebowanie na informację połączone jest z rozwojem nowych kanałów przesyłu oraz wzrastającego jej znaczenia w życiu codziennym. Dotyczy to szczególnie internetu, będącego największym w obecnych czasach źródłem wiedzy o świecie. Zapotrzebowanie to może doprowadzić do dalszego rozwoju powiązanych z rosyjskim rządem mediów, zwłaszcza telewizji RT. Jej zasięg niewątpliwie poszerzy się wskutek tworzenia nowych sekcji językowych, pozwalających modelować poglądy kolejnych grup odbiorców. Równocześnie ciągle kształtująca się sieć medialna państw zaliczanych do tzw. Trzeciego Świata może implikować coraz bliższą współpracę z Rosją. Będzie ona mieć miejsce w sferze kształtowania treści oraz sposobów przesyłu informacji, co jeszcze bardziej utwierdzi rolę przestrzeni kulturowej w budowie mocarstwowej pozycji tego państwa w przyszłości.

Przestrzeń informacyjna staje się także narzędziem umożliwiającym Rosji wymuszanie powstania sprzyjających jej interesom stanów oraz decyzji. Proces ten ma miejsce poprzez manipulację jednym z jej najważniejszych atrybutów, czyli jej dostępnością.

Odcięcie oraz znaczne ograniczenie dostępu do informacji może przyczynić się do znaczącej destabilizacji państwa, a nawet do utraty kontroli nad jego obszarem. Pozostałe elementy składające się na zjawisko przestrzeni kulturowej, jak symbole czy świadomość historyczna, również mogą być wykorzystane przez państwo jako narzędzia pozwalające kreować oraz modyfikować stosunki z otoczeniem. Szczególne znaczenie pomnika Brązowego Żołnierza dla diaspory rosyjskiej w Estonii przyczyniło się do siłowej reakcji państwa rosyjskiego na próby zmiany miejsca jego położenia. Stan ten pokazał że w danym regionie Rosja jako podmiot najsilniejszy chroni prawa mieszkańców za granicą rodaków. Jednym z nich jest możliwość umieszczania ważnych dla nich symboli w przestrzeni publicznej. Wymieniony przykład pokazuje, iż starania Rosji o ochronę praw *sootcziestwienników* mają na celu ukazanie jej jako potężnego państwa, gotowego zareagować na każde ich naruszenie, wykorzystując posiadaną na wielu polach przewagę. Przestrzeń kulturowa staje się przestrzenią posiadającą podobną moc oddziaływania do swojego ekonomicznego odpowiednika. Staje się ona zarówno bodźcem jak i narzędziem, którego odpowiednie zagospodarowanie umożliwia Federacji Rosyjskiej ingerowanie w politykę podmiotów ościennych i formowanie jej w sposób najbardziej odpowiadający swoim interesom. Jest to instrument skuteczny, co poświadcza do dziś nierozwiązana kwestia przynależności Krymu, którego aneksja była możliwa przez wykorzystanie instrumentu przestrzeni kulturowej.

Wymienione powyżej przestrzenie zawierają się w ramach przestrzeni konceptualnej, będącej płaszczyzną umiejscowienia i określenia ram wszelkich schematów myślowych. Podłoże ich realizacji, czyli przestrzeń pragmatyczna, była w danych przypadkach budowana poprzez podjęcie konkretnych działań ludzkich⁷⁶⁸. Te szczególne rodzaje przestrzeni uznać można za przyczyniające się w najszerszy sposób do ukształtowania mocarstwowej pozycji Rosji. Przedstawione przypadki pokazują, iż przestrzeń konceptualna jest fundamentem istnienia oraz odpowiedniego użycia wszystkich wymienionych w pracy odpowiedników. Stworzenie oraz zagospodarowanie jakiegokolwiek rodzaju przestrzeni przez człowieka wymagało umiejscowienia go w jej ramach. To na jej płaszczyźnie wyznaczane były najważniejsze ich atrybuty, dopasowywane do celu uzyskania mocarstwowej pozycji przez Rosję. Zaliczano do nich zakres tworzonych lub modyfikowanych przestrzeni, jej najważniejszych wyróżników oraz możliwości ich wykorzystania. Przestrzeń konceptualna będzie również podłożem dalszego rozwoju kolejnych przestrzeni, jak ekonomiczna oraz informacyjna, bazujących na wypracowanych wcześniej powiązaniach oraz umacnianiu tych

⁷⁶⁸ Op. cit. *Przestrzenny obraz świata w stosunkach międzynarodowych*, s. 97–98.

nowo kreowanych.

Wszelka aktywność w ramach przestrzeni konceptualnej implikowała powstanie przestrzeni pragmatycznej. Odwołując się do słów G. Simmla, nazywających przestrzeń bez nadawanych jej przez człowieka znaczeń formą pustą⁷⁶⁹, określić można przestrzeń konceptualną, nie uzupełnioną o realizację przestrzeni pragmatycznej jako zjawisko potencjalne. Przestrzenie : konceptualna i pragmatyczna są fundamentami istnienia i odpowiedniego użycia wszelkich innych typów danego fenomenu, zachodzących pomiędzy nimi relacji oraz ich wszelkich modyfikacji, dokonywanych przez różne podmioty. Jako ich przykład można podać manipulacje różnymi przestrzeniami przez państwo dla utwierdzenia korzystnych stanów. Odpowiednie umiejscowienie w ramach przestrzeni konceptualnej ukierunkowuje kształt i użycie konkretnego rodzaju badanego zjawiska, warunkującego - w ramach przestrzeni pragmatycznej - powstanie sytuacji najbardziej dla Rosji korzystnej. Tworzona przez decydentów rosyjskich przestrzeń pragmatyczna ukierunkowana była na osiągnięcie konkretnego celu, czyli liczącej się pozycji Rosji na arenie międzynarodowej. Można stwierdzić, że dwie opisywane przestrzenie były fundamentem istnienia danej pozycji.

Podsumowując, stwierdzić można iż czynnik przestrzenny odgrywa bardzo duże znaczenie w procesie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji w obecnych czasach. Doniosłość ta wynika z faktu nadania jej przez państwo atrybutów instrumentu, którego odpowiednie użycie miało miejsce w ramach tworzonych i urzeczywistnianych schematów konceptualnych. Ich ulokowanie na gruncie przestrzeni konceptualnej połączone było z doborem właściwych środków. Istniały one na różnych płaszczyznach - politycznej, ekonomicznej i kulturowej, co pozwalało na ukierunkowywanie procesów wpływających na zajmowaną przez Rosję pozycję międzynarodową. Dają one Rosji możliwość uzyskania oraz utrzymania statusu pozwalającego na narzucenie innym uczestnikom kierunku ich rozwoju polityczno - ekonomicznego. Przestrzenie, aktywnie wykorzystywane w przedstawianym procesie przyjmują zarówno materialną, jak i niematerialną postać. Trend mówiący o ciągle zwiększającym się znaczeniu przestrzeni niematerialnych kosztem ich materialnych przeciwieństw, wyrażający się w ciągle rosnącej roli zależności ekonomicznych i kulturowych, znalazł także odzwierciedlenie na gruncie kształtowania mocarstwowej pozycji Rosji po roku 1945.

W przypadku państwa radzieckiego, konsolidującego swój uzyskany po II wojnie światowej mocarstwowy status, przestrzenie o charakterze niematerialnym zaczęły wypierać

⁷⁶⁹ Op. cit *Przestrzeń, forma społeczna, forma życia...*, s. 54.

zastosowanie przestrzeni fizycznej. Upadek ZSRR i następujące po nim próby dostosowania się Rosji do nowej rzeczywistości wykrystalizowały nowe kierunki polityki zagranicznej, a wraz z nią potencjalną rolę powstałego państwa w relacjach z innymi podmiotami. Specyficzne postrzeganie roli Rosji w międzynarodowym otoczeniu, wielowiekowa ekspansja i ukierunkowujący działania rosyjskich decydentów imperatyw mocarstwowy doprowadziły do podjęcia prób utraconej po roku 1991 mocarstwowości. Wykorzystanie czynnika przestrzennego było w danym przypadku szerokie i wieloaspektowe, obejmujące różne rodzaje przestrzeni. Główną rolę w przedstawianym procesie odgrywały przestrzenie niematerialne, o wiele skuteczniej przyczyniające się do odbudowy mocarstwowej pozycji poprzez poszerzanie stref wpływów. Na jej płaszczyźnie Rosję można uznać za stronę dominującą i ustalającą kluczowe aspekty tworzonej zależności i ich rezultatów.

Rola przestrzeni fizycznej jest w danej konfiguracji niewielka : uznać można ją za fundament rozwoju niematerialnych rodzajów przestrzeni, przede wszystkim przez wzgląd na rozwój znacznej części z nich na obszarze poradzieckim. Bliskość geograficzna oraz fakt istnienia wielu odziedziczonych po epoce radzieckiej więzi przyczyniła się do ich umocnienia oraz utrwalenia.

Stwierdzić można na podstawie powyższych informacji, iż zjawisko przestrzeni w przypadku podejmowania przez Rosję starań odbudowy mocarstwowej pozycji było ich niezbędnym elementem. Każdy rodzaj aktywności podjętej na różnych płaszczyznach przez Rosję w celu umocnienia zdolności oddziaływania na otoczenie wymagał stworzenia nowej przestrzeni. Innym argumentem przemawiającym za nieodzownym charakterem fenomenu przestrzeni jest przytoczony wcześniej fakt tworzenia wszystkich jej rodzajów na gruncie przestrzeni conceptualnej, oraz ich realizacji poprzez wykorzystanie jej pragmatycznego odpowiednika.

Znaczenie przestrzeni jako jednego z najważniejszych narzędzi formowania mocarstwowej pozycji państwa rosyjskiego będzie w dalszym ciągu umacniane w przyszłości. Odbudowa tego szczególnego międzynarodowego statusu nie jest jeszcze procesem ukończonym. Dominacja Rosji na wielu płaszczyznach determinujących przedstawiany stan (np. na polu eksportu surowców naturalnych) oraz posiadanie niezwykle silnych wpływów na innych płaszczyznach (np. rozbudowanej i rozwijanej sieci przekazu i odbioru informacji) jest bezsporna. Jednakże niektóre aspekty tej odbudowy uznać można za ciągle kształtowane i podlegające procesowi konsolidacji. Jej przykładem może być proces integracji eurazjatyckiej, będący stosunkowo nową próbą scalenia gospodarek państw byłego ZSRR. Bez wątpienia Rosja, będąca już liczącym się graczem na arenie międzynarodowej, nie

osiągnęła jeszcze statusu równego mocarstwu uniwersalnemu, czyli Stanom Zjednoczonym czy choćby Chinom. Te dwa państwa, charakteryzujące się wysokim poziomem dywersyfikacji gospodarek oraz rozwoju technologicznego posiadają ugruntowaną już wyżej wspomnianą pozycję najsilniejszego mocarstwa (USA) lub do niego z powodzeniem dążącą (Chiny). Przewyższają one Rosję na wspomnianych płaszczyznach, co zmusza ją do podejmowania ciągłych starań służących umacnianiu atrybutów swojej mocarstwowości.

Sytuacja ta dotyczy szczególnie przestrzeni ekonomicznej oraz informacyjnej. Bazowanie na eksporcie surowców oraz stale rosnąca sieć interesów opartych na sprzedaży ropy i gazu daje asumpt do przypuszczeń dotyczących jej ciągłego poszerzania w przyszłości. Podobnie sytuacja może wyglądać w przypadku przestrzeni informacyjnej. Rosja w dalszym ciągu rozwijać będzie media o zasięgu ogólnoswiatowym oraz nawiązywać kontakty z państwami, zwłaszcza Afryki i Azji, w celu kształtowania systemu przesyłu informacyjnego. Rola przestrzeni niematerialnych we współczesnym świecie będzie podlegała ciągłemu rozwojowi i modyfikacjom. Zmiany te mogą doprowadzić do powstania dwóch zjawisk : wytworzenia się nowych ich rodzajów, połączonych z ich konsolidacją oraz podejmowanymi przez Rosję próbami wywarcia nad nimi kontroli. Największy zakres kontroli dotyczyć będzie przestrzeni kulturowej, najszybciej rozwijającej się w obecnych czasach oraz posiadającej największy wpływ na formowanie ludzkich postaw i przyzwyczajeń.

Trwanie pierwszego zjawiska zauważyć można już w czasach obecnych, o czym może świadczyć przytoczony we wcześniejszej części pracy przykład formowania na bazie przestrzeni informacyjnej jej wirtualnego podtypu. Już obecnie Rosja podejmuje działania zwiększenia kontroli nad przekazem informacji w świecie cyfrowym, co podkreślał badacz A. Novikov, nazywając wspomniany proces „nacionalizacją prowajderów”⁷⁷⁰. Roztaczanie kontroli nad rozwijaną przestrzenią wirtualną wyrażane jest min. poprzez próby stworzenia własnej sieci internetowej, niezależnej od sieci światowej.⁷⁷¹ Tworzenie fundamentów danej przestrzeni ma na celu podniesienie znaczenia państwa rosyjskiego na arenie międzynarodowej oraz wpływu na zachodzące na jej gruncie zmiany. Najlepszą ilustracją mogą być próby ingerencji w proces wyborczy, zachodzący w Wielkiej Brytanii i USA.

Wskutek ciągłych zmian i niezwykle szybkiego rozwoju przemian zachodzących we współczesnym świecie kształtowanie pozycji mocarstwowej nie jest kwestią prostą. Ciągłe wzrastająca liczba państw do tego miana pretendujących, jak „wschodzące potęgi” z grupy

770 Op. cit *Maszina prostranstva*, s. 85–86.

771 N. Tsydenova, Russia's plan sovereign internet tests to combat external threats, <https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-internet/russia-plans-sovereign-internet-tests-to-combat-external-threats-idUSKBN1YN23Z>, 28.03.2020.

BRICS, oraz permanentny rozwój czynników przyczyniających się do osiągnięcia danego stanu, formułuje zmiany w zakresie użycia instrumentów służących jej uzyskaniu. Na tym tle zjawisko przestrzeni, przybierające w zależności od warunków lub założeń podmiotów kreujących je różne formy, jest fenomenem nadającym kształt oraz kierunek rozwoju wielu procesów, wpływających na powstanie i konsolidację danej pozycji.

W przypadku Rosji rekonfiguracja znaczenia zjawiska przestrzeni, bazująca na przydaniu większej doniosłości jej niematerialnym rodzajom oraz marginalizacji przestrzeni fizycznej, wpływa na ciągły wzrost znaczenia oraz powiększania strefy swoich wpływów. Pozwoliła ona temu państwu, pomimo trudności zaistniałych po rozpadzie ZSRR i niesprzyjających warunków będących jego konsekwencją, odbudować pozycję podmiotu liczącego się oraz dyktującego warunki na wielu płaszczyznach relacji międzynarodowych. Dalszy rozwój danych przestrzeni, uwidaczniany poprzez tworzone sieci powiązań oraz ich konsolidację przyczynić się może do przyjęcia przez Federację Rosyjską pozycji mocarstwa.

Bibliografia

Druki zwarte (książki i publikacje w pracach zbiorowych)

Agnew J., *Mastering space*, Routledge, Abingdon on Thames 2003.

Aksenov K., *Prostranstvo i politika. Konceptualnyje podchody i izuczenija osobnoipredmetnoi oblasti*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Petersburg 1993.

Ambroziak R., Dylematy partnerstwa rosyjsko–unijnego [w:] S. Bieleń, A. Stępień–Kuczyńska (red.), *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, Adam Marszałek, Toruń 2008.

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska. Tom I*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.

Andruszko Cz., Rosyjskie archetypy władzy: Petersburg–Moskwa [w:] P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002.

Apryschenko V., Creating the future. Russian historical memory in the era of Ukraine crisis [w:] F. Jaitner, T. Oltenau, T. Spori (red.), *Crises in the Post – Sovietspace*, Routledge, Abingdon 2018.

Baburin S., *Mir imperii. Teritorijagosudarstva i mirovyjporiadok*, Yuridichieskiy centr – press, Petersburg 2005.

Bachev D., *Rivalpower: Russia's influence in the Southeast Europe*, Yale University Press, New Haven 2017.

Bachruszin S.V., Grekow B. D, W. J. Lebediew, *Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Tom I: od najdawniejszych czasów do końca XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954.

Backer R., Czechowska L., Gadomska G., Gajda J., Gawron–Tabor K., Giedz M., Kasproicz D., Mateja M., Płotka B., Rak J., Seklecka A., Szewczak W., Winławska M., Wojciechowska J., *Metodologia badań politologicznych*, Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych, Warszawa 2016.

Baev P. K., *Russian energy policy and military power: Putin's quests for greatness*, Routledge, Abingdon 2008.

Bałuk W., Asymetria w stosunkach FR z państwami WNP [w:] A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska–Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Difin, Warszawa 2011.

Bałuk W., Geopolityczny wybór państw Europy Wschodniej [w:] A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska–Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Difin, Warszawa 2011.

Barker A. M., Grant B., *The Russia History, Culture, Politics, Reader*, Duke University Press, Durham 2010.

Barzylov S. I., Rossijskojepoliticzieskojeprostranstvo: novyjeintepretacii [w:] B. W. Aanicz, S. I. Barzilow (red.), *Prostranstvovlasti. IstorichieskijopytRossiji i vyzovysoviermiennosti*, MONF, Moskwa 2001.

Bassin M., *The Gumilevmistique: biopolitics, eurasianism and the contruction of cummmunity in modern Russia*, Cornell University Press, Ithaca 2016.

Bazyłow L., *Historia Rosji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975.

Berryman J., Russia and China in the new Central Asia: the security agenda, R. E. Kanet (red.), *Russia: Re – emerging Great Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007.

Białoskórski R., Cyberprzestrzenny wymiar polityki bezpieczeństwa i ochrony Federacji Rosyjskiej [w:] M. Kaszuba, M. Minkina (red.), *Imperialna gra Rosji*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2016.

Bieleń S., Siła motywacyjna w polityce Federacji Rosyjskiej [w:] A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska–Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Difin, Warszawa 2011.

Bieleń S., Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych [w:] E. Haliżak, J. Kukułka, D. Popławski, W. Szewko (red.), *Filozofia. Polityka, Stosunki międzynarodowe. Księga Jubileuszowa na 70–lecie profesora Leszka Kasprzyka*, Elipsa, Warszawa 1995.

Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, ASPRA - JR Warszawa 2006.

Bierdajew M., O władzy przestrzeni nad duszą rosyjską [w:] L. Kiejzik (red.), *Niemarksistowska filozofia rosyjska Antologia tekstów filozoficznych XIX i drugiej połowy XX wieku. Część II*, Ibidem, Kurowice 2002.

Błachowska K., *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Neriton, Warszawa 2001.

Bodio M., *Polityka energetyczna w stosunkach między Federacją Rosyjską a Unią Europejską w latach 2000–2008*, ASPRA – JR, Warszawa 2009.

Bogomazov G.G, Blagich I. A, *EkonomichieskayaistorijaRossiji. Chiasť 1. IX–XIX veka*, Yurait, Moskwa 2018.

Borońska K., Hryniewiecki R., Dyplomacja gospodarcza jako nowe narzędzie polityki gospodarczej państwa [w:] J. Rymarczyk (red.), *Ekonomia 12 – Problemy globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2010.

Bógdał–Brzezińska A., Mocarstwowość w teorii stosunków międzynarodowych [w:] M. Sułek, J. Symonides (red.), *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006.

Bryła J., *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002.

Bugayova N., Regio D., *The Kremlin's campaign in Africa: assesment update*, Institute for the Study of War, Waszyngton 2019.

Buhler P., *O potędze w XXI wieku*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2014.

Bukowski A., Lubaś M., Nowak J., *Spółeczne tworzenie miejsc – globalizacja, etniczność, władza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.

Buzan B., Weaver O., *Regions and powers. The structure of international security*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Cadier D., *Policiestowrds Post – Sovietspace: the EurasianEconomic Union as anattempt to develop's Russia structuralpower?* [w:] D. Cadier, M. Light (red.), *Russia'sforeign policy*, Palgrave Macmillan, Londyn 2015.

Carrere d' Encausse H., *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1522 roku do dzisiaj*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2014.

Cendrowski W., *Cyberwojna i jej znaczenie dla bezpieczeństwa NATO w kontekście przypadków i dokumentów strategicznych* [w:] Biatorowska H. (red.), *Walka informacyjna: uwarunkowania, incydenty, wyzwania*, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2017.

Chałupiec I., Filipowicz C., *Rosja, ropa, polityka czyli o największej inwestycji PKN Orlen*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2009.

Chodubski A., *Wstęp do politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.

Cimek G., *Rosja – państwo imperialne?*, Wydawnictwo Akademii Marynarki Wojennej, Gdynia 2011.

Coffey J. W., *New thinkingornewtactics in Sovietforeign policy?* [w:] J. P. Fleron, E. P. Hoffman, R. F. Laird (red.), *Contemporaryissues in Sovietforeign policy. From Brezhnev to Gorbachev*, Aldine de Gruyter, Nowy Jork 1991.

Cooley A., *Great games, localrules: the newgreatpowercontest in Central Asia*, Oxford University Press, Oxford 2014.

Cook L. J., *The politicaleconomy of Russia'sdemographiccrisis: states and markets, mothers and migrants* [w:] N. Robinson (red.), *Politaleconomy of Russia*, Rowman&Littlefield Publisher, Lanham 2012.

Critchley J., *The NorthAtlantic Alliance and Soviet Union in the 1980s*, Palgrave Macmillan,Basingtoke–Londyn 1982.

Curanovic A., *Dyplomacja konfesyjna Federacji Rosyjskiej* [w:] A. Dudek, R. Mazur (red.), *Rosja. Miedzy imperium a mocarstwem nowoczesnym*, Adam Marszałek, Toruń 2010.

Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, C. H. Beck, Warszawa 2004.

Czarnocki A., Cywilizacyjno–kulturowa tożsamość Rosji [w:] A. Czarnocki, I. Topolski (red.), *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.

Czerewacz–Filipowicz K., *Regionalizm i regionalizacja w Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Wpływ EAUG na integrację handlową państw członkowskich z gospodarką światową*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2016.

Darczewska J., *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?*, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego – Wojna Hybrydowa?, Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Warszawa 2015.

Diec J., *Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia. Tom I. Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.

Diec J., Danilewski, Sprengel – pionierzy cywilizacji imperialnej [w:] P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002.

Dougherty J., *Everyonelies: the Ukraine's conflict and Russia's media transformation*, Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy, Harvard 2014.

Dugin A., *Osnovygieopolitiki*, Arktogetya, Moskwa 2000.

Eberhardt A., *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko – białoruskie 1991–2008*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008.

Ekiert T., Miejsce Rosji w systemie globalnego bezpieczeństwa energetycznego [w:] S. Bieleń (red.), *Rosja w procesach globalizacji*, ASPRA – JR, Warszawa 2013.

Ekiert T., Znaczenie sektora surowcowo – energetycznego dla gospodarki rynkowej [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Refleksje o transformacji*, ASPRA – JR, Warszawa 2010.

Escolar M., Exploration, cartography and modernization [w:] N. Brenner, B. Jessop M. Jones, G. MacLeod (red.), *State/space: the reader*, Willey–Blackwell, Hoboken 2003.

Fattouh B., Henderson J., Yermakov V., *Russia's heavy fueloil export: challenges and changing rules abroad and at home*, Oxford Institute of Energy Studies, Oxford 2019.

Fitzsimons M. A., Kertesz S. D. Introduction [w:] M. A. Fitzsimons, S. D. Kertesz (red.), *Diplomacy in a changing world*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1959.

Fryer P., Heaven, hell or something between? Contraining Russian images of Sybiera [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, SuomenHistoriallinenSeura, Helsinki 1999.

Gerasimova K., Soviet communal apartment [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, SuomenHistoriallinenSeura, Helsinki 1999

Given J., Siberia as volia. V. Shukshyn search for freedom [w:] G. Dimet, Y. Slazkine (red.), *Between heaven and hell. The myth of Siberia in Russian culture*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1993.

Glazyev S., *Russia and the Eurasian Union* [w:] P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasianintegration – the view from within*, Routledge, Abingdon 2018.

Gluschienko E., *Rossija v SriedniejAziji. Zavojevanija i prieobrazovanija*, Centrpoligraf, Moskwa 2010.

Goede P., *The politics of peace: a globalCold War history*, Oxford University Press, 2019.

Grigas A., *Beyond Crimea: the New Russian Empire*, Yale University Press, New Haven 2016.

Gromadzki G., Konończuk W., *Energy game. Ukraine, Moldova and Belarusbetween EU and Russia*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2007.

Halizak E., *Modelowe ujęcia polityki zagranicznej państwa* [w:] E. Halizak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018.

Halizak E., *O istocie badania polityki zagranicznej* [w:] E. Halizak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018.

Harasimiuk M., *Przestrzeń, człowiek, ochrona środowiska* [w:] G. Nowak, S. Symiotiuk (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom I*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.

Hashimova U., Hammemberg P. K., Saunders P., Zakem V., *Mapping Russian media network: media's role in Russian foreign policy and decisionmaking*, CNA Corporation, Arlington 2018.

Hellberg-Hinn E., *Ambivalent space: expressions of Russian identity* [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, SuomenHistoriallinenSeura, Helsinki 1999.

Helmus T. C., Bodine-Baron E., Radin A., Magnuson M., Mendelsohn J., Marcellino W., Bega A., Winkelman Z., *Russian social media influence. Understanding Russian propaganda in Eastern Europe*, Rand Corporation, Santa Monica 2018.

Hickman J., *Space is power. The sevenrules of territory*, LexingtonBooks, Lanham 2016.

Hill F., Gladys F., *The Siberiancourse: How communistplannersleft Russia in the cold*, BrookingsInstitution Press, Waszyngton 2003.

Herpen van M., *Putin's war: the rise of Russia'snewimperialism*, Rowman&LittlefieldPublishers, Londyn 2015.

Hosking G., *Russia and the Russiannes*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts 2001.

Ignatowicz K., *Dziedzictwo historyczne jako wyznacznik postrzegania współczesnej Rosji* [w:] S. Bieleń, P. J. Sierdljan (red.), *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2011.

Ismailov K., *European Union and Russia in the contested Southern Caucasus. How to moveitforward* [w:] T. Hoffman, A. Makarychev (red.), *Russia and the EU – spaces of interaction*, Routledge, Abingdon 2018.

Ivanov V., *Normativnyjkonstitucyjno–pravovoidogovor. Teoria i praktika. K kritikiesovriemiennoi teorii gosudarstva*, Territoryabudushevo, Moskva 2008.

Jakimowicz R., *Geostrategiczny wybór Rosji u progu trzeciego tysiąclecia. Tom III. Polityka Federacji Rosyjskiej wobec regionu Azji i Pacyfiku, Afryki Centralnej i Arktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.

Jałowiecki B., Szczepański M., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, Warszawa 2006.

Jałowiecki B., *Percepcja, scenariusze, przedsiębiorczość*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988.

Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Scholar, Warszawa 2010.

Jammer M., *Concepts of space: the history of theories of space in psychics*, Dover Publications, Cambridge 1954.

Januszko–Szakiel A., Dezinformacja jako narzędzie medialnej manipulacji świadomością, Aksman J. (red.), *Manipulacja, pedagogiczno–społeczne aspekty. Część I: Interdyscyplinarne aspekty manipulacji*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2010.

Jaevau C., Przestrzeń, forma społeczna, forma życia: próba odnowienia koncepcji według R. Lerduta, A. Schutza i G. Simmla [w:] J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1989.

Jenks A., Conqueringspace: the cult of Yuri Gagarin, Bassin M., Kelly C. (red.), *Soviet and post–sovietidentities*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Kabanov J. A., Informacionnyjeprostranstvokaknovyjegieopoliticzieskojeprostranstvo: rol i mestogosudarstv [w:] I. J. Okuniew, C. O. Sawin (red.), *Kriticzieskajagieopolitika. Sbornikstatiej*, AnalitikaRodis, Noginsk 2014.

Kabzińska I., Rosjanie na terenie byłych republik radzieckich (poza Rosją) [w:] P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002.

Kadraś Sz., Rosyjska geoeconomiczna strategia w XXI wieku [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Geopolityka w stosunkach rosyjsko–polskich*, ASPRA – JR, Warszawa 2012.

Kadraś Sz., Wizerunek Rosji w państwach poradzieckich [w:] S. Bieleń, P. J. Sierdljan (red.), *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2011.

Kamińska–Czubała B., *Zachowania informacyjne w życiu codziennym*, Wydawnictwo SPB, Warszawa 2013.

Kaplan R., *The revenge of geography: what the map tellsusaboutcomingconflicts and the battleagainstfate*, Random House Trade Paperbacks, Nowy Jork 2013.

Kauppi M. V., Viotti P. R., *International relations theory*, Pearson Education, Nowy Jork – Toronto 1993.

Keenan P., A spacebetweentwoworlds: St. Petersburg in the early 18th century [w:] P. Stock (red.), *The uses of space in early modern history*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015.

Kefeli I., *Filosofijagieopolitiki*, Petropolis, Sankt–Petersburg 2007.

Kefeli I., *Sociokulturnajadinamikarossijskoigeopolitiki*, BaltiyskiyGisudarstvenniyTechnicheskiyUniversitet, Sankt–Petersburg 2001.

Khodarkovsky M., *Russia'ssteppefrontier. The making of a colonialempire: 1500–1800*, Indiana University Press, Bloomington 2004.

Koczietow E. G., *Geoekonomika*, BEK, Moskwa 2002.

Koczietow E. G., *Geoekonomika. Osvojenijemirovoekonomichieskovoprostranstva: uchiebnik dla vuzov*, BEK, Moskwa 2010.

Koloso V. A., *GieopolitichieskijepolozienijeRossiji: preidstavljienija i realnost*, Art. – Kurier, Moskwa 2000.

Kolsto P., *The new Russian nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, Edinburg University Press, Edynburg 2017.

Konieczny F., *Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów*, Antyk, Komorów 1991.

Kosienkowski M., *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich*, Grado, Toruń 2006.

Kostecki W., Współczesna struktura mocarstwowości [w:] M. Tomczak, S. Wojciechowski (red.), *Mocarstwowość na przełomie XX i XXI wieku. Teorie – analizy – prognozy*, WSHNiD, Poznań 2010.

Kowalczuk A., *Postsoveckojeprostranstvo v rossijskichvniechniepolitichieskichkoncepcijach*, Aspekt Press, Moskwa 2015.

Kozłowski S., Przestrzeń a gospodarowanie [w:] S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.

Krasiński A., Co to jest przestrzeń i w jakiej przestrzeni żyjemy [w:] S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.

Krylov K., Imperija: prostranstvokakpriepiatstvije [w:] D. Volobichin, E. Gievorkijan (red.), *Imperija. Sdielaj sam*, Manufaktura, Moskwa 2001.

Laenen R., Russia'svital and exclusivenationalinterest in the nearabroad [w:] M. Freire, E. Kanet (red.), *Russia and it'snearneighbours*, Palgrave Macmillan, Londyn 2012.

Lankina T., Niemczyk K., Russia'sforeign policy and softpower [w:] D. Cadier, M. Light (red.), *Russia'sforeign policy*, Palgrave Macmillan, Londyn 2015.

Laurelle M., Russia facing China and India in Central Asia: Cooperation, competition and hesitation [w:] Balci B., Huchet J. F, Laurelle M., Peyrouse S. (red.), *China and India in Central Asia: a newgreatgame?*, Palgrave Macmillan, Londyn 2010.

Laurelle M., *Russian Eurasianism: Anideology of Empire*, Johns Hopkins University Press Baltimore 2012.

Lazari de A. (red.), *Mentalność rosyjska. Słownik*, Śląsk, Katowice 1995.

- Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Śląsk, Katowice 1995.
- Legucka A., Postrzeganie przestrzeni jako bariery modernizacyjnej Rosji [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Bariery modernizacji Rosji*, ASPRA – JR, Warszawa 2014.
- Levebrve H., Space and the state [w:] N. Brenner, B. Jessop M. Jones, G. MacLeod (red.), *State/space: the reader*, Willey–Blackwell, Hoboken 2003.
- Likhachev D., *Razdumija o Rossiji*, Logos, Sankt–Petersburg 1999.
- Lincoln W. B., *The conquest of the continent: Siberia and the Russians*, Random House, Ithaca 2007.
- Lipatow A. W., Historia władzy i historia kultury. Droga rosyjska, Backer R., Marszałek–Kawa J., Modrzyńska J. (red.), *Zrozumieć politykę. Główne problemy teorii polityki i współczesnej myśli politycznej*, Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Lisowski A., *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Ljukanovich N. V., *GeopoliticeskojepolozienijeRossiji w XXI wiekie*, Rosspen, Moskwa 2003.
- Lo B., *Russia and the newworldddisorder*, Brookings Inst. Press/Chatham House, Waszyngton 2015.
- Lutsevych O., *Agents of the Russian World. Proxy group in the contestedneighbourhood*, Chattam House, Londyn 2016.
- Łastawski K., Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej [w:] S. Bieleń, W. Góralski (red.), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Scholar, Warszawa 1999.
- Łotman J., Uspieński B., Odszczepienie i odszczepieństwo jako pozycje społeczno – psychologiczne w kulturze rosyjskiej („Swoje” i „obce” w historii kultury rosyjskiej) [w:] B. Żyłko (red.), *Semiotyka dziejów Rosji*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1993.
- Łoś–Nowak T., Polityka zagraniczna w przestrzeni teoretycznej [w:] T. Łoś–Nowak (red.), *Polityka zagraniczna. Aktorzy – potencjały – strategie*, Poltext, Warszawa 2011.
- Łożeński M., *Ekspansja na wszystkich azymutach*, Wyzwolenie, Warszawa 1987.
- Macridis R. C., Thompson K. W., The comparativestudy of foreign policy [w:] R. C. Macridis (red.), *Foreign policy in worldpolitics*, Prentice Hall International, EnglewoodCliffs 1962.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A., *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2008.
- Majer A., *Socjologia i przestrzeń miejska*, PWN, Warszawa 2010.

Marciniak W., Przestrzeń czy pustka? Pojęcie prostranstwo w rosyjskich debatach politycznych lat 90. XX wieku [w:] A. Nowak (red.), *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2010.

Marks S. G., *Road to power: the trans – siberian railroad and the colonization of Asian Russia 1850–1917*, Cornell University Press, Ithaca 1991.

Marshall A., *The Caucasus under Soviet rule*, Routledge, Abingdon 2010.

Martin J., *Treasure of the land of darkness: the fur trade and its significance for the medieval Russia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Mearshimer J., *The tragedy of great power politics*, W.W. Norton and Company, Nowy Jork 2001.

Medvedev S., Russia at the end of modernity: foreign policy [w:] A. Konovalov, S. Medvedev, S. Oznobishev (red.), *Russia and the West at the Millennium. Global Imperatives and domestic policies*, George C. Marshall European Center for Security Studies, Garmisch–Partenkirchen 2003.

Medvedev S., USSR: Deconstruction of the text. At the occasion of 77th anniversary of the university market [w:] S. de Spegeleire, K. Sebgers (red.), *Post – Soviet puzzles. Mapping the political economy of the former Soviet Union. Volume 1*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden–Baden 1995.

Miłoszewska D., *Trójpłaszczyznowa szachownica. Segmentacja Wielkiej Polityki w myśli Josepha Nye'a*, Instytut Geopolityki, Częstochowa 2010.

Miłow W., Rosja i Ukraina – wzajemna zależność [w:] W. Konończuk (red.), *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko–rosyjskie w roku 2006 i w najbliższej przyszłości*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2006.

Modelski G., *A theory of foreign policy*, Center of International Studies, Princeton University, Londyn 1962.

Moseev E. G., *Rossija v sovremennom mirie*, INION-RAN, Moskwa 2002.

Niczyporuk D., Przestrzeń w kulturowym obrazie świata [w:] S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.

Niedziółka D., Bezpieczeństwo energetyczne na obszarze poradzieckim [w:] A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska–Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Difin, Warszawa 2011.

Nikitich N. I., Formirovanije vostochnych granic Rossiji (koniec XVI – nachalo XX wieka) [w:] E. R. Kubriaceva (red.), *Formirovanije teritorii rossijskogo gosudarstva*, Izdatelstvo Universiteta Dimitra Pazarhskovo, Moskva 2015.

Nikitin N. I., Rozchiranietie teritorii kakieopolitichieskij faktor rossijsko gosudarstviennosti: konceptualnyje voprosy [w:] Ju. A. Petrov (red.), *Rossijskoje gosudarstvo ot istokov do XIX veka: territorija i vlast*, Rosspen, Moskwa 2012.

Nizioł–Celewicz M., *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2004.

Nowak A., *History and geopolitics: a contest for Eastern Europe*, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2008.

Novikov A., *Mashinaprostranstva. Anti – imprija po imenii Rossiji*, Rybińsk 1999.

Novotny V., Potapova K., Schmid – Schmidsfelden H., Vojtiskova V., *The bear in sheepsclothing. Russia's government – funded organizations in the EU*, Martens Centre, Bruksela 2016.

Nurek S., Terytorium i miejsce w socjologii egzystencjalnej [w:] J. Wódz (red.), *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1989.

Ofiserov–Belski D., Shushenstov A., Central and Eastern Europe [w:] A. P. Tsygankov, (red.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, Routledge, Abingdon 2018.

Oldberg I. K., *Great power and ambitions under Putin and Medvedev*, Swedish Institute of International Affairs, Sztokholm 2010.

Omelicheva M. Y., Central Asia [w:] A. P. Tsygankov, (red.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, Routledge, Abingdon 2018.

Orzechowski M., Koncepcja walki informacyjnej jako element strategii bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Wojna w Donbasie jako case study zastosowania elementów walki informacyjnej [w:] M. Kaszuba, M. Minkina (red.), *Imperialna gra Rosji*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2016.

O' Toal G., *Nearabroad. Putin, West and the contest over Ukraine and the Caucasus*, Oxford University Press, Oxford 2016.

Pawlusko T., *Wstęp do metodologii badań politologicznych*, Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Częstochowa 2013.

Pawłow A., Perrie M., *Iwan Groźny. Car i tyran*, Bellona, Warszawa 2008.

Petro N. N., The Russian Orthodox Church [w:] A. P. Tsygankov, (red.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, Routledge, Abingdon 2018.

Pietraś M., Analiza polityki zagranicznej w nauce o stosunkach międzynarodowych [w:] E. Haliżak (red.), *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Rambler, Warszawa 2018.

Pipes R., *Russia under the old regime*, Penguin Random House, Londyn 1997.

Podberezkin A., Podberezkina O., Eurasianism as idea, concept and challenge [w:] P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasian integration – the view from within*, Routledge, Abingdon 2018.

Poborski R., Polityka Rosji wobec krajów byłego ZSRR [w:] M. Zamarlik (red.), *Polityka zagraniczna Rosji*, DIFIN, Kraków 2002.

Potulski J., Rosyjskie koncepcje geopolityczne jako wyraz poszukiwań formuły imperialnej? [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015.

Potulski J., *Wprowadzenie do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.

Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej: między nauką, dyskursem ideologicznym a praktyką*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.

Potulski J., *Wstęp do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2012.

Prague Security Studies Institute, *Zgoda buduje, niezgoda rujnuje. Wpływ Kremla w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, Prague Security Studies Institute, Praga 2017.

Przybylska L., Pojęcie przestrzeni sakralnej [w:] B. Domański, S. Skiba (red.), *Geografia i sacrum. Tom II*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków 2005.

Przybył-Sadowska E., Sadowski J., Urbanek D., *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Libron, Kraków 2016.

Pursiainen Ch., Space, time and russian idea [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, SuomenHistoriallinenSeura, Helsinki 1999.

Richter M. L., *What we know about RT (Russia Today)*, Praga 2017.

Robinson N., Introduction. The political problems of Russian capitalism [w:] N. Robinson (red.), *Political economy of Russia*, Rowman & Littlefield Publisher, Lanham 2012.

Roemerstein H., Counterpropaganda. We can't win without it [w:] J. M. Waller (red.), *Strategic influence. Public diplomacy, counterpropaganda, and political warfare*, The Institute of World Politics Press, Waszyngton 2009.

Rogov W. J., *Osnovy formirovanija geoekonomicheskich regionov sovremennoj Rossiji*, Baikalskiy Gosudarstvennyy Universitet, Irkutsk, 2002.

Rundqvist D.V., Mineral resources of Russia in XXI century [w:] A. G. Tvarchelidze, G. Morizot (red.), *Mineral resource base of the Southern Caucasus and systems for its management in XXI century*, Springer – Science + Business Media, Amsterdam 2001.

Rutland P., An unnecessary war: the geopolitical roots of Ukraine crisis [w:] A. Pikulicka, R. Sakwa (red.), *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*, E-International Relations Publishing, Bristol 2016.

Rykiel Z., Przestrzeń społeczna a przestrzeń geograficzna [w:] M. J. Łuczak (red.), *Przestrzeń we współczesnych naukach społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2012.

Salimov I., Politicheskijagieomorfologija Rossiji [w:] D. Zamiatin, *Imperija prostranstva. Chrestomatija po geopolitike i geokultury Rossiji*, ROSSPEN, Moskwa 2003.

Sakwa R., Challenges of Eurasian integration [w:] P. Dutkiewicz, R. Sakwa (red.), *Eurasian integration – the view from within*, Routledge, Abingdon 2018.

Sakwa R., *Russia against the rest: the post – cold war crisis of world order*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

Schmidt Ch., H. Levebrveththeory of the production of space: towards a threedimensional dialectic [w:] K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, Ch. Schmidt (red.), *Space, difference, everyday life. Reading H. Levebrve*, Routledge, Nowy Jork – Londyn 2008.

Shaw D. J. B., Russia: a geographic preface, [w:] M. L. Bessler (red.), *Understanding contemporary Russia*, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2009.

Shevchenko E. V., Viljanijerusskovotilievizjon novoproducta na ukrainskom auditoriju, [w:] Ambroziak T., Czwołek A., Gajewski Sz., Nowak – Paralusz M. (red.), *Rosja, UE i przestrzeń poradziecka – problemy sąsiedztwa*, Adam Marszałek, Toruń 2018.

Smaga J., *Narodziny i upadek Imperium. ZSRR 1917–1991*, Znak, Kraków 1992.

Smith J., Introduction [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999.

Snegovaya M., Stifling the public sphere: media and civil society in Russia [w:] Ch. Walker (red.), *Stifling the public sphere: media and civil society in Egypt, Russia and Vietnam*, National Endowment for Democracy, Waszyngton 2015.

Solovev V. I., K voprosu o geoeconomichnej formuljemiroustroistva, *Gieoeconomicheskaya formulamiroustroistva. Trajektorija Rosiji v novom universumie . Materialy postoyannovodieistvuescievonauchnovo seminaria. Vypusk no.1*, Centr Problemnovo Analiza Gosudarstvenno Upravlnie chieskovo Projektovanija Pri Otdelenii Obsciestvennyh Nauk RAN”, Moskwa 2009.

Stanzel V. Introduction: following the wrong track or walking on steppingstones – which way of diplomacy? [w:] V. Stanzel (red.), *New realities of foreign affairs: diplomacy in the 21st century*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin 2018.

Stefanowicz J., *Anatomia polityki międzynarodowej*, Adam Marszałek, Toruń 2011.

Stent A., Russia on the world stage. A new energy superpower? [w:] E. B. Rumer, C.A. Wallander (red.), *Russia Watch: Essays in Honor of George Kolt*, Center for Strategic & International Studies, Waszyngton 2007.

Stites R., Crowded on the edge of vastness: observations on Russian space and place [w:] J. Smith (red.), *Beyond the limits: the concepts of space in Russian history and culture*, Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1999.

Stockdale M. K., What is fatherland? Changing notions of duty, rights and belonging in Russia, Bassin M., Ely Ch., Stockdale M. K. (red.), *Space, place and power in modern Russia. Essays in the new spatial history*, Northern Illinois University Press, De Kalb 2010.

Stolarczyk M., Funkcjonalny i dysfunkcjonalny charakter ideologii w stosunkach Wschód – Zachód [w:] J. Przewłocki (red.), *Konfrontacja w stosunkach międzynarodowych w latach osiemdziesiątych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1990.

Sulek M., Globalny układ sił – stan obecny i kierunki ewolucji [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa 2013.

Sulek M., *Potęga państw. Modele i zastosowania*, Rambler, Warszawa 2013.

Sunderland W., Imperial space: territorial thought and practice in the eighteenth century [w:] J. Burbank, M. von Hagen, A. Remnev, (red.), *Russian Empire: space, people, power. 1700–1930*, Indiana University Press, Bloomington 2007.

Szeptycki A., Stosunki między Federacją Rosyjską a Ukrainą w sektorze gazowym [w:] E. Wyciszkievicz (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze poradzieckim*, PISM, Warszawa 2008.

Szewcowa L., Rosja przed nowym cyklem politycznym: paradoksy stabilności i petro–state [w:] W. Konończuk (red.), *Imperium Putina*, Fundacja Stefana Batorego, Warszawa 2007.

Szewczyk W. A., Imperialne oblicze absolutyzmu rosyjskiego [w:] P. Kraszewski (red.), *Cywilizacja Rosji imperialnej*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2002.

Świder K., Od imperium do geopolityki: rosyjskie geopolityczne racjonalizacje Rosji [w:] J. Staniszkis, W. Marciniak, K. Świder (red.), *Sekularyzacja myślenia politycznego w Rosji. Przejście od religijnej idei „właściwego istnienia do koncepcji imperium*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016.

Tarnawski M., Rola mocarstw w stosunkach międzynarodowych [w:] L. Kostecka–Tomaszewska, M. Tarnawski, P. Zalewski (red.), *Rola mocarstw w stosunkach międzynarodowych*, Texter, Warszawa 2016.

Tishkov V. A., Russkij Mir: istorija i geografija [w:] G. A. Komarov (red.), *Russkij Mir v mienijacsemsjamirie*, Institut Etnologii i Antropologii RAN, Moskwa 2018.

Tjutczew F., *Polnojesobranijesochinieniji i pisiem w schiestii tomach. Tom piervyj*, Klassika, Moskwa 2002.

Tokarz G., Rosja w koncepcji Maurycego Mochnackiego - aspekt geograficzny [w:] L. Sykulski (red.), *Czas i przestrzeń. Czynniki geograficzne w badaniu przeszłości*, NETER, Częstochowa 2013.

Tomczyńska A., Mit hegemonicznej stabilności? Rozważania nad normatywnymi aspektami hegemonicznej stabilności w nauce o stosunkach międzynarodowych [w:] Ł. Fijałkowski, E. Stadtmüller (red.), *Normy, wartości i instytucje we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, Polskie Towarzystwo Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2014.

Topolski I., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013.

Tsygankov A. P., *Russia's foreign policy. Change and continuity in national identity*, Rowman & Littlefield, Lanham 2013.

Tolstoj A. K., *Sobranijesochinieni w chieyriech tomach. Tom I*, Pravda, Moskwa 1969.

Trenin D., *The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization*, Carnegie Moscow Center, Waszyngton 2001.

- Tuan Yi – Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Vinokurov E. (red.), *Evrazijski Ekonomichesky Sojuz*, EABR, Sankt – Petersburg 2017.
- Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971.
- Weber Y., Petropolitics [w:] A. P. Tsygankov, (red.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, Routledge, Abingdon 2018.
- Werlen B., *Society, action and space. An alternative human geography*, Routledge, Londyn i Nowy Jork 2007, s. 1.
- Werner W., O (nie)rzeczywistości propagandy. Cechy charakterystyczne propagandowych obrazów świata [w:] T. Błaszczak, K. Brzechczyn, D. Ciunajcis, M. Kierzkowski (red.), *Uwikłania historiografii. Między ideologizacją dziejów a obiektywizmem badawczym*, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Poznań 2011.
- Widdis E., Russia as space [w:] S. Franklin, E. Widdis (red.), *National identity in Russian culture*, Cambridge University Press Cambridge 2006.
- Wierzbicki A., Rosyjski Mir jako projekt restauracyjny imperium [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015.
- Witte S. J., *Sobrannyje vospominaniya. Tom I*, DB, Sankt – Petersburg 2003.
- Włoch R., Miękką potęgą jest w modzie. Analiza wymiarów konkurencyjnej tożsamości Rosji [w:] A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska–Bagan (red.), *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego. Księga poświęcona pamięci profesora Kazimierza Malaka*, Difin, Warszawa 2011.
- Włodkowska–Bagan A., Ambicje imperialne Rosji i innych mocarstw w przestrzeni poradzieckiej [w:] S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, ASPRA – JR, Warszawa 2015.
- Włodkowska–Bagan A., Mocarstwowość w polityce zagranicznej państw [w:] R. Zięba (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2005.
- Włodkowska–Bagan A., *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Adam Marszałek, Toruń 2006.
- Wordliczek Ł., *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec regionów o niskim stopniu zainteresowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.
- Wódka J., Nowa mocarstwowość w kształtującym się ładzie międzynarodowym. Przykład Brazylii i Turcji [w:] J. M. Fiszer, P. Olszewski (red.), *System euroatlantycki w międzynarodowym ładzie wielobiegunowym*, Elipsa, Warszawa 2013.
- Wyciszkievicz E., Rosyjska polityka energetyczna w basenie Morza Kaspijskiego [w:] E. Wyciszkievicz (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze poradzieckim*, PISM, Warszawa 2008.
- Wyciszkievicz E., Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju [w:] E. Wyciszkievicz (red.), *Geopolityka rurociągów*.

Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze poradzieckim, PISM, Warszawa 2008.

Zachariasz A., Przestrzeń kulturowa a pytanie o sposób jej istnienia i możliwość jej geometrii [w:] S. Symotiuk, G. Nowak (red.), *Przestrzeń w nauce współczesnej. Tom III*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.

Zajac J. Środki i metody polityki zagranicznej państwa [w:] R. Zięba (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2005.

Zajac J., Teoria ról międzynarodowych [w:] S. Bieleń, J. Zajac, R. Zięba (red.), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.

Zajackowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic z dziejów Eurazji*, MG, Warszawa 2013.

Zamiatin D. N., *Vlastprostanstva i prostarnstvovlasti. Geografichieskie obrazy v politieke i mezhdunarodnychnoshenijach*, ROSSPEN, Moskwa 2004.

Zenderowski R., *Stosunki międzynarodowe: vademecum*, ALTA 2, Wrocław 2006.

Zhangoz R., Russia and the newly independent states of Central Asia: relations transformed [w:] P. Dulkiwicz, D. Trenin (red.), *Russia. The challenges of transformation (Possible futures)*, New York University Press, Nowy Jork 2011.

Zięba R., *Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.

Zięba R., Cele polityki zagranicznej państwa [w:] R. Zięba (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2005.

Ziółek P., *Idea imperium*, PWN, Warszawa 1997.

Artykuły w czasopismach naukowych

Alf R., Curanovic A., Kadraś Sz., Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w okresie prezydentury W. Putina. Próba bilansu, *Żurawia Papers* 2008, nr 12.

Arbatov A., OsobyjimperskijputRossiji, *Rossija v globalnojpolitieke* 2005, no. 6.

Arvantis E., Skoroudulis C., Space conceptualization in the context of modernity: theorizing spatial representations, *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* 2008, vol. 3, iss. 6.

Barburska O., Polityka zagraniczna Unii Europejskiej: aspekty teoretyczne i metodologiczne, *Studia Europejskie* 2016, nr 3.

Baron N., New spatial histories of twentieth century Russia and the Soviet Union: surveying the landscape, *Jahrbucher fur Geschichte Europeas* 2007, 3.

Bassin M., Kelly C. (red.), *Soviet and post – soviet identities*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Bassin M., *Russia between Europe and Asia: the ideological construction of geographic space*, *Slavic review*, vol. 50, no. 1.

Bassin M., Turner, Soloviev and frontier hypothesis: the nationalist signification of open spaces, *Journal of Modern History* 1993, 65.

Bielicki P., Federacja Rosyjska wobec Brexitu – szanse i zagrożenia, *Historia i polityka* 2019, 34, nr 27.

Bieńkowska J., Sikorski Cz., Przestrzeń organizacyjna a efektywność organizacji, *Acta Universitas Lodziensis. Folia Oeconomica* 2012, nr 265.

Boenhert G. C., Malon H., Rosyjska polityka zagraniczna, *Analizy-Fakty-Opinie-Syntezy* 1996, nr 19.

Borecki J., Disinformation as the threat to private state – owned business, *The Warsaw Institute Review* 2017, no 3.

Butler Ch., Critical legal studies and the politics of space, *Social and legal studies* 2009, vol. 18, iss. 3.

Chawryło K., Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji, *Prace OSW* 2015, nr 54.

Cheskin A., Identity and integration of the Russian speakers in the Baltic states: a framework for analysis, *Ethnopolitics* 2015, 14:11.

Chodubski A., Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość* 2009, nr 6.

Czornik K., Ewolucja pozycji USA w okresie pozimnowojennym, *Studia Politicae Universitas Silesiensis* 2018, t. 21.

Darczewska J., Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku, *Punkt widzenia OSW* 2014, nr 42.

Darczewska J., P. Żochowski, Środki aktywne. Rosyjski towar eksportowy, *Punkt widzenia OSW* 2017, nr 64.

Delibasic M., Draskovic M., Scekcic R., Neoliberalism in geoeconomics: the case of Southeast Europe, *Journal of International Studies*, vol. 9, no. 1.

Eberhardt P., Przemiany narodowościowe w państwach bałtyckich na przełomie XX i XXI wieku, *Roczniki Nauk Społecznych* 2009, t. 1 (37).

Entin M., Entina E., Russia's role in promoting Greatest Eurasia geopolitical project, *Rivista di Studi Politica Internazionali. Nuova Serie*, vol. 83, no. 3 (331).

Etkind A., Barrels of fur: Natural resources and the state in the long history of Russia, *Journal of Eurasian Studies* 2011, 2.

Fisher E., Rosyjski sektor surowców energetycznych i jego znaczenie dla gospodarki, *Polityka gospodarcza* 2001–2002, nr 5–6.

Fudalej P., Chińska softpower. Nowe sposoby działania Chin na arenie międzynarodowej, *Kultura i Polityka: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. J. Tischnera* 2008, nr 2 – 3.

Gałąganek A., Koncepcje hegemonii w nauce o stosunkach międzynarodowych, *Przegląd politologiczny* 2006, R. 11, nr 1.

Gałąganek A., Przestrzenny obraz świata w stosunkach międzynarodowych, *Sprawy międzynarodowe* 1989, nr 3.

Gorgosz D., Trudna rosyjska droga do niezależnych mediów (agencje informacyjne, korporacje, środki masowego przekazu, prasa), *Zeszyty Naukowe KUL* 2014, 57, nr 1 (225).

Gostomski E., Michałowski T., Eurazjatycka Unia Gospodarcza – próba przywrócenia instytucjonalnej integracji gospodarczej na obszarze dawnego ZSRR, *Studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, nr 41, t. 1.

Góralczyk B., Chiny – mocarstwo przyszłości?, *Pułaski Policy Papers. Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego* 2009, nr 18.

Górecki W., Coraz dalej od Moskwy. Rosja wobec Azji Centralnej, *Prace OSW* 2014, nr 48.

Górnicka M., Wersja systemowa metody historyczno–prawnej na przykładzie procedury dowodowej w polskiej procedurze karnej, *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis* 2015, vol. 4 (2).

Grabowska A., Dylematy energetyczne Federacji Rosyjskiej, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego* 2009, nr 1.

Grabowski M., Zając A., Dane, informacja, wiedza – próby definicji, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 2009, nr 798.

Grajewski Ł., Rentz – Tylińska A., Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych i Federacji Rosyjskiej, *Wrocławskie Studia Politologiczne* 2011, nr 12.

Gryz J., Geopolityczne aspekty polityki energetycznej Federacji Rosyjskiej, *Przegląd geopolityczny* 2009, t. 1.

Gyori L., Kreko P., Russian disinformation and extremism in Hungary, *The Warsaw Institute Review* 2017, no 3.

Hartwell C. A., A Eurasian (or a Soviet) Union? Consequences of further economic integration in the Commonwealth of Independent States, *Business Horizons* 2013, 56.

Heleniak T., Migration of the Russian diaspora after the collapse of the Soviet Union, *Journal of International Affairs* 2004, vol. 52, no. 2.

Hołdak K., Stany Zjednoczone wobec wschodzących mocarstw – Chin, Indii i Japonii, *Bezpieczeństwo Narodowe* 2007, nr III – IV.

Hornsby R., The Post – Stalin Komsomol and the Sovietfight for Third World youth, *Cold War history*2016, vol. 16, iss. 1.

Huashou M., Retrospections and persepctives of Russian diplomacyactions in 2006, *PolishPoliticalSciences*2007, vol. XXXVI.

Iwański T., Kadraś Sz., Od wasalizacji do emancypacji. Rozwój modelu ukraińsko – rosyjskiej współpracy gazowej, *Komentarze OSW* 2018, nr 263.

Iztok R., Placanova D., Russian geopolitics and geopolitics of Russia. Phenomen of space, *EuropeanJournal of Geopolitics*2013, nr 1.

Janda J., Vichrova V., The Kremlinh hostile influence in the Czech Republic: the state of play, *The WarsawInstitutueReview*2017, no 3.

Jaworski K., Teoretyczne aspekty analizy polityki zagranicznej państwa, *Myśl ekonomiczna i polityczna*2010, nr 3 (30).

Jędraszczyk K., Cerkiew Prawosławna na Ukrainie i w Rosji po roku 2013 wobec wyzwań politycznych, konfliktu rosyjsko – ukraińskiego oraz pytań o granice suwerenności, *Przegląd Zachodni* 2018, nr 1.

Kaczyńska K., Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestrzeni postradzieckiej, *Przegląd Geopolityczny* 2014, t. 8.

Karolak – Michalska M., O polityce Rosji wobec swoich rodaków żyjących na obszarze poradzieckim, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość* 2016, t. XIII.

Karpowicz L., Polimorficzna przestrzeń tożsamości, *Politeja*2012, 2/2 (20/2).

Kieliszewski P., Poprawski M., Instytucje publiczne i dyplomacja kulturalna. Potencjały i wyzwania, *Zarządzanie publiczne* 2009, nr 3 (9).

Kleinowski M., Czynniki budujące siłę i potęgę państwa na arenie międzynarodowej, *Świat idei i polityki. Rocznik Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy* 2010, t. 10.

Klima E., Państwo – historia idei, *Folia GeographicaSocio – Oeconomica*2009, nr 10.

Kłaczyński R., Rosyjska polityka energetyczna: strategia, potencjał, perspektywy, *Przegląd geopolityczny* 2016, nr 18.

Kłaczyński R., Rosyjski sektor gazu ziemnego i ropy naftowej wobec zmian na globalnym rynku surowców energetycznych, *Colloquim Edukacja – Polityka – Historia. Kwartalnik* 2014, nr 1.

Koczierow S. N., Russkij Mir: probljemaopriedieljenija, *Filosofija. VestnikNizhnegrodskovouniversiteta im. M. I. Lobazhievskego*2014, no. 5.

Kolsto P., The new Russian diaspora – anidentity on it'sowns? Possibleidentitytrajectories for Russians in the formerSovietrepublics, *Ethnic and RacialStudies*1996, nr 9 (3).

Konończuk W., Najlepszy sojusznik Rosji. Kondycja i perspektywy rosyjskiego sektora naftowego, *Prace OSW* 2012, nr 39.

- Konończuk W., Sprawa Jukosu: przyczyny i konsekwencje, *Prace OSW* 2006, nr 25.
- Kowalska M., Rosyjski mit władzy a kult jednostki, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 2013, nr 5.
- Kozdra M., The boundaries of Russian identity: analysis of the Russikiy Mir concept in contemporary Russia media online, *Lingua Cultura* 2018, nr 12 (1).
- Kuczyńska – Zonik A., Organizacje międzynarodowe rosyjskiej diaspory, *Polityka i Społeczeństwo* 2016, nr 2 (14).
- Kux D., Sovietactivemeasures and disinformation: overview and assesement, *The US Army College Quarterly: Parameters* 1985, vol. 15, no. 1.
- Laitin D. L., Identity in formation: the Russian speakingnationality in the post – Sovietdiasporas, *EuropeanJurnal of Sociology*1995, vol. 36, no. 2.
- Lang J., Tadżykistan: chroniczna stagnacja, *Komentarze OSW* 2016, nr 200.
- Legutko–Kobus P., Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* 2016, nr 170.
- Lisowski A., Typy przestrzeni a geografia, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 2014, nr 24, s. 8.
- Lukin A., What the Kremlinisthinking. Putin'svision for Eurasia, *ForeignAffairs*2014, vol. 93, nr 4.
- Lukin R., Ukrainskayarevolucija i christianskiyecerkvii, *Vostok – Zapad. Vestniksluzieniji i cerkvei*2014, tom 22, no. 3.
- Łapczyński M., Zagrożenie cyberterroryzmem a polska strategia obrony przed tym zjawiskiem, *Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego*, no. 7/09.
- Łoś R., Softpower Rosji, *Przegląd Strategiczny* 2017, nr 10.
- Łysek W., BRICS – ugrupowanie krajów wschodzących a członkostwo Rosji. Bariery pozorowanej modernizacji, *Kultura i Polityka* 2013, nr 14.
- Malendowski W., Doktryna wojenna Federacji Rosyjskiej w XX i XXI wieku. Cele – zadania– kierunki działania, *Przegląd Strategiczny* 2007, nr 10.
- Massey D., Politics and space/time, *New LeftReview*1992, vol. I/196.
- McFarlane N., The R in BRICS: is Russia anemergingpower?, *International Affairs*2006, vol. 82/ 1, s. 56.
- Medvedev S., A generaltheory of Russian space: a gay science and rigorous science, *Alternatives: Global, local, political*1997, no. 22.
- Michalak R., Powrót koncepcji Trzeciego Rzymu, *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne* 2004, nr 1.

Michalik A., Unia Eurazjatycka - realną szansą dla integracji gospodarczej w regionie?, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2018, nr 225.

Miłoszewska D., Przyszłość amerykańskiej potęgi, *Geopolityka. Biuletyn naukowo – analityczny Instytutu Geopolityki w Częstochowie* 2009, nr 2 (3).

Morbitzer J., Współczesna przestrzeń obecności człowieka – między realnością a wirtualnością, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika* 2016, nr 13.

Newhnam R., Oil, carrot and sticks: Russia's energy resources as foreign policy tool, *Journal of Eurasian Studies* 2011, nr 2.

Nocetti J., Contest and conquest: Russia and global internet governance, *International Affairs*, vol. 91, no. 1.

Olszewski W., Rosyjski podbój Turkiestanu w drugiej połowie XIX wieku, *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 2002, nr 2.

O' Toal G., At the end of geopolitics? Reflections on a plural problematic on the century end, *Alternatives: Global, local, political*, vol. 2, no. 1.

Pacuła P., Kondycja supermocarstwa. Wizerunek międzynarodowy, problemy wewnętrzne, *Bezpieczeństwo Narodowe* 2007, nr III – IV.

Plischke E., Treatment of diplomacy in international relation textbooks, *World Affairs* 1973, vol. 135, no. 4.

Pyka J., Fenomen M. Chodorkowskiego: wzlot i upadek Jukosu, *Wschodnioznawstwo* 2008, nr 2.

Rogoża J., Raz zdobytej władzy nie oddamy nigdy. Rosyjska elita władzy wobec sukcesji i kryzysu gospodarczego, *Punkt Widzenia OSW* 2009, nr 10.

Romaniuk S., The Russian minoiry in post – communist politics: a case study of Ukraine, Moldova and Chechenya, *Central European Journal of International and Security Studies* 2008, 2(2).

Rosato S., The inscrutable intentions of great powers, *International Security* 2014/15, vol. 39, no. 3.

Roskal Z. E., Koncepcje przestrzeni w filozofii przyrody, *Roczniki Filozoficzne* 2008, tom LVI, nr 1, s. 281.

Rosicki R., O suwerenności, *Przegląd Naukowo – Metodyczny* 2010, nr 4.

Rotarski Ł., Surowce energetyczne w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej, *Kultura i Polityka: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. J. Tischnera* 2008, nr 2/3.

Ruszel M., Analiza wybranych nieformalnych sposobów wpływania na politykę energetyczną UE – na przykładzie Federacji Rosyjskiej, *Bezpieczeństwo Narodowe* 2015, nr III.

Saadri H. A., Eurasian Economic Union: a good idea or a Russian takeover?, *Rivista di Studi Politici Internazionali. Nouva Serie*, vol. 81, nr 4 (324).

Sadłocha J., Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power, *Wrocławskie Studia Politologiczne* 2012, nr 13.

Shadrina E., Russia's pivot to Asia: rationale, progress and prospects of oil and gas cooperation, *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe and Central Asia* 2015, vol. 4, no. 1.

Shambaugh D., China's soft – power push. The search for respect, *Foreign Affairs* 2015, vol. 94, no. 4.

Szarucki M., Metodyka analizy porównawczej w badaniach międzynarodowych, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 2010, nr 827.

Shmelev A. D., *Shirokayarusskaya dusza, Russkaya Riecz* 1998, 1.

Sobczak J., Struktura organizacyjna Cerkwii prawosławnej w państwach Azji Środkowej, *Nowa Polityka Wschodnia* 2018, nr 4 (19).

Spurek T., Gospodarka Brazylii na przełomie XX i XXI wieku, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 2015, nr 218.

Suslov M., Russian World: Russia's Policy towards its diaspora, *Notes de L' Ifri* 2017, nr 103.

Świeżak P., Status języka rosyjskiego na Ukrainie, *Bezpieczeństwo Narodowe* 2007, nr I–II.

Thrift N., Space, *Theory, Culture and Society* 2006, vol. 23, iss. 2-3.

Timofeev S. E., Ideologija „Russkij Mir” v sovremennom, politicheskom diskursie, *Vestnik RUDN. Sierija: teorija jazyka, Siemiotika, Siemantika* 2018, vol. 9, no. 1.

Treivish A. I., Szatijesocialnovo geoprostranstva: miezhdyriealnostioi a utopijej, *Demoskop weekly* 2012, no. 507–508.

Wasiuta O., Russkij Mir jako narzędzie imperialnej polityki Kremla, *Przegląd Geopolityczny* 2007, nr 21.

Wasiuta O., Wasiuta S., Integracja Eurazji jako projekt geopolityczny Rosji, *Przegląd Geopolityczny* 2014, tom 7.

Wiśniewska I., Niewidzialna ręka... Kremla. Kapitalizm państwowy po rosyjsku, *Punkt Widzenia OSW* 2007, nr 14.

Wiśniewski R., Przemiany terytorialne państwa rosyjskiego – aspekt historyczno–polityczny [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa 2013.

Wojnowski M., Zarządzanie refleksyjne jako paradygmat rosyjskich operacji informacyjno–psychologicznych, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego* 2015, nr 12.

Wysłouch S., Przestrzeń jako kategoria transdyscyplinarna, *Estetyka i Krytyka* 2/2009–1/2010, 17/18.

Vavilova V.V., Kaigorodova A. F., Korotaieva Ju. V., Mialienko Ju. V., Panov P. V., Russkijemienshinstva v stranach postsovetskovo prostranstva: faktory politizacii, *Vestnik Permskovo Universiteta, Politologija* 2014, nr 1.

Zając J., Role międzynarodowe państwa średniego – aspekty teoretyczne, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 2014, nr 3.

Zajączkowski K., Partnerstwo czy rywalizacja? Stosunki ChRL – UE u progu XXI wieku, *Krakowskie Studia Międzynarodowe* 2009, nr 1 (VI).

Zawicki M., Metoda analizy instytucjonalnej urzędu gminy, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 2004, nr 667.

Zobek T., Czas i przestrzeń w konstrukcji poematu A. Twardowskiego „Za dalą – dal”, *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze* 1977, nr 2.

Żurawski vel Grajewski P., Strategia Federacji Rosyjskiej wobec państw Morza Bałtyckiego, *Analizy Natolińskie* 2011, nr 4 (52).

Źródła internetowe

Alimdžhanov B., *Kurs na integraciju. Zachem Uzbekistanu vtupit v Evrazijskij Sojuz*, <http://mirperemen.net/2019/10/kurs-na-integraciju-zachem-uzbekistanu-vstupat-v-evrazijskij-sojuz/>, 3.11.2019.

Audinet M., *RT. Russia's voice to the world*, <https://mondediplo.com/2017/04/08RT>, 25.12.2019.

Bhutia S., *Russia dominates Eurasian Union trade. Here are the numbers*, <https://eurasianet.org/russia-dominates-eurasian-union-trade-here-are-the-numbers>, 5.11.2019/

Cibralic B., Connolly A. L., *Russia's disinformation game in Southeast Asia*, <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/russias-disinformation-game-southeast-asia>, 27.12.2019.

Darczewska J., *Dezinformacja – rosyjska broń strategiczna*, <http://rcb.gov.pl/dezinformacja-rosyjska-bron-strategiczna/>, 21.12.2019.

Etkind A., *Smutnoje vrijeme – vrijeme geopolitiki, Otchietviennye zapiski*, nr 1 (33)/2007, <http://www.strana-oz.ru/2007/1/smutnoe-vremya---vremya-geopolitiki-gasan-guseynov-karta-nashey-rodiny-ideologema-mezhdu-slovom-i-telom>

Harvey D., *Space as the keyword*, referat wygłoszony na konferencji „Marx and Philosophy Conference” w Institute of Education w Londynie w dniu 29.05.2004 roku, dostępny na stronie <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>

Hofstede G., *National cultures, organizational cultures and the role of management*, <https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2013/02/BBVA-OpenMind-National->

Cultures-Organizational-Cultures-and-the-Role-of-Management-Geert-Hofstede.pdf.pdf, 18.01.2021.

Jabłońska A., *Gazowanie Europy*, <https://www.wprost.pl/tygodnik/128670/Gazowanie-Europy.html>, 2.09.2019.

Juszczyk W., *Tydzień w Azji: Rosja i Eurazjatycka Unia Gospodarcza – problemy w walce z koronawirusem*, <https://instytutboyma.org/pl/tydzien-w-azji-problemy-na-bliskiej-zagranicy-rosja-i-euroazjatycka-unia-gospodarcza-w-walce-z-koronawirusem/>, 9.12.2020/

Kaczyńska K., *Federacja Rosyjska a mniejszość rosyjska na Ukrainie. Nowe narzędzie kontroli przestrzeni poradzieckiej*, <https://geopolityka.net/federacja-rosyjska-a-mniejszosc-rosyjska-na-ukrainie/>.

Kajmowicz J., *Rosja największym dostawcą ropy do Chin*, <https://www.energetyka24.com/oze/rosja-najwiekszym-dostawca-ropy-do-chin>, 18.09.2019.

Karaganov S., *A turn to Asia: the history of political idea*, <https://eng.globalaffairs.ru/pubcol/A-turn-to-Asia-the-history-of-the-political-idea-17926>, 20.10.2019.

Kotłowski M., *Pojęcie informacji w naukach teoretycznoprawnych*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/316/Maciej_Klodawski_-_Pojecie_informacji_w_naukach_teoretycznoprawnych.pdf, 8.06.2019.

Król A., *Rosyjska wojna informacyjna w państwach bałtyckich – zasoby i kierunki*, <https://warsawinstitute.org/pl/rosyjska-wojna-informacyjna-w-panstwa-baltyckich-zasoby-kierunki/>, 11.12.2019.

Kuzmin V., *Dver v Serbiju*, <https://rg.ru/2019/10/27/evrazijskij-soiuz-rasshiril-geografiu-sotrudnichestva.html>, 4.11.2019.

Lavrov S., *Russkij Mir na putikonsolidaciji*, <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>, 9.12.2019.

Lichaczew D., *Dlja ruskich prirodavsieгда była cvobodoi, voljei, privoljem*, <https://philologist.livejournal.com/9977012.html>, 29.11.2020.

Mierzyńska A., *Rosyjską propagandę szerzą polskie portale. Znaleźliśmy 23 takie witryny!*, <https://oko.press/rosyjska-propagande-szerza-polskie-portale-znalezlismy-23-takie-witryny/>, 18.12.2019.

Paaremamun S., *Russia isexpandingit's influence in Africa*, <https://www.irinsider.org/subsaharan-africa-1/2019/11/11/russia-is-expanding-its-influence-in-africa>, 27.12.2019.

Rettman A., *Serbia pact with Russian bloc to be short – lived, EU says*, <https://euobserver.com/enlargement/145745>, 4.11.2019.

Richter M. L., *What we knowabout RT (Russia Today)*, <https://europeanvalues.czwp-content/uploads/2017/09/What-We-Know-about-RT-Russia-Today-3.pdf>, 4.11.2019.

Stevenson J. A., *Quickconcpetseries: Great Powers*, NSI Strategic MultilayerAssesement, https://nsiteam.com/social/wp-content/uploads/2019/05/QC_Great_Powers_for_distro.pdf, 16.10.2020.

Szoszyn R., *Ukraina ma własną Cerkiew, niezależną od Rosji*, <https://www.rp.pl/Konflikt-na-Ukrainie/181219453-Ukraina-ma-wlasna-Cerkiew-niezalezna-od-Rosji.html>, 26.01.2019.

United States Department of State, *Foreign Affairs Note: Radio Peace and Progress*, sierpień 1982, <http://insidethecoldwar.org/sites/default/files/documents/Department%20of%20State%20Note%20Moscow%20Radio%20Peace%20and%20Progress%20August%201982.pdf>, 8.06.2019, s. 1.

Wielński B. T., *Le Pen szukała pieniędzy w Rosji. Kreml stawia w wyborach na swojego dłużnika*, <https://wyborcza.pl/7,75399,21760485,le-pen-szukala-pieniedzy-w-rosji-kreml-stawia-w-wyborach-na.html>, 26.12.2019.

Tsydenova N., *Russia's plan sovereign internet tests to combat external threats*, <https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-internet/russia-plans-sovereign-internet-tests-to-combat-external-threats-idUSKBN1YN23Z>, 28.03.2020.

About RT, <https://www.rt.com/about-us/>, 14.12.2019.

Alma – atinskaya deklaracja, <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4>, 28.12.2020.

Doktrina informacii o bezopasnosti Rossijskoi Fiedieracii (data podpisaniia 5 diekabrija 2016 goda), <https://rg.ru/2016/12/06/doktrina-infobezobasnost-site-dok.html>, 14.12.2019.

Dogovor o evrazijskom ekonomicheskom sojuzie, <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>, 10.12.2020.

Epidemia gruźlicy u granic Polski. Problemy z ewidencją chorych na Ukrainie, <https://pl.sputniknews.com/polska/201708306191306-epidemia-Ukraina-Polska/>, 17.12.2019

Fond Russkij Mir – osnovyje zadachifonda, <https://russkiymir.ru/fund/>, 2.12.2019.

Gazprom sportssponsorship, <https://www.gazprom-germania.de/en/sponsorship/sports-sponsorship.html>, 18.09.2019.

Historia kartografii, <http://www.geosilesia.pl/historia-kartografii/>, 1.08.2020.

Koncepcija gosudarstvennoipoddierzki i prodvizienija russkovo jazyka za rubizehom, <http://kremlin.ru/acts/news/50644>, 9.12.2019.

Koncepcija vneshnejpolitiki Rossijskoi Fiedieracii, http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html, 15.09.2019.

Koncepcija vneshnejpolitiki Rossijskoi Fiedieracii (utwierdziena Prezidentom Rossijskoi Fiedieracii V. V. Putinym 30 nojabra 2016 goda), https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248, 17.12.2019.

Koncepcija vneshnejpolitiki Rossijskoi Fiedieracii (12 fievralja 2013), <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70218094/>, 14.12.2019.

Meeting with Russian ambassadors and permanent representatives in international organizations, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/15902>, 14.12.2019.

N. Narotchnitskaja – Russkij Mir: alternativa Zapadu i eto vyzyvaet revnost, <http://narotchnitskaya.com/interviews/nataliya-narotchnitskaya-russkiy-mir-alternativa-zapadu-i-eto-vyzyivaet-revnost.html/2>, 2.01.2020.

Nazad v SSSR: z kem chotia to biedinajetsja Rossijanie, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=631383&cid=520>, 20.10.2019.

Ob utvierzdenii energetichieskoj strategii Rossiji na period do 2020 goda (z izmeneniami na 15 julija 2009 goda), <http://docs.cntd.ru/document/901872984>, 16.09.2019.

Obrascenie prezidenta Rossijskoi Fiedieracii z 18 marta 2014 goda, <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>, 2.12.2019.

Obrascenie Prezidenta RF Vladimira Putina (polnaja versija), <https://www.1tv.ru/news/2014-03-18/46116-obraschenie-prezidenta-rf-vladimira-putina-polnaja-versiya>, 28.12.2020.

Obrascenie prezidenta Rossijskoi Fiedieracii, <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>, 19.11.2019.

O Rossotrudnichestvie, <http://rs.gov.ru/ru/about>, 2.12.2019.

Over 5000 disinformation items in four years and half, <https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Over-5000-Russian-disinformation-items-in-four-years-and-a-half>, 19.12.2019.

Piervyj Baltijskij i drugie kanaly BMA mozhno budet smotret v internete, <https://rus.delfi.lv/biznes/bnews/pervyj-baltiyskij-i-drugie-kanaly-bma-mozhno-budet-smotret-v-internete.d?id=45426872&all=true>, 11.12.2019.

Radio i tv na Krymie juz rosyjskie – ukraińskie stacje wyłączone, <https://wiadomosci.wp.pl/radio-i-tv-na-krymie-juz-rosyjskie-ukraińskie-stacje-wylaczone-6031315285935233a>, 21.12.2019.

Razpolozhenie Prezidenta RF ot 28.08.2003 ob energetichieskoj strategii Rossiji na period do 2020 goda – cely i priorytety energetichieskoj strategii Rossiji do 2020 goda, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_87926/578a13728ae992eec2e6fd85b266d22f32ddd6b7/, 15.09.2019.

Red Star Belgrade, <https://www.gazprom-football.com/en/red-star-belgrade>, 18.09.2019.

Rosja dalej będzie forsować ideę „Rosyjskiego Świata”, <https://belsat.eu/pl/news/rosja-nadal-bedzie-forsowac-idee-ruskiego-swiata/>, 9.12.2019.

Rosjanie podsycają zamieszki we Francji?, <https://www.cyberdefence24.pl/rosyjska-dezinformacja-zrodlem-zamieszek-we-francji>, 19.12.2019.

RT has TV audience of 70 milion weekly viewers in 38 countries – IPSOS, <https://aib.org.uk/rt-has-tv-audience-of-70-million-weekly-viewers-in-38-countries-ipsos/>, 27.12.2019.

RT weekly TV audience grows by more than a third over three years, now 100 mln – IPSOS, <https://www.rt.com/about-us/press-releases/ipsos-market-research-rt/>, 27.12.2019.

Russian language TV – channel most popular, <https://eng.lsm.lv/article/culture/culture/russian-language-tv-channel-latvias-most-popular.a203754/>, 10.02.2019.

Russkij Mir – ideologicheskij filipoliticheskaja realnost?, <https://www.putin-today.ru/archives/17187>, 15.11.2019.

Sputnika już nie słychać na falach Polskiego Radia, <https://pl.sputniknews.com/polska/201811229239151-Radio-Sputnik-Hobby-FM-koncesja-KRRiT/>, 24.11.2019.

Support for compatriots abroad, <http://rs.gov.ru/en/activities/5>, 2.12.2019.

TNK – BR: a troubled story, <https://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/energy/oilandgas/9305157/TNK-BP-a-troubled-history.html>, 1.09.2019.

Traktat Przeciwwojenny podpisany w Paryżu dnia 27.08.1923, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290630489/O/D19290489.pdf>, 23.01.2021.

Transcript of meeting with participants in the Third Meeting of Valdai Discussion Club, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/23789>, 2.09.2019.

Ustav Rossijskoi Pravoslavnoi Cerkvi priiniat na Archiereiskom Soborie. Obscijepolozienija, <https://mospat.ru/ru/documents/ustav/i/>, 26.11.2019.

Vsiechmirnaja asociacija russskoj priessy: o Fondie, warp.pro/p2.html, 10.12.2019.

Vstupil w silu Dogovor o Evroazijskom ekonomicheskom sojuzie (EAS), <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/01-01-2015-1.aspx>, 28.12.2020.

Wsparcie rosyjskiej diaspory to absolutny priorytet polityki zagranicznej, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/siergiej-lawrow-wsparcie-diaspory-to-absolutny-priorytet,591133.html>, 9.12.2019.